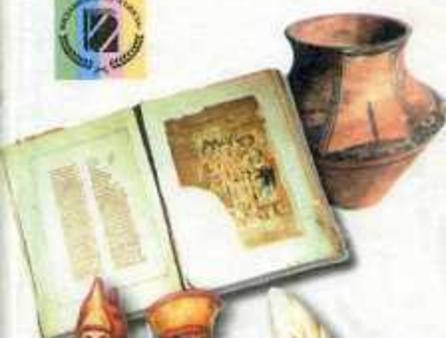

Віталій Власов, Оксана Данилевська

Вступ до історії УКРАЇНИ

5

КЛАС

ББК 63.3(4УКР)я721
В58

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 650 від 13.07.2009 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Загальна редакція:
Ю.А. Мицик, доктор історичних наук, професор

Власов, В.С.

В58 Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.С. Власов, О.М. Данилевська. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К. : Генеза, 2010. – 208 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-11-0027-4.

У підручнику поєднано традиційний науково-популярний виклад з художньо-образним. Книжка містить чимало історичних оповідань у жанрі дитячої літератури, які не тільки несуть певну історичну інформацію, а й викликають емоційне ставлення до прочитаного. Навчальний текст поєднано із завданнями, спрямованими на формування історичної компетентності та критичного мислення.

ББК 63.3(4УКР)я721

- © Власов В.С., Данилевська О.М., 2005
- © Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2010
- © Власов В.С., Данилевська О.М., перероб., доповн., 2010

ISBN 978-966-11-0027-4

ВИРУШАЮЧИ В ПОДОРОЖ У МИНУЛЕ...

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Споконвіку жили на нашій землі люди: вирощували хліб, плекали сади, виховували дітей, навчаючи їх, як бути завзятими й несхитними. Бо щиро хотіли, щоб рідна земля квітла й багатшала. Тисячолітній досвід, отриманий у спадок від попередніх поколінь, свідчив, що те омріяне бажання справдиться, якщо кожен день їхнього життя закарбується в пам'яті й стане надбанням нащадків. Отож, мов чарівне замовляння, заповідали вони своїм дітям народну мудрість: «Майбутнє неможливе без минулого».

Призначення нового підручника – бути першим щаблем у вивченні минулого Батьківщини. Тож називається книжка «Вступ до історії України». Підручник знайомитиме з минулим України та його героями, вчитиме розуміти події давніх часів, бачити в їхньому вирі долі окремих людей. Маємо надію, що знайомство з історією України та її діячами – видатними державниками, вченими, полководцями, поетами й художниками, сумлінними та щирими трудівниками – не залишить вас байдужими й допоможе стати в майбутньому справжніми добротворцями на своїй землі.

Підручник «Вступ до історії України» побудовано так, щоб ви мали змогу не тільки довідатися про минулі часи на теренах України, а й відчутти себе дослідниками минувшини. Уже на перших уроках ви дізнаєтесь, як саме вчені-історики досліджують події, що відбулися. Щоб не зійти на манівці, відтворюючи картини минулого, історики звіряють свої висновки з історичними джерелами – так називають різноманітні матеріали, що є свідками минулих подій. Без історичних джерел немає історії. Ось чому підручник навчатиме вас працювати з історичними джерелами – уривками з давніх книг, спогадів, свідченнями очевидців, фотографіями.

Усі події, про які дізнаватиметесь з підручника, відбувалися в певний час. Історики називають його датою. Датам та подіям присвячено хронологічні задачі: щоб їх розв'язати, ви, як справжні знавці минулого, будете обчислювати, скільки років минуло від певної події до сьогодення, скільки років розділяють якісь події тощо.

Усі події минулого розгорталися на певній території. Для істориків дуже важливо точно встановлювати місце подій. Цього можна навчитися, вправляючись із історичною картою.

Які саме завдання виконувати і як, вам також підкаже підручник: до історичних текстів, уривків із джерел, фотодокументів та ілюстрацій запропоновано завдання, що їх можна виконувати самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

– попрацюйте в парах;

– попрацюйте в групах;

– подискутуйте.

Знайдете в тексті підручника вказівки, у якій послідовності опрацьовувати матеріал на уроці. Дороговказом у цьому є рубрика

«На цьому уроці ви навчитесь» ,

де сформульовано настанови відповідно до навчальної програми, за якою й складено підручник. Вдумливо перечитуйте ці настанови двічі – на початку уроку та наприкінці, звіряючи з ними те, чого навчилися.

Кожній частині навчального тексту передує заголовок-запитання , відповідь на яке обов'язково доповнюйте власними міркуваннями та враженнями від прочитаного.

Звертаємо вашу увагу на історичні оповідання, які знайдете в кожному уроці. Читаючи оповідання, ви не тільки дізнаватиметеся про цікаві факти минулого, свідчення про які бережуть історичні джерела, а й ніби ставатимете учасниками або свідками подій минувшини. Тому читайте оповідання за ролями, розіграйте їх в інсценізаціях. Прочитавши оповідання, обов'язково обміняйтеся враженнями один з одним, висловіть оцінку історичним постатям та вигаданим персонажам. Оповідання допоможуть вам навчитися відрізняти справжні історичні факти від вигаданих. Для цього виконуйте завдання до текстів оповідань.

Перевірити, як засвоїли матеріал уроку, вам допоможуть завдання «Перевірте себе» . За допомогою запропонованих у цій рубриці завдань ви можете оцінити себе, виставляючи собі за кожне завдання від 1 до 3 балів.

Звертаємо вашу увагу на те, з яких розділів складається підручник історії. Розгорніть зміст і перечитайте його. Ви помітили, що перший розділ має ознайомлювальний характер: він так і називається – «Знайомство з історією». Водночас з нього ви дізнаєтеся про найдавніші події нашої історії. Наступні розділи присвячені найважливішим періодам з минулого нашої Батьківщини – України. Найближча історія – події дня вчорашнього – завершує підручник.

Так крок за кроком, карбуючи на уявній стрічці часу найважливіші події, ви простежите історичний шлях України від найдавніших часів до сьогоднішнього дня, сподіваємося, досягнете давню мудрість: «Минувшину можна зрозуміти, тільки полюбивши її».

Свої враження від прочитаного та почутого на уроці, а також і від власної роботи висловлюйте наприкінці кожного уроку, до

чого спонукатимуть запитання, позначені малюнком . Власні

роздуми та роздуми однокласників допоможуть вам відчувати минуле, здобути з нього урок особисто для себе.

Переконані, що така робота не лишатиме вас байдужими і вам обов'язково захочеться розгорнути підручник удома, поділитися своїми враженнями з батьками чи іншими дорослими. Тож не оминайте сторінок, позначених символами

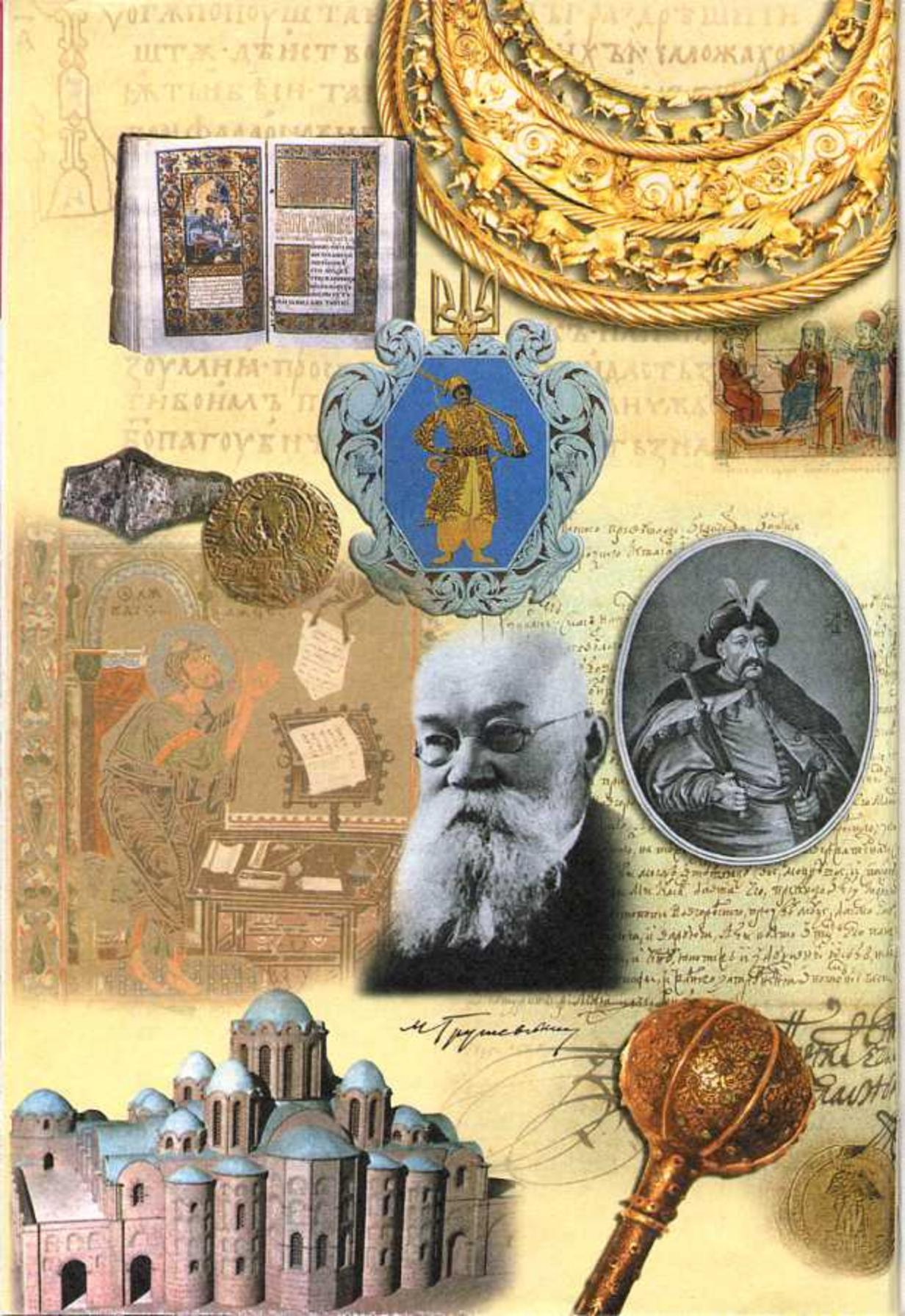

– виконайте вдома;

– на дозвіллі.

Щиро зичимо успіхів та відкриттів у пізнанні минулого!

Розділ 1

Знайомство з історією

§ 1. ІСТОРІЯ ЯК НАУКА

На цьому уроці ви навчитеся

1. Визначати особливості історії як науки про минуле людства. **2.** Пояснювати, хто такі історики, звідки та як вони довідуються про минулі часи. **3.** Наводити приклади історичних джерел. **4.** Складати розповідь про Михайла Грушевського.

Що таке історія та чому важливо вивчати історію рідної землі?

Шанобливе ставлення до минулого – прикметна риса нашого народу. Про минувшину в Україні завжди казали – *свята, добра*. І досі вживані в українській мові прислів'я: *Не за нас стало, не за нас і перестане; Не силою роби, а розумом, не серцем, а звичаєм*. За давніх часів пам'ять про минуле зберігалася в міфах, легендах, переказах, піснях. Згодом, з появою писемності, про події дня вчорашнього оповідали літописи. Закарбовуючи для нащадків події минулого, творці літописів прагнули

Слово історія походить з грецької мови й означає оповідь про минулі події, знання про них.

зрозуміти їх, з'ясувати, чим вони спричинені, які мали наслідки. Так поступово накопичувалися історичні знання.

Отож, історія – це наука про минуле людства. Вона вивчає життя та діяльність людини, досліджує всілякі великі й малі події від найдавніших часів до дня вчорашнього, установлює, як і чому людське життя змінювалося й удосконалювалося, ставши таким, як тепер.

У яких інших значеннях уживається слово «історія»? Розіграйте діалоги, у яких слово «історія» означає «випадок», «розповідь», «минуле».

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, чому історію називають скарбницею досвіду – знань, побутових навичок, винаходів і технічних удосконалень.

1. Які винаходи й технічні вдосконалень ілюструють фотографії? 2. Чи був би можливим сучасний рівень техніки без попередніх досягнень? Чому? 3. Як, на вашу думку, у давні часи зберігали досвід і знання? 4. Чи цікаво вам дізнаватися про те, як жили люди 500, 1000, 5000 років тому? Де про це можна довідатися?

1. Мажа чумацька. Кінець 18 – початок 19 ст. Київщина

2. Автомобіль англійської компанії «Ролле Ройс», 1907 р.

3. Літак Ан-225 «Мрія» – транспортний літак надвеликої вантажопідйомності. Є найбільшим вантажним літаком у світі. Спроектований і побудований у Києві в 1984–1988 роках

Сторінка з літопису.
Літописи – записи найважливіших подій з року в рік, «з літа в літо», як тоді казали.

Для увічнення пам'яті про видатних людей та важливі події споруджують пам'ятники – скульптурні групи, статуї, бюсти, колони,obelіски тощо. Визначні пам'ятники належать до культурного надбання людства.

1. Монумент на честь Незалежності. Київ

2. Пам'ятник Вічної Слави на могилі Невідомого солдата. Київ

3. Пам'ятник Михайлові Грушевському. Київ

Кому завдячує своїм розвитком українська історична наука?

Прочитавши підручник, ви дізнаєтеся про багатьох українських учених-істориків. З-поміж них такі видатні, як Михайло Максимович, Володимир Антонович, Дмитро Яворницький. Але батьком української історії справедливо вважають Михайла Грушевського. Йому належить близько 2000 праць з історії України, серед яких і 10-томна «Історія України-Руси».

Михайло Грушевський (1866–1934) був людиною різнобічних талантів. Як науковець він виявив себе в історії, літературознавстві, досліджував усну народну творчість. А ще писав оповідання, п'єси, вірші. Учительська сім'я, у якій народився Михайло, прищепила йому жагу до знань та смак до слова. Та головне, чого навчили майбутнього вченого його батьки, – любов до рідної землі. Власне тому, зростаючи далеко від України (спершу в Ставрополі, а потім у Владикавказі (Росія)), він цікавився всім українським. Згодом Михайло Грушевський згадував, що під впливом розповідей батька він рано усвідомив себе українцем. Під час навчання в Тифліській гімназії (тепер Тбілісі, Грузія) він захопився минулим України. Бажання глибше осягнути історію рідного народу привело Грушевського до Київського університету. Відтоді свою долю він пов'язав з історією України фахово, ставши вченим-істориком.

1. Про які риси вдачі видатного історика свідчать уміщені в підручнику фотографії? 2. Доберіть по троє слів – іменників, прикметників, дієслів, – якими можна схарактеризувати Михайла Грушевського.

1. Михайло Грушевський

2. Михайло Грушевський у колі рідних. Поряд з ним дружина, брат і сестра. Сидять племінники, дочка Катерина та матір. 1907 р.

Як учені-історики довідуються про минулі часи?

Подані на перших сторінках підручника ілюстрації – це фотографії. Історики називають їх фотодокументами, адже вони є важливими джерелами знань про минулі часи. Крім фотографій, про події минулого свідчать усілякі вироби людських рук, сказане чи написане слово. Такі джерела інформації називають **історичними джерелами**. Історичні джерела – свідки минулого, за якими вчені з'ясовують умови життя в попередні часи. З-поміж історичних джерел вирізняють **речові, писемні та усні**.

До речових джерел належать давні монети, господарчі знаряддя, хатнє начиння, залишки посуду, одяг, прикраси тощо. Хоч якими цінними вони є для історії, проте відтворення минулого тільки за ними не було б повним. Адже вік речових пам'яток нетривалий. Тому історики послуговуються ще й словесними джерелами – писемними та усними. Завдяки вченим починають «промовляти» написи на каменях, кістках, металі, стають зрозумілими літописи, листи, щоденники, перетворюючись на писемні джерела історії.

В історії кожного народу була дописемна доба, коли всі знання передавалися з уст в уста. Отже, давні легенди, міфи, перекази, казки та обрядові пісні – то не лише витвір народної фантазії, а й скарбниця досвіду попередніх поколінь і тому – безцінне джерело для історика.

Намалюйте приклад історичного джерела. Складіть невеличку розповідь про те, як це джерело може прислужитися історикові.

1. Як називається ваш новий предмет? Які розділи є в підручнику? Що означають умовні позначки в тексті? **2.** Що таке історія? Назвіть нові «історичні» слова та терміни, поясніть, що вони означають. **3.** Визначте, до якого виду історичних джерел належать зображені пам'ятки.

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Михайла Грушевського, складіть розповідь про нього.

1. Знав багато про Україну з розповідей батька, читання книжок.
2. Був видатним поетом та художником.
3. Народився в селянській родині.
4. Уславився 10-томною працею «Історія України-Руси».
5. Навчався в Київському університеті.
6. Автор збірки поезій «Кобзар».

Чи цікавим виявилось для вас знайомство з новим навчальним предметом – історією? Що сподобалося найбільше? Чи зацікавила вас наука історія? Як на вашу думку, чи потрібна ця наука для майбутнього? Чому? Чи кожен може стати істориком? Що для цього, по-вашому, потрібно?

1. Чи є у вас удома історичні джерела? Що це за джерела? Про що вони свідчать?

Розпитайте в бабусі чи дідуся (або в інших дорослих) про їхнє дитинство. Знайдіть відповідні фотографії та підготуйте розповідь «Спогади дитинства моїх бабусі та дідуся (мами й тата)».

2. Складіть з поданими висловами зі словом «історія» речення. Чи в тому самому значенні вжите слово «історія»?

Колесо історії; увійти в історію; влипнути в історію; вписати в історію золотими літерами.

3. Підготуйте експонат для виставки історичних джерел у шкільному кабінеті історії «Історія родин – історія народу».

§ 2. ІСТОРІЯ І ЧАС

На цьому уроці ви навчитесь

1. Пояснювати, яку роль для істориків відіграє хронологія.
2. Креслити лінію часу та позначати на ній запропоновані дати, співвідносити рік зі століттям.
3. Застосовувати правила розв'язування хронологічних задач.
4. Розповідати про життя найдавніших людей на теренах сучасної України.

Як історики встановлюють час події та що таке хронологія?

Досліджуючи минувшину, учені-історики раз по раз змушені відповідати на запитання: коли сталася та чи та подія? Визначити точний час певної події, тобто її дату, допомагає хронологія – наука, що вивчає способи обчислення часу.

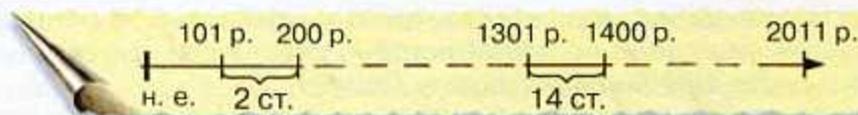
Не завжди час обчислювався так, як нині. Найдавнішими одиницями виміру часу є доба (день і ніч разом), тиждень, місяць, рік. Люди почали їх застосовувати, спостерігаючи за явищами природи, рухом Сонця, Місяця, зірок. Та досягнути й правильно зрозуміти складні явища природи було важко. Тому за давнини в різних народів рік міг тривати від 300 до 400 днів і починатися будь-якої пори року або й узагалі з приводу якоїсь події – повені річки, заснування міста тощо.

Лічба років від певної події називається літочисленням (ерою). 300–400 років тому в Україні поступово узвичаїлася лічба років, яку ми використовуємо й тепер.

Час від першого року до теперішніх днів називають нашою ерою. Кожні сто років називають століттям, або віком. Тисяча років – це тисячоліття.

Щоб уявити плин часу, намалюймо пряму лінію. На ній позначатимемо один за одним різні роки. Праворуч розташуємо рік, у якому ми живемо, ліворуч – попередні роки або століття.

Перше століття нашої ери починається в 1-му році й закінчується в 100-му році. Відповідно друге століття починається в 101-му році, а закінчується в 200-му році. Отже, початкові роки століть – це 101, 201, 301 ... 1901, а роки з нулями (100, 200, 300, 2000) – це останні роки століть.

Щоб засвоїти, як визначати початок та кінець різних століть, скористайтеся таблицею:

1–100 рр.	801–900 рр.	901–1000 рр.	1001–1100 рр.	1101–1200 рр.	1201–1300 рр.	1901–2000 рр.
1 ст.	9 ст.	10 ст.	11 ст.	12 ст.	13 ст.	20 ст.

Сформулюйте запитання до кожного абзацу тексту, вислухайте відповіді один одного.

Як розв'язувати хронологічні задачі?

На уроках історії в 5-му класі ви навчитеся розв'язувати хронологічні задачі. Щоб правильно виконувати такі завдання, дотримуйтеся певної послідовності, а саме:

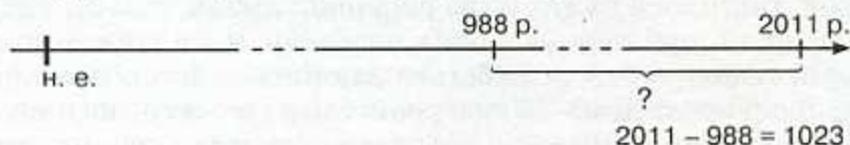
1. Накресліть «лінію часу» – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певне число років. **2.** На початку лінії поставте більшу та чіткішу риску – початок відліку, а наприкінці стрілочку, що символізує рух часу. **3.** Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо. **4.** Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром. **5.** На «лінії часу» запишіть умову завдання. **6.** Поряд з лінією виконайте обчислення та запишіть стислу відповідь до завдання.

1. Перекажіть один одному, яких дій слід дотримуватися, щоб розв'язати хронологічну задачу. Чи схожі ці задачі на ті, які ви розв'язуєте на уроках математики? Чим? А чим відрізняються? **2.** Оберіть один з поданих нижче різновидів задач та уважно прочитайте коментар до розв'язку. **3.** Спробуйте розв'язати задачу самі. **4.** Перевірте записи один одного, звірте з підручником.

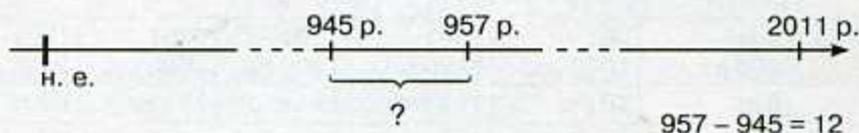
Задачі на встановлення віддаленості події від сьогодення.
(Скільки років тому відбулася подія, якщо відома її дата?)

Обчисліть, скільки минуло років від упровадження християнства як державної релігії 988 р. до сьогодення.

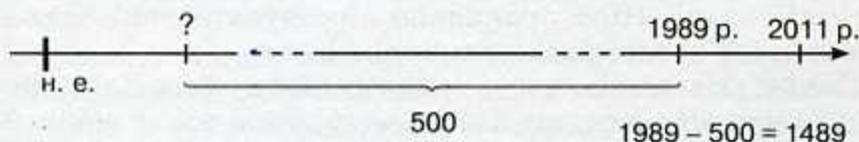
Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої. (Скільки минуло років від однієї події до іншої? або На скільки років одна подія відбулася раніше за іншу?)

Обчисліть, скільки минуло років від початку володарювання княгині Ольги (945 р.) до її подорожі до візантійської столиці в 957 р.

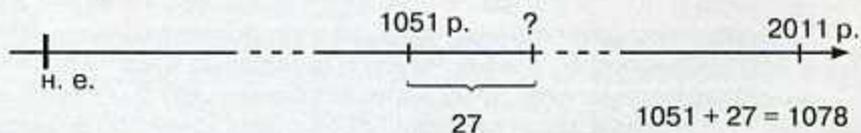
Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогодення. (У якому році відбулася подія, якщо відомо, що від неї минуло ... років?)

У 1989 р. урочисто святкували 500-річчя виникнення українського козацтва. Якого року сягає перша згадка про козаків у писемних джерелах?

Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події. (У якому році відбулася подія, якщо відомо, що це сталося після вказаної події за певну кількість років?)

Успенський собор Києво-Печерської лаври було збудовано на 27-й рік від заснування монастиря в 1051 р. Обчисліть, коли його було збудовано.

Що відомо про життя найдавніших людей на теренах України?

Людське життя на наших землях сягає дуже давніх часів. Ці часи приховують, безперечно, найбільше таємниць. Адже від тієї доби лишилося надто мало свідчень: дивом уцілілі уламки знарядь праці, руйновища давніх поселень, могильники тощо.

Історія планети Земля набагато давніша за історію людства, яка бере свій початок 40–35 тис. років тому з появою людини. Людина тих далеких часів зовні нагадувала сучасну людину, проте

їй треба було ще багато чого дізнатися й навчитися. Провідним заняттям найдавніших людей було полювання та збиральництво. На території України найдавніші мешканці полювали на мамонтів і бізонів. Уполювати таких великих тварин одній людині, озброєній досить простими знаряддями, було важко. Тому жили й полювали люди колективами з 30–40 осіб. У долинах річок, уздовж яких мешкали тварини, громади мисливців облаштовували свої поселення.

Таке поселення, зокрема, було знайдено на правому березі Десни в селі Мізин на Чернігівщині. У цьому поселенні люди жили 20 тисяч років тому. Мешкало в ньому до 50 осіб.

Учені дослідили рештки п'яти мисливських жител, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям та попелом, м'ясні ями, призначені для зберігання запасів м'яса протягом зими. У поселенні знайшли рештки понад 100 мамонтів, а також кістки північних оленів, носорогів, диких коней, вівцебиків, зубрів, ведмедів, вовків, песців, зайців, росомах. З-поміж численних знарядь праці – крем'яні різці та скребки, ножі, вістря, проколки, різноманітні вироби з кістки й рогу. Проте найбільшу цінність мають витвори давніх митців: жіночі статуетки та фігурки тварин з бивнів мамонта, унікальні браслети з мамонтових кісток, оздоблені складними різьбленими орнаментами, прикраси з бивнів мамонта й черепашок.

«Кроманьйонський старий» – реконструкція з п'яти скелетів, знайдених 1886 р. у місцевості Кроманьйон (Франція). Саме від цієї першої знахідки людей, що жили 40–35 тисяч років тому, походить їхня назва – кроманьйонці. Обличчя кроманьйонців не відрізнялося від облич сучасних людей, що свідчить про наявність мови і про відповідний рівень розвитку мислення.

Прочитайте оповідання та поміркуйте, чому про найдавніші часи, про які свідчать лише речові джерела, історики не мають єдиної версії подій.

ПРИГОДИ БОРИВОВКА

Мисливець, так звали юнака, який ось уже кілька діб долав холодні прильодовикові степи, нарешті спинився. Тепер він міг на це зважитися, бо домівка поруч, а тривала подорож, сповнена

випробувань і несподіванок, – позаду. Трохи відпочивши, юнак перевіряв, чи всі його скарби на місці. Чималий мішечок все-сильної, як уважала їхня Відунка-матір, червоної фарби, якою задобрювали царя звірів і через яку він іще влітку вирушив з дому, лежав біля його ніг. Намисто з морських черепашок – дарунок далеких мисливців мудрій Матері його роду на знак миру – він тримав на шиї. А ще в нього був браслет. Ніжно різьблений браслет із мамонтової кістки. Мережив його ночами біля багаття, згадуючи рідну домівку, любих братів і найкращу з усіх, кого знав, – сестру Світлооку. Він не вдягав його на зап'ястя, оскільки боявся, що загубить під час полювання, а тримав коло серця, загорненим у шматок тонкої оленьчої шкіри. Мисливець мацнув цупке мисливське вбрання й зрозумів – браслета не було. «Певно, витрусив біля джерела, коли нахилився напитися, – подумав юнак, підхоплюючись. – Що ж, прикро, та доведеться повернутися й пошукати». Дуже вже кортіло зробити подарунок Світлооці – на згадку про дитинство, адже дівчина цієї осені має йти в чужу сім'ю, до чоловіка.

Мисливець, ідучи назад тією самою дорогою, швидко дістався місця, де сподівався знайти браслет. Джерело плюскотіло в неглибокому вибалку, порослому низькими соснами й густим мохом. Щоб скоротити собі шлях, він повернув ліворуч і прослизнув між брилою, яка затуляла джерело, та стрімким схилом вибалка. Джерело грало кришталем просто біля його ніг, а ще за два кроки, уп'явши в нього голодний погляд, залякла величезна вовчиця.

Біля неї вовтузилося двійко опецькуватих вовченят, марно намагаючись розворушити тонко різьблений браслет із мамонтової

1

1. Мізинська стоянка

2

2. Браслет з Мізинської стоянки

кістки. Відступати було нікуди. Мить – і вовчиця кинулася на супротивника. Хлопця врятував гострий спис.

Упоравшись із здобиччю й заховавши на грудях браслет, по-лишений наляканими вовчєнятами, мисливець попрямував на північ. Дорога додому була цілком безпечною. Єдине, що завдавало клопоту, – це пронизливий вітер, що ніс від крижаних скель не лише холод, а й колючу пилюгу, суху траву та мох, розсипаний на порох. А ще невдовзі після пригоди біля джерела Мисливцеві трапилася зустріч: його наздогнало одне з осиротілих вовчєнят. Він приманив його шматком м'яса, попестив і покликав за собою. Так удвох вони й підійшли до поселення.

Мешканці, певно, теж тільки-но прийшли сюди, залишивши літній табір. Усі порядкували біля жител: лагодили стіни, споруджені із жердин і кісток мамонтів, перевіряли, чи цілі шкури, що правили за дах. Дітлахи бігали навколо великого вогнища, розкладеного посередині поселення. Готуються до свята Великого полювання, а може, чекають гостей. Мисливець підійшов ближче. Тепер було видно, що жінки на чолі з матір'ю-Відункою зносять до багаття помальовані червоною вохрою кістки. А де ж Світлоока? Вона, справжня красуня, вийшла з великого ошатного житла, підійшла до вогнища й заспівала. Мисливець зрозумів, що співає вона пісню подяки матері та іншим родичам, які вивести її, а тепер проводжають в іншу сім'ю. «Добре, що встиг», – подумав хлопець.

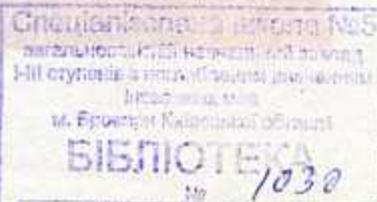
Незабаром він привітав сестру, подарував їй розкішну шкуру рудої вовчиці та браслет з мамонтової кістки.

– Дякую, Мисливцю, – сказала Світлоока, – проте браслет не візьму, нехай він нагадає тобі про мене. А колись подаруй його тій, хто стане матір'ю твоїх дітей.

Зустріч і прощання були урочистими, але короткими. Мисливець повернувся, Світлоока пішла, а життя покотилося далі. На згадку про той день юнакові лишилося нове ім'я – Боривовк, браслет і вірний чотирилапий товариш – вовк Мисливець.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМ ОПОВІДАННЯМ

1. Перш ніж читати оповідання, зверніть увагу на запитання, винесене перед ним.
2. Спочатку прочитайте оповідання мовчки, обмірковуючи відповідь на настановче запитання.
3. Визначте, яка історична інформація (про якого історичного діяча або які події) лежить в основі оповідання, а що в ньому є вимислом авторів.

4. Яку історичну інформацію допомагають зрозуміти вигадані деталі, герої, обставини?

5. Прочитайте оповідання відповідно до завдання вчителя (за ролями, частинами, вибірково, ланцюжком).

6. Знайдіть відповідь на інші запитання до оповідання.

7. Порадьтеся з однокласниками з приводу прочитаного. Що сподобалося в оповіданні? Як його можна проілюструвати? Влаштуйте конкурс на кращий сюжет малюнка за оповіданням.

I. Ознайомившись із пам'яткою «Як працювати з історичним оповіданням», обміркуйте відповіді на запитання: 1. Чому оповідання названо «Пригоди Боривовка»? 2. Про які заняття давніх людей ідеться в оповіданні? Що з описаного в оповіданні засвідчено речовими джерелами? 3. Що в оповіданні є вигадкою авторів?

II. На основі оповідання усно складіть свою розповідь про створення чудової пам'ятки давніх часів – браслета з Мізинської стоянки.

1. Що таке хронологія? Складіть словничок з 6–7 нових слів про історію та хронологію, усно витлумачте їх. 2. Накресліть лінію часу, позначте на ній рік свого народження та рік, коли пішли до школи. Скільки вам буде років, коли закінчуватимете школу? Позначте той рік на лінії часу. 3. Які із зображених пам'яток учені відносять до найдавніших часів – доби мисливців на мамонтів і бізонів?

4. Розкажіть про поселення давніх мисливців з Мізина за планом:

1. Де знайдено стоянку.
2. Коли жили в ній люди.
3. Чим вони займалися.
4. Які знахідки про це свідчать.

Чи можна найдавніші часи, про які йшлося в матеріалах уроку, назвати «дитинством людства»? Чи знайшла втілення ця думка в оповіданні, яке читали на уроці? Якою, по-вашому, мала бути людина, щоб вижити за давніх часів? Про що свідчать знайдені прикраси?

Роздивіться картину, присвячену життю людей на території України 20 тисяч років тому. Прокоментуйте її за запитаннями: 1. Якими були заняття тогочасних людей? 2. Що вони вживали в їжу? 3. У що вдягалися? 4. Які споруджували житла?

Кирилівська стоянка

§ 3. ПАМ'ЯТКИ МИНУЛОГО

На цьому уроці ви навчитесь

1. Пояснювати, яку роль для пізнання історії відіграє археологія.
2. Пояснювати, куди потрапляють знайдені історичні пам'ятки і як їх зберігають.
3. Розповідати про життя найдавніших на землях України хліборобів.

Що таке археологія та як відбуваються археологічні розкопки?

На перший погляд здається, що розшукати сліди давніх часів не складно. Проте відкриваються пам'ятки давнини не будь-кому.

Зрозуміти й розтлумачити їх під силу лише дослідникам, яких називають **археологами**. Тож науку, що вивчає минуле за речовими історичними джерелами, називають **археологією**.

Археолог
за роботою.
Розкопки
Михайлівського
Золотоверхого
собору в Києві.
1997 р.

Зрозуміло, що дослідження речових пам'яток потребує особливих знань. Археологи виробили правила пошуку давніх пам'яток та їх розкопування. Власне розкопкам передують археологічна розвідка. Для цього уважно вивчають писемні джерела, оглядають місце майбутнього пошуку. Потім закладають пробний розкоп – вузьку траншею, що має виявити, чи є в ґрунті цікаві для археолога предмети людської діяльності. Якщо знаходять бодай щось, то готують великий розкоп.

Працюючи, археологи не квапляться. Щоб не пошкодити пам'яток давнини, вони застосовують здебільшого легкі лопати, ножі, пензлі. Усю поверхню розкопу поділяють на квадрати зі стороною 10 метрів. Такі самі квадрати, тільки в сантиметрах, креслять на папері. Це дає змогу точно фіксувати й замальовувати всі знахідки. Крім того, археологи ретельно записують у щоденниках, як відбуваються розкопки.

Знайдені речі надсилають до лабораторії. Там з'ясовують їхній вік і призначення, ретельно описують і найдрібніші ознаки. З окремих дрібних шматочків збирають і склеюють цілі предмети. Так знахідкам дають нове життя.

Знайдені археологами рештки минувшини зберігаються в різних **музеях**. Є музеї історичні, технічні, природознавчі, краєзнавчі, мистецтвознавчі тощо. Один з найстаріших музейних закладів нашої держави – **Національний музей історії України** в Києві. У ньому зберігаються унікальні археологічні, монетні колекції, зразки одягу, посуду, хатнього

Музей

(з грецької – житло муз, тобто богинь – покровительок мистецтва) – установа, де зберігаються пам'ятки минулих часів з різних галузей культури, науки, техніки.

начиння, а також зброя, старовинні книги, ікони, картини та вироби народних майстрів – загалом понад 600 тис. експонатів. Усі вони відображають історію України від найдавніших часів до сьогодення.

Зал «Українська світлиця 19 ст.» Національного музею історії України. Фрагмент експозиції «Україна доби козацтва» Національного музею історії України

■ Які експонати зберігаються в Національному музеї історії України?

Чому археологічні розкопки здійснюються за певними правилами і потребують спеціальних знань? Чим, по-вашому, відрізняються пошуки скарбошукачів та археологів?

Хто такий Вікентій Хвойка та як було відкрито поселення найдавніших хліборобів на наших землях?

Видатним археологом України був Вікентій Хвойка. Він зробив чимало відкриттів в історичній науці, які не втратили свого значення й донині. Світову славу українському археологові принесло, зокрема, відкриття решток життєдіяльності так званих трипільців. Трипільці займали величезні простори від Дністра до Дніпра, досягши територій сучасної Волині та Степового

Причорномор'я. Від трипільських часів залишилося чимало археологічних пам'яток, які нині добре досліджені. Вони свідчать про високий рівень розвитку господарства трипільців, а також про те, що десь близько п'яти з половиною тисяч років тому їхнє життя занепало. Однак знання та вміння трипільців не зникли без сліду, а були збережені й через багато століть успадковані українцями.

Складіть 1–2 речення, якими стисло схарактеризуйте Вікентія Хвойку.

Прочитайте оповідання та на його основі складіть розповідь про трипільців за планом:

1. Хто такі трипільці? Коли жили вони на наших землях?
2. Про що клопоталися в буденному житті?
3. Якими були їхні поселення?

Трипільський
глиняний посуд

ЛИСТ ІЗ ЧЕРНІГОВА

– Чи знаєте, де тепер я мусив би бути? – запально вигукував, звертаючись до лікаря, знаний київський археолог Вікентій В'ячеславович Хвойка. – Так, так, у Чернігові, на 14-му археологічному з'їзді.

– Якщо хочете, вельмишановний, швидко одужати – не нервуйте. Інакше хвороба ще довго триматиме вас під домашнім арештом, – пожартував лікар і вже серйозно додав: – А хто ж у такому випадку відкопуватиме пам'ятки минулого? Хто робитиме археологічні відкриття? Вам, Вікентію В'ячеславовичу, земля наша подарувала ключі від своїх скарбниць. Не нехтуйте її довірою. Краще розкажіть про якусь із давніх-давніх таємниць.

– Таємниць? – перепитав археолог. – Про яку саме? Дивіться, скільки речей у мене на столі. І кожна з них має власну долю й свою таємницю. Та я, здається, вам усе розповів.

– Не все. А історія он того мальованого глечика? Саме її ви не встигли розповісти мені вчора.

– Ого! – усміхнувся вчений. – Його історія справді дуже давня. Я знайшов цей глечик 1893 року під час розкопок поблизу села Трипілля, що над Дніпром на Київщині. П'ять, а може, й шість-сім тисяч років тому жили тут люди. Мешкали вони в дерев'яних або плетених з хмизу та обмазаних глиною охайних

будиночках, часом навіть двоповерхових. У середині такої споруди, переділеної на кілька кімнат, була піч або відкрите вогнище. Житла розташовували одне біля одного по колу – вулицями, що утворювали щось подібне до сонця. Бо любили вони сонце й небо. Але над усе шанували трипільці рідну землю, що давала їм не тільки притулок і захист від ворогів, а й була за щедру матір. Вони орали та засівали її, а земля щоосені обдаровувала їх золотим збіжжям.

Модельки жител та посуд трипільців

Нелегкою була праця хліборобів. У турботах про врожай бігло-збігало їхнє життя.

Проте не лише хліб вирощували трипільці. Були серед них гончарі та малярі. Вони виготовляли всілякий глиняний посуд і майстерно розмальовували його червоною, чорною та білою барвами. Миски, глечики, горщики трипільців милували око візерунками.

– Ви вразили мене, – потискуючи археологові руку, мовив лікар. – Я думав, що вік цього глечика – не дуже поважний: барви на ньому яскраві, а візерунки такі, що їх і тепер можна побачити на наших рушниках або на великодніх писанках.

– У цьому, шановний лікарю, й прихована найбільша таємниця. Не зів'яли донині трипільські візерунки, не загубився слід трипільців на українській землі, бо дбайливо берегла їхній досвід місцева хліборобська людність, аж поки не підхопили його українці.

– Ось тепер я впізнаю вас, Вікентію В'ячеславовичу. Бачу, що цілком опанували себе. Тепер не зашкодить приємне хвилювання. Тримайте листа. Прямуючи до вас, зустрів листоношу. Здається, пишуть з вашого археологічного з'їзду.

Вікентій В'ячеславович розкрив конверт. Писали, справді, з Чернігова.

– Ну, як сприйняли надіслану вами доповідь? Як оцінили археологи ваші останні знахідки?

Трипільські жінки.
Реконструкція
З. Васіної

Лист із Чернігова був вельми стислим. Добрий приятель Вікентія В'ячеславовича писав, що його доповідь, прочитану колегою, з'їзд вітав стоячи. Того самого дня було ухвалено висловити подяку київському археологові за копітку й наполегливу дослідницьку працю.

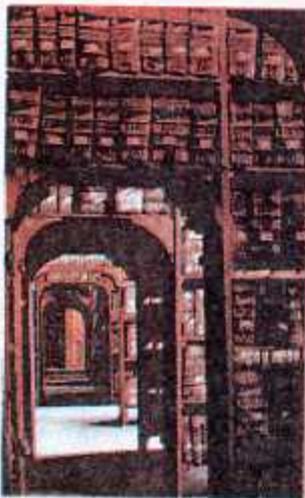
1. Складіть словничок з 6–7 слів та словосполучень, доречних у розповіді про археологію, та витлумачте їх.
2. Хто такий Вікентій Хвойка і чим він уславився?
3. Пройдіть «хронологічними сходами» – визначте початок та кінець століття всіх дат, згаданих у § 1–3.
4. Роздивіться ілюстрацію. Про розвиток яких господарських занять свідчать зображені пам'ятки? Які елементи посуду використано в реконструкції одягу жінок тих часів?

Що в матеріалах уроку найбільше зацікавило? Про що обов'язково розкажете вдома? Про що хотіли б дізнатися більше?

Прочитайте, що таке архіви.

Одне зі сховищ документів Центрального державного історичного архіву України у Львові

Справу збирання, збереження та впорядкування писемних пам'яток покладено на спеціальні установи, які називають **архівами**. З'явилися архіви з виникненням писемності. Тепер власні архіви мають усі установи, організації, нерідко й приватні особи – учені, письменники, громадські діячі.

Для сучасних архівів будують спеціальні приміщення з вузькими вікнами, що не пропускають прямих сонячних променів: від сонячного світла тло й друкарська фарба вигасають, линяють, а папір жовтіє та псується. Вадить документам і забруднене повітря, тому в архівах його очищують за допомогою спеціальних фільтрів. Щоб документи краще зберігалися, їх укладають у щільно закриті коробки й розміщують на полицях – стелажах. У ве-

ликих архівах загальна довжина стелажів сягає десятків кілометрів. Найцінніші документи перезнімають на плівку: виходять діафільми з дуже маленькими кадриками – мікрофільми. Їх зберігають окремо від документів на випадок, якщо оригінал буде пошкоджено або втрачено.

Найбагатшими в Україні є сховища документів Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові. Так, фонди першого з них нараховують понад 1,5 млн документів. Документи ретельно досліджують учені різних галузей знань і на основі їхніх свідчень пишуть наукові праці.

■ Складіть план розповіді про архіви. Спробуйте витлумачити значення спільної частини слів «археологія» та «архів».

Відвідайте в Києві музеї: науково-природознавчий та історії України.

§ 4. КЛЮЧІ ВІД СКАРБІВ

На цьому уроці ви навчитеся

1. Пояснювати, що вивчають нумізматики, геральдика та сфрагістика.
2. Визначати роль монет, гербів та печаток у пізнанні минулого.
3. Розповідати про давній народ – скіфів – та про їхні пам'ятки.

Про що розповідають монети та що таке нумізматики?

Щедрим джерелом у вивченні минулого є монети. На них часто зображували портрети володарів, сцени свят, деталі побуту, героїв легенд і міфів. Зображення й написи на монетах дають змогу встановлювати дати тих або тих подій, дізнаватися про те, якими були території давніх держав, хто був їхнім володарем, хто з ким торгував, який одяг носили давні люди. Стають у пригоді монети дослідникам історії містобудування. Крім того, стародавні монети – це вишукані й рідкісні витвори мистецтва.

Монети досліджує наука **нумізматики**. Найчастіше давні монети потрапляють до рук нумізматів від археологів та з монетних скарбів. Скарбом вважають будь-яку кількість монет – від кількох екземплярів до десятків тисяч. Проте для історика неоціненним джерелом є кожна монета, яку пощастило «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити.

Монети Херсонеса та інших міст Північного Причорномор'я й Криму

та – Тіру, Ольвію, Пантикапей, Керкінітіду, Херсонес тощо. У кожному грецькому місті карбували власну монету.

Карбування монет з давніх-давен було ознакою могутності держави й провадилося за певними правилами. Шматочок срібла клали на ковадло та били молотком з рельєфним малюнком або написом на ньому. Згодом монети почали карбувати в спеціальних майстернях – монетарнях.

Найдавніші монети, знайдені на наших теренах, виготовляли греки, які переселилися на узбережжя Чорного моря дві з половиною тисячі років тому. Грецькі переселенці заклали тут свої міста

Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, вислухайте відповіді один одного.

Уявіть себе володарем казкової країни. Намалуйте монету своєї держави, придумайте їй назву, прокоментуйте зображення.

У чому цінність гербів та печаток для історії?

На монетах, прапорах, побутових речах, книжках, картинах, зброї нерідко трапляються особливі схематичні зображення. Часом такі зображення химерні й складні: леви, що спираються на міські мури, орли з розпростаними крилами й гострими пазурами, дракони та змії, шаблі, списи, лілії та троянди, ключі та брами. А часом – дуже прості, наприклад звичайні багатокутники з лініями та хрестами. Такі зображення називають **гербами**, а науку, що їх досліджує, – **геральдикой**. Упродовж століть склалися правила, за якими створювали герби. Так, приміром, обов'язковим елементом герба, що визначає його форму, є щит. За формою щита дослідники з'ясовують місце створення герба, його вік. У геральдиці застосовують лише певні кольори – червоний, синій, зелений, чорний, які мають символічне значення.

Сьогодні герб – один із символів, який має кожна держава. Державні герби зображують, окрім грошових знаків, ще на прапорах, печатках, офіційних документах. Головним елементом

1. Малий Державний герб України
2. Зображення тризуба на цеглині Десятинної церкви в Києві. Кінець 10 ст.

сучасного герба України є **тризуб**, історія якого сягає глибокої давнини. Що саме означає тризуб, точно не відомо. У ньому вбачають подобу сокола, якоря, лука й стріл, шолома, сокири чи рибальського знаряддя, верхівку хлібного колоса або символ трьох природних стихій – повітря, води й землі.

Що означає головний елемент сучасного герба України?

Чи вмієте вправно малювати тризуб? Повправляйтеся й намалюйте цей елемент.

Історичну науку, що досліджує печатки, називають **сфрагістикою**. Печатка – це вирізаний з твердого матеріалу штамп, а також його відбиток на папері, золоті, сургучі. Цінність печаток для історика полягає в тому, що вони допомагають установити час, місце походження та справжність документів. Написи на печатках вважають найточнішим джерелом у визначенні посад, титулів, імен історичних діячів, назв територій і установ.

Грамота з висячою печаткою. 1529 р. За давніх часів на наших землях використовували металеві печатки. Їх відтискували на свинцевих круглих пластинках і підвішували до документів на шнурках, звідси їхня назва – висячі печатки. Згодом замість висячих почали використовувати печатки, відтиснуті безпосередньо на документах.

Сьогодні свою печатку має кожна установа: є вона й у вашій школи. Порадьтеся один з одним та запропонуйте малюнок і текст, доречні на печатці вашого класу.

Хто такі скіфи?

Одним з давніх народів, що мешкав на території України і за часів своєї могутності мав власну монету, були **скіфи**. Вони прийшли на наші землі більше двох з половиною тисяч років тому й оселилися на кілька століть у Північному Причорномор'ї. Про багатства скіфських володарів свідчать археологічні пам'ятки. Їх виявлено під час розкопок **курганів** – так називають поховання заможних скіфів. Особливою розкішшю, наприклад, вирізнялося поховання родини одного зі скіфських царів у кургані Товста Могила на Дніпропетровщині, у якому було багато виробів із золота й срібла. Найцікавішою з-поміж знахідок є золота прикраса – пектораль – масою 1150 грамів. Вона оздоблена сценами із життя та побуту скіфів. У верхньому ярусі пекторалі в центрі зображено двох чоловіків, які латають кожушину. Обабіч них – вервечка свійських тварин з приплодом. На нижньому ярусі кровожерні грифони долають коней, лев і леопард шматують дикого кабана та оленя, пси женуться за зайцем.

2

1

1. Монета скіфського царя Атея

2. Пектораль скіфського царя з кургану Товста Могила

Уважно роздивіться зображення пекторалі. Знайдіть деталі, про які йдеться в тексті. Що ще зображено на прикрасі?

Прочитайте оповідання та складіть розповідь про скіфів за планом:

1. Коли й упродовж якого часу скіфи жили в Причорномор'ї?
2. Чому скіфів називають кочовиками?
3. Що відомо про військову вправність скіфів?
4. Хто такий цар Атей?
5. Які пам'ятки свідчать про цей народ?

ЗОЛОТОСЯЙНА СКІФІЯ

Рівно стукотіли важкі колеса. Поїзд прямував на південь. Десь там, у блакитній імлі, танув обрій. Скільки сягало око, простягався український степ.

– Бачиш он ті пагорби? Про них є надзвичайно цікава книжка. Я прихопив її в дорогу. Варто прочитати.

За хвилину брати занурилися в читання. «Скіфський степ» – було написано на обкладинці. Автор – Борис Мозолевський.

...І вже здавалося, що летіли степом баскі коні. «Скіфи!» – чи то свист, чи то зойк линув їм навздогін.

Скіфи мешкали в нашому степу дві з половиною тисячі років тому. Потребуючи нових пасовиськ для своєї худоби, вони постійно переходили з місця на місце – були кочовиками: волелюбними, витривалими, войовничими. Того скіфа, який не подолав ворога, не допускали навіть до святкового столу. Війна для скіфів була буденністю, і всі дорослі скіфи ніколи не розлучалися зі зброєю. «Нам постійно доводиться воювати, – казали вони про себе, – або захищаючись, або нападаючи на інших». Звісно, такі відчайдушні вояки мусли мати надійну зброю: мечі, кинджали, списи, дротики, бойові сокири, луки. Особливої слави зажив скіфський лук. Недарма сусідні народи називали скіфів кінними стрільцями з лука. Неабиякої вправності досягли скіфські майстри у виготовленні захисного обладунку. У бою воїнів захищали щити, складені з дрібних металевих лусок, панцирі та бойові пояси, а також шоломи. А ще скіфи використовували засоби захисту голови та грудей коня.

Обладунок скіфського воїна. Сучасна реконструкція

Чаша з кургану Гайманова Могила на Запоріжжі. Скіфи ведуть бесіду, жваво жестикулюючи. Вони вбрані в каптани, вузькі штани, м'які шкіряні черевики. Молодший скіф тримає келих.

тужила за ним уся Скіфія. Над небіжчиком, розкішно спорядженим у потойбічний світ, насипали високу могилу.

...Поїзд міряв час стукотом коліс. Брати вдивлялися в далекі степові обрії. Старший, студент-археолог, захоплено розповідав:

– Автор книжки, яку ми щойно читали, Борис Мозолевський, – археолог. Він відкрив людству найдивовижнішу скіфську пам'ятку, нагрудну прикрасу – золоту пектораль. Цей витвір давніх майстрів не тільки розповів нам про життя скіфів, а й допоміг зрозуміти, яким вони уявляли світ.

– А монети, якими ти так цікавишся, були в скіфів? – поцікавився менший.

– Випадкова знахідка відкрила для нас дві скіфські монети. Їх карбував цар Атея. За його часів Скіфія досягла найбільшого розквіту. Про Атея збереглося чимало переказів. Вони розповідають про нього як про могутнього володаря та відчайдушного воїна, який усе життя провів у походах. Не дивно, що кінське іржання було для нього милішим від звуків сопілки. Одного разу на Скіфію рушили з величезним військом войовничі сусіди. Атею було тоді 90 років. Та цар-воїн сам верхи на коні повів свій народ на битву. Там, у бою, він і загинув.

Червонясті промені сонця востаннє зблиснули й розчинилися в сутінках. Захоплений розповідями брата, хлопчик погортав сторінки книжки. Золота скіфська пектораль, скіфський гребінь, скіфські стріли, монети Атея... Легкий сон заколисав малого й поніс його в дивовижну, сповнену вітру й сонця країну – Скіфію.

1. Виберіть слова, які можна використати в розповіді про нумізматику та геральдику:

1. Лінія часу. 2. Герб. 3. Монета. 4. Дата. 5. Наша ера. 6. Гривня. 7. Тризуб. 8. Скарб. 9. Літочислення. 10. Вік.

2. Поясніть, що спільного мають монети, герби та печатки. Чим відрізняються? Чому всі вони важливі для відтворення минулого людей?

3. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скіфську пектораль знайдено в 1971 р. Скільки часу пам'ятка відома світові?

4. Хто такі скіфи? Коли жив цей народ на землях сучасної України?

Що з матеріалів уроку зацікавило найбільше? Чи важливою для себе вважаєте інформацію, яку довідалися? Як вона пов'язана з тим, про що йшлося на попередніх уроках?

Роздивіться золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха на Запоріжжі. Розкажіть, що повідомляє він про життя скіфів, за планом:

1. Хто зображений на пам'ятці? Чим зайняті люди?
2. У що вони вдягнені?
3. Із чого виготовлено пам'ятку? Як можна оцінити вправність майстра?

§ 5. ЗАГАДКОВІ НАЗВИ

На цьому уроці ви навчитеся

1. Пояснювати, що вивчають етніміка та топоніміка, якою є роль цих наук у пізнанні історії. 2. Розрізняти умовні позначки на історичній карті та користуватися нею. 3. Показувати на карті терени розселення слов'ян – предків українців, історичні регіони України. 4. Розповідати про давніх слов'ян, легенду про заснування Києва.

Як топоніми та етніміми допомагають історикам у відтворенні минулого?

Досліджуючи минулі часи, історики раз по раз натрапляють на всілякі назви. Одні з них стосуються міст і містечок, сіл, річок, озер, урочищ тощо, тобто є географічними, або, як кажуть учені, *топонімами*. Інші назви – це назви народів, або *етніміми*. Походження назв досліджують науки *топоніміка* та *етніміка*. Назви мають різну долю: одні відомі здавна й збереглися дотепер, інші назавжди

Слово **топоніміка** в перекладі з грецької означає місце та ім'я, тобто «імена» (назви) місць.

Слово етноніміка
в перекладі
з грецької
означає
народ та ім'я,
тобто назви
народів.

зникли у вирі історичних подій, залишивши по собі відгомін у легендах і переказах. Назви народів тісно пов'язані з географічними назвами: назву території можуть переносити на народ, що мешкає на ній, або ж, навпаки, – назва народу згодом стає назвою земель, які він заселяє. Отож, досліджуючи назви, історики довідуються про території давніх народів, з'ясовують обставини подій, дізнаються про природні умови певних країн тощо.

Складіть словничок нових понять та термінів, користуючись текстом, витлумачте їх.

Як називали свої землі та себе самих наші предки?

Найдавнішими назвами, якими користувалися наші предки для називання своєї землі та себе самих, були *Русь* та *русичі*. Саме назва *Русь* передувала назві *Україна* на позначення землі, заселеної українцями-русичами.

Назву *Україна* вперше вжито в літописі під 1187 роком до Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. Вона походить від слова *країна*, що означало *рідний край, земля*. Згодом назва *Україна* поширилася на всю нашу землю й дала найменування нашому народові, витіснивши з ужитку давнішу – *Русь*.

Складіть перелік з 10–15 географічних назв, пов'язаних з вашими рідинами: назви міст, сіл, де народилися ви, ваші батьки, бабусі й дідусі, назви місць, де живуть ваші родичі, де ви бували на відпочинку тощо. Чи знаєте щось про походження цих назв?

Кого називають давніми слов'янами?

До українців часто застосовують назву *слов'яни*, адже український народ належить до слов'янських. Крім українців, до слов'ян належать білоруси, росіяни, чехи, словаки, поляки, болгары, македонці, словенці, чорногорці та серби. Учені умовно поділяють усіх слов'ян на три гілки: західну, східну та південну. Українці разом з білорусами та росіянами належать до *східної гілки слов'янських народів*.

Предків сучасних слов'янських народів називають *давніми слов'янами*. Живучи племенами, давні слов'яни час од часу об'єднувалися в більші спілки – *племінні об'єднання*, або *союзи племен*. Назви східнослов'янських племінних союзів, які проіс-

ували до утворення в 9 ст. держави з центром у Києві, зберіг літопис «Повість минулих літ». За свідченням літописця, на території України мешкали сім племінних об'єднань: поляни, деревляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці та сіверяни. Доповнивши літописні відомості археологічними знахідками, учені дійшли висновку, що ці племінні союзи віддавна мали тісні взаємозв'язки, бо були близькими за мовою, звичаями, мали спільне походження й відрізнялися за цими ознаками від сусідніх північно-західних та північно-східних східнослов'янських племен. Саме їх дослідники вважають безпосередніми предками українців.

Основним заняттям давніх слов'ян було землеробство та скотарство. Наші предки вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі. З городини знали горох, ріпу, редьку, цибулю й часник. З тварин розводили худобу, овець, свиней. Помічниками в слов'янських господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, слов'яни були вправними мисливцями та рибалками, полювали не лише для того, щоб здобути додаткові харчі, а й заради хутра – чи не найціннішого товару, який збували сусіднім народам. З-поміж *ремесел* – так називають заняття людей з виготовлення знарядь праці та побутових предметів, одягу – неабиякої вправності досягли в ливарній справі та ковальстві. Давні слов'яни були язичниками, тобто обожнювали сили природи – сонце, небо, грім та блискавку.

Роздивіться малюнок давньослов'янського поселення. Складіть розповідь про буденні турботи давніх слов'ян.

Як користуватися історичною картою?

Кожна подія відбувається не тільки в певний час, а й у певному місці. Тому для істориків важливо орієнтуватися в просторі. Навчатимуть вас цього вміння *історичні карти* – зменшені зображення земної поверхні, її частини або окремих країн світу, на яких позначають ті або ті події.

Історичні карти створюють на основі географічних, з якими вам доводилося працювати на уроках природознавства. Проте

Починаючи працювати з історичною картою, пам'ятайте такі правила:

За кольорами відрізняють одну територію від іншої.

Штриховкою позначають події та явища, що пов'язані певною територією. Приміром, перехід району від однієї держави до іншої.

територія, що перейшла від однієї держави до іншої

рік територіальних змін

На карті використовують різні шрифти, залежно від того, що ними підписано.

Місця битв позначають перехрещеною зброєю.

столиця

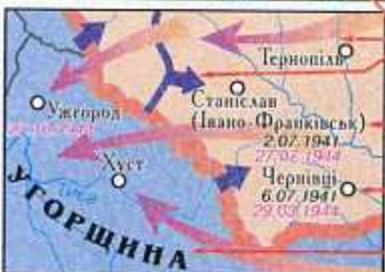
назва річки

місце битви

звичайне місто

назва землі

Стрілками позначають пересування військ і народів.

рух військ

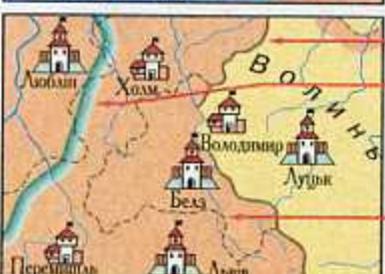
сучасна назва міста

місто

назва держави

Кордони держав, інші межі позначають лініями різного малюнка.

Міста позначають кружечками, квадратами або малюнками.

державний кордон

етнічна межа

межа частини держави

історичні карти істотно відрізняються від них. Насамперед використанням кольорів. Наприклад, якщо на географічній карті кольором позначають висоту місцевості над рівнем моря (зелений – низовини, коричневий – гори), то на історичній – території держав, розселення народів тощо. Крім того, зображення на історичній карті означають події, що відбуваються в часі. Прикладом, з карти можна довідатися, як зростала територія держави впродовж певного часу, куди прямували війська, коли й де відбулася битва, коли виникло місто й коли було зруйноване тощо.

Свої таємниці історична карта відкриває лише тому, хто вміє її «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити. Щоб це зробити, потрібно уважно роздивитися умовні позначки й пояснення до карти, розташовані в її нижньому куті.

Намалюйте умовні позначки, якими користуються, щоб показати: 1) дві різні території або держави; 2) перехід певного району від однієї держави до іншої; 3) місця битв; 4) пересування військ або народів; 5) кордони держав, регіонів, областей, територій; 6) міста. Перевірте один в одного, чи правильно виконали завдання.

ЯК ДЕМОНСТРУВАТИ ІСТОРИЧНІ ОБ'ЄКТИ НА КАРТІ

1. Кордони держав слід обводити указкою по замкненій кривій.
2. Напрямки військових походів та пересувань покажуть за стрілками, які позначено на карті.
3. Міста покажуть дотиком указки до умовної позначки (кола-пунсона або зображення міста), а не до назви міста на карті.
4. Річки слід показувати за течією від витоків до гирла.

Роздивіться карту «Східнослов'янські племінні союзи 7–8 ст. на території України» на сторінці 36. Покажіть один одному на карті місто Київ, річку Дніпро, межі розселення східнослов'янських племінних союзів – предків українців. Назвіть східнослов'янські племінні союзи, що мешкали на наших теренах у 7–8 ст. й були предками українців. Які союзи племен були предками білорусів та росіян?

Що розповідає літопис про заснування міста Києва?

«Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен з родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого

**СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ СОЮЗИ 7-8 ст.
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

- УЛІЧІ** Східнослов'янські племена і територія їх розселення в 7-8 ст.
- Межа розселення східнослов'янських союзів племен – предків українців
- ЛИТВА** Сусіди давніх слов'ян
- Шляхи переселень кочовиків

100
кілометрів

й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні...»

Пам'ятний знак засновникам міста Києва

Із чім іменем пов'язує літописець заснування Києва? Про який східнослов'янський племінний союз ідеться в уривку? Про походження яких географічних найменувань, крім назви Київ, ідеться в літописній легенді?

Чому історики мають різні думки про час заснування Києва?

Панівною, проте не єдиною, є думка про виникнення Києва як центру слов'янського племені полян наприкінці 5 – на початку 6 ст. Цю думку не заперечує літописний переказ про заснування міста трьома братами – Кием, Щеком і Хоривом. Прихильники іншої думки переконані, що Київ виник на межі трьох східнослов'янських союзів племен – деревлян, сіверян і полян – не пізніше 6 ст. як міжплемінний центр. Звичайно, за тих часів Київ не був іще містом у сучасному розумінні. Навіть літописець, в оповіді якого переважає легендарність, свідчив, що Кию, від імені якого походить назва міста, належить слава будівничого укріпленої фортеці-замку. Таку оборонну споруду за тих часів називали городом – від слова «городити», тобто укріпляти, обносити огорожею чи стіною. Про зведення такого города і йдеться в літописі. Це підтверджують і археологічні знахідки на Старокиївській горі: археологам пощастило розкопати рештки городища Кия, яке відносять до 6 ст. На думку сучасних істориків, Кий був реальною історичною особою – полянським князем, який жив наприкінці 6 – на початку 7 ст. Він мав неабиякий полководницький хист, здійснив чимало воєнних походів.

Найдавніша датована згадка про місто наведена в літописі під 862 р. За тих часів Київ був політичним центром східнослов'янських племен. Він об'єднав навколо себе полян, деревлян, сіверян, уличів, тиверців, а на початку 10 ст. місту корилися майже всі східнослов'янські племена.

1. Виберіть з переліку топоніми – назви міст, сіл, площ, вулиць, які вказують на місце розташування.

Селище Приморське; місто Івано-Франківськ; майдан Незалежності; місто Долина; проспект Перемоги; місто Київ; вулиця Володимирська; вулиця М. Грушевського; місто Берегове; вулиця Межигірська; вулиця Борисоглібська; площа Коліївщини; вулиця Друкарська; місто Прилуки; селище Шевченкове.

2. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Назву «Україна» в писемних джерелах уперше вжито в 1187 р. Скільки років тому це сталося?

3. Розглянувши карту на сторінці 36, укажіть назву східнослов'янського племінного союзу 7–8 ст., що розселився: 1) на північному сході від полян, на лівих притоках Дніпра; 2) на південь від полян; 3) на захід від полян; 4) між Дністром та Прутом.

4. Виберіть речення, у яких ідеться про давніх слов'ян, та складіть розповідь про них.

1. Були предками українців.
2. Примандрували на наші землі 5–7 тисяч років тому.
3. Були кочовиками.
4. Жили племенами, кожне з яких мало свою назву.
5. Плем'я очолював князь, який мав при собі військові загони – дружини.
6. Сусідні народи називали їх кінними стрільцями з лука.
7. Обожнювали сили природи.
8. Були надзвичайно войовничим народом.
9. Центрами племінних земель були укріплені міста-городи.
10. Збереглося ім'я одного з правителів, легендарного засновника міста Києва – Кия.

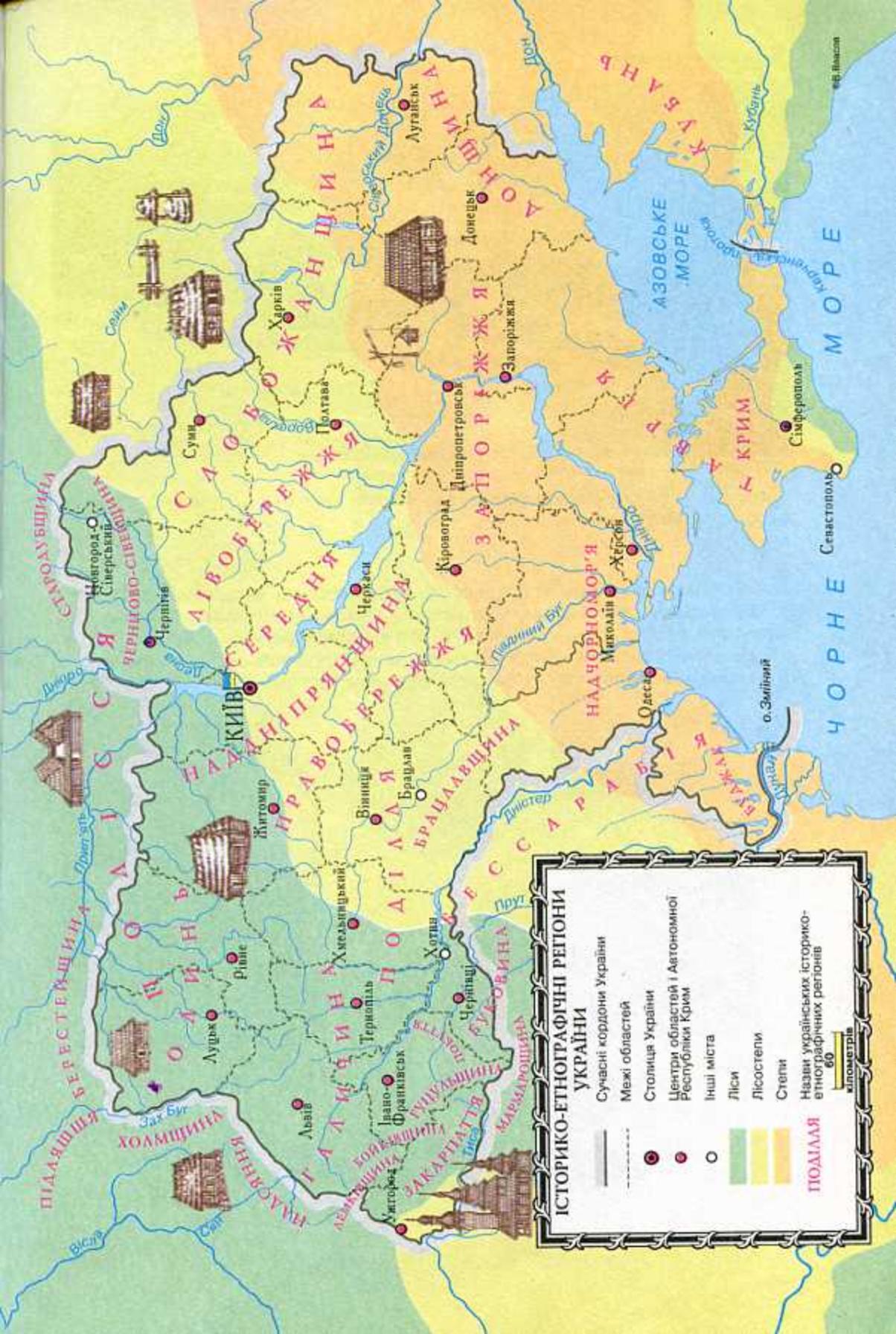

Що ви знаєте про походження назв міст, сіл, озер, річок свого рідного краю? Які назви вулиць, провулків, майданів відображають історичне минуле вашого міста (села)?

Прочитайте, які назви використовували в різні часи для називання певних частин нашої країни.

Для називання різних частин нашої країни з давніх часів використовують такі назви, як *Волинь, Київщина, Поділля, Галичина, Слобожанщина, Чернігово-Сіверщина, Буковина, Закарпаття* та інші. Їх називають **історико-географічними**, або **історичними**. Окреслені цими назвами землі вирізняються особливостями народного будівництва, одягу, орнаментами у вишивках, обрядами, господарськими заняттями, що сформувалися під впливом природного середовища та історичних умов. Довідатися про ці особливості можна в **музеях народної архітектури та побуту**. Найбільшим з таких музеїв є Музей народної архітектури та побуту України в селищі Пирогове поблизу Києва. Тут на мальовничій території зберігається понад 300 пам'яток народного будівництва, а колекція хатнього начиння, знарядь праці, одягу, творів народного мистецтва сягає 80 тисяч одиниць.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ

- Сучасні кордони України
- - - Межі областей
- Столиця України
- Центри областей і Автономної Республіки Крим
- Інші міста
- Ліси
- Лісостепи
- Степи
- Назви українських історико-етнографічних регіонів

ПОДАЛЯ

60 кілометрів

Куточок «Середня Наддніпрянщина» Музею народної архітектури та побуту України в Пирогові

■ Розглянувши карту на сторінці 39, дайте відповіді на запитання: 1) У якій області України розташоване місто (село), у якому ви мешкаєте? До якого історичного регіону воно належить? 2) Які історичні регіони найпівнічніші, які найзахідніші, а які найсхідніші? 3) Назви яких історичних регіонів вказують на їхнє місце розташування? 4) Якими історичними землями протікає Дністер?

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. У п'ятому класі ви почали вивчати основи кількох наук: на уроках рідної мови отримувате найелементарніші відомості з науки про мову (мовознавства, або лінгвістики), на уроках математики знайомитеся з математичними науками, уроки літератури вводять вас у світ літературознавства. Порівняйте, що спільного має з тими науками історія і чим відрізняється від них.

2. Визначте, до якого виду історичних джерел належать зображені на ілюстраціях пам'ятки.

3. Про які науки, що допомагають історії досліджувати минуле, ви довідалися?

4. Переставивши літери місцями, складіть назву науки, що досліджує географічні назви, – ОКІПТОНІМА. Чому ця наука є розділом мовознавства? Як допомагає вона досліджувати минуле?

5. Дослідники минулого – історики, археологи, нумізмати – часто стають головними героями фантастичних літературних та кінематографічних творів. Митці наділяють їх здатністю бачити крізь мури або чути гомін минулих віків. Уявіть, яку розповідь трипільського глечика міг би почути вчений-археолог (фантазуючи, використовуйте опорні слова *де? коли? хто? який? знайшли, зберігається, вік, кольори, розмір, матеріал, призначення*).

6. Згрупуйте подані слова у два речення. Які слова виявилися зайвими і чому?

Старовинні споруди, писемні історичні джерела, прислів'я, посуд, рукописні книги, знаряддя праці, речові історичні джерела, легенди, напци на речах, одяг.

7. Про кого з українських учених-істориків ви довідалися? У розповіді про кого доречні слова *найславетніший, першовідкривач*?

8. Що означають слова *архів, музей, герб, монета, карта*? Яке відношення вони мають до історії?

9. Про які давні народи, що жили за минулих часів на наших землях, ви довідалися? Назвіть археологічні знахідки, що беруть пам'ять про них.

10. Перегляньте сторінки розділу й випишіть дати, які трапляються в тексті. Визначте, до якого століття (якої його половини) належить кожна з них.

11. Що ви дізналися про походження назви *Україна*? Як за давніх часів називали себе наші предки?

12. Перекажіть легенду про заснування столиці України міста Києва. Чи знаєте ви, звідки походить назва вашого рідного міста, села? Підготуйте розповідь «Історичні місця рідного міста (села)» для своїх однолітків-туристів.

13. Які з текстів написано в художньому стилі, а які – в науково-популярному? Одним реченням вкажіть, про що йдеться в кожному з уривків.

1) На правому березі Десни в селі Мізин на Чернігівщині було знайдено поселення давніх мисливців та мамонтів. У цьому поселенні люди жили 20 тисяч років тому. Мешкало в ньому до 50 осіб. Учені дослідили рештки п'яти мисливських жител, місце обробки каменю й кістки, заглиблені вогнища, заповнені кістковим вугіллям, попелом, м'ясні ями, призначені для зберігання запасів м'яса протягом зими. У поселенні давніх мисливців було вияв-

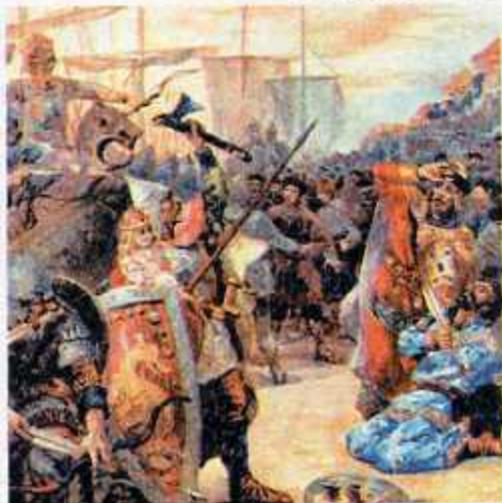
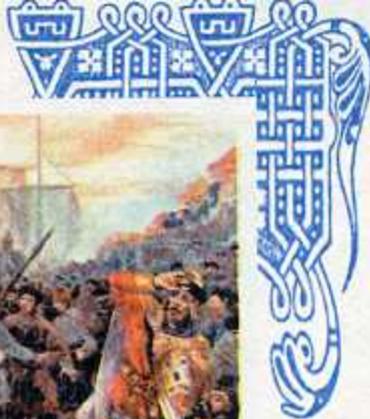
лено рештки більше 100 мамонтів, кістки інших тварин, а також численні знаряддя праці. Та найбільшу цінність мають виявлені під час розкопок витвори давніх митців: жіночі статуетки, фігурки тварин, прикраси, оздоблені складними різьбленими орнаментами з бивнів мамонта і черепашок, унікальні браслети з мамонтових кісток.

2) Червонясті промені сонця востаннє зблиснули і розчинилися в сутінках. Захоплений розповідями брата, хлопчик погортав сторінки книжки. Золота скіфська пектораль, скіфський гребінь, скіфські стріли, монети Атея... Легкий сон заколисав малого й поніс його в дивовижну, сповнену вітру й сонця країну – Скіфію. З незаних далей, здіймаючи курну пилюгу, сунула велетенська хмара – скіфи! Попереду потужного війська на швидкому, мов вітер, коні летів несхитний цар Атей. Золотом сяяли його зброя та обладунки, звитягою – очі. Бо не знають поразок скіфи, попереду – лиш перемога!

3) 2500 років тому на узбережжі Чорного моря оселялися греки. Грецькі переселенці закладали тут свої міста – Тіру, Ольвію, Пантикапей, Херсонес тощо. У кожному грецькому місті карбували власну монету. Розкопки вчених-археологів розповіли багато цікавого про життя грецьких міст на території України. Понад 170 років археологи досліджують територію стародавнього грецького міста Херсонеса (в околицях м. Севастополя). За цей час відкрито більше третини міста й знайдено понад 200 тис. експонатів. З-поміж знахідок чимало унікальних: присяга громадян Херсонеса, викарбувана на камені, твори мистецтва, ужиткові речі. Добре збереглися споруди театру й жител, фортечні стіни, храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні, рибозасолювальне обладнання, колодязі та ін. Нині на території давнього міста створено Національний заповідник «Херсонес Таврійський».

4) Скоро на Дніпрових схилах виросло місто, яке назвали на честь старшого брата Києвом, ближчі гори ж нарекли Щекавицею та Хоревицею, а річку, що текла неподалік, – Либіддю. З кожним днем зростало й міцніло місто над Дніпром. Швидко рознесли світами звістки про нього. Почали з'їжджатися торгові люди з усіх усюд. Та спокійно могли спати мешканці міста, бо пильно охороняв його могутній Дніпро. Непроступними були вали Києва, надійними були і гострокіл, та ще сильнішими його мешканці, які живим муром ставали на захист рідного міста. Несе свої води Дніпро, стиха перемовляючись із предковичим зеленим братом. Милується на величний Київ. Не помилився тоді Славутич, обираючи місце для княжої столиці.

Розділ 2

Княжа Русь- Україна

§ 6 ПЕРШІ КНЯЗІ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події за князів Аскольда, Олега, Ігоря та Святослава. **2.** Складати розповідь про княгиню Ольгу та її подорож до Царгорода. **3.** Показувати історико-географічні об'єкти на карті, зокрема терени Русі за перших князів та місця найголовніших подій. **4.** Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Що історики знають про найдавніші часи Київської держави?

Кілька століть у Києві з прилеглими землями – Київському князівстві – правили князі-нащадки Кия. Про ті найдавніші в історії Київської держави часи майже не збереглося писемних свідчень. У літописах згадуються лише імена Діра та Аскольда. Із цих двох князів більше знаємо про Аскольда, який правив у другій половині 9 ст. й уславився військовими походами проти могутньої тогочасної держави Візантії зі столицею Константи-

Сторінка з літопису, на якій переповідаються подробиці укладення угоди з Візантією руським князем Олегом

ноподем (русичі називали те місто Царгородом), землі якої розпросторилися вздовж південного узбережжя Чорного моря. Русь та Візантія мали давні зв'язки, передусім торговельні. Це й не дивно, адже сполучав віддалені держави Дніпро. Дніпром пролягав один з найбільших тогочасних торговельних шляхів з півночі на південь, тож, прямуючи повз Київ, іноземні купці мусили зважати на київських володарів. Аскольд перший уклав з Візантією вигідну угоду. Як зазначає літопис, відтоді Київське князівство – *Руська земля* – стало знаним у світі.

Візантію та Руську державу єднали й культурні зв'язки. Саме з Візантії на нашу землю прийшло *християнство*. Князь Аскольд, який домігся від Візантії визнання своєї держави, був християнином, дбав про поширення християнської віри серед русичів-язичників.

Запитайте один одного про нові слова, які трапилися в тексті. За підручником витлумачте їх.

Першу державу на наших теренах чужинці знали під назвою Русь.

Тақ називав її і літописець.

Від літописної назви держави з центром у Києві вчені-історики утворили назву Київська Русь.

Християнство – віра в триєдиного Бога – Бога-Отця, його Сина – Ісуса Христа, Святого Духа.

Що відомо з джерел про князя Олега?

Утвердження нової віри потребувало єдності в князівському оточенні. Та його, вочевидь, не було. Частина впливових воєначальників-язичників з Аскольдової дружини вчинила проти князя заколот, унаслідок якого 882 р. владу в Києві захопив князь Олег. Він прибув з півночі, з Новгорода, із собою привіз малолітнього Ігоря з князівського роду Рюриковичів. Від його імені Олег правив тридцять років. Не маючи достовірної інформації про його діяльність, хіба що відомості про два вдалих воєнних походи проти Візантії, літописець зберіг для нащадків легенду про загадкову смерть Олега, яку навіщували йому чарівники-ворожбити: померти хоробрий полководець мав через свого коня. Почувши пророцтво, Олег відмовився від

воєнних походів, а свого вірного коня наказав дбайливо доглядати, аж поки той не помре. За кілька років Олегові повідомили, що кінь його мертвий. Князь вирішив подивитися на кінські кістки. Із черепа виповзла змія та вкусила Олега. Той укусу коштував князеві життя, а підтвердження пророкування закріпило за ним імення Віщий.

Після Олегової смерті в 912 р. повновладним київським князем став Ігор. Відтоді в Києві правив князівський рід Рюриковичів. Наступниками Ігоря на великокнязівському столі були його дружина Ольга й син Святослав.

Пам'ятник княгині Ользі в Києві

Зробіть малюнок до мультфільму про князя Олега. Поясніть, чому ви обрали для свого малюнка саме цю подію.

Навіщо княгиня Ольга відвідала столицю Візантійської імперії?

Княгиня Ольга почала володарювати в Києві 945 р. Великокнязівську владу вона перебрала за складних обставин. Адже князь Ігор, її чоловік, наклав головою під час бунту, що спалахнув через невдоволення одного з підлеглих Києву слов'янських племен розмірами данини. Ігорів син, Святослав, був іще зовсім малим. Тому наводити лад у державі випало Ользі.

Вона була розсудливою й мудрою. Розмірковуючи про обставини смерті Ігоря, Ольга вирішила встановити чіткі розміри данини для підлеглих земель. Княгиня відмовилася від воєн, усі справи з державами-сусідами вирішувала мирними засобами, піклувалася про поширення освіти. Саме тому літописець назвав її «наймудрішою серед усіх людей». Згодом Ольгу, одну з перших християнок Русі, було проголошено Святою.

Данина – обов'язкове надання князеві підлеглим населенням збіжжя, меду, воску, хутра тощо.

Прочитайте оповідання й поміркуйте: про що свідчить прийом, влаштований княгині Ользі візантійським імператором.

1. Виявом яких міждержавних відносин між Київською Руссю та Візантією була подорож княгині Ольги до Царгорода?

2. Чому Ольга поїхала до столиці Візантії з великим почтом?
3. Навіщо візантійський імператор облаштував у тронній залі всілякі дивовижі?

ЦАРГОРОДСЬКІ ДИВА

– Ой, братику, як же я скучила за тобою, – дівчина на мить замовкала, пригортала малого Василика й розповідала далі.

А хлопець слухав сестрину оповідь і не вірив їй: хіба можуть насправді бути – хай навіть і за морем – золоті пташки, які співають краще за київських соловейків?

– А де ж їхні гнізда, отих диво-птахів? – хитрувато примруживши очі, спитав Василик.

– Які ж гнізда в золотих птахів, коли вони неживі?! Їх майстер-золотар зробив і повисаджував на золоті дерева, що біля трону імператорського. Коли зайшли ми до зали, то засліплені були їхнім золотосяйним блиском. Навіть княгиня Ольга здивувалася: дерева, гілочки й кожен листочок на них –

звичайні, та чомусь не зелені, а золоті. І пташки – точнісінько такі, як у наших гаях, тільки з чистого золота. Аж тут імператорський трон почав підноситись угору. Затріпотіли крильцями й застрибали золоті соловейки. Раптом – гр-р-р...

Від несподіванки Василик зіщулився й сильніш притулився до сестри.

– То справді було страшно. Я просто заклякла від жаху, – розповідала дівчина. – Золоті леви, що лежали біля імператорського трону, звелися на передні лапи, розлючено засмикали хвостами й заревли. Бідолашна княгиня! Вона ж найближча до тих потвориськ!

– А що Ольга?

– Лишилася незворушною, тільки на якусь мить усмішкою блиснули очі.

– Ото по-нашому. Добре було б, якби княгиня нагадала чужинцям, як колись воїни-русичі нажахали Царгород. Чув я, що за Олега, якого звать Віщим, пішла з Києва дружина в похід за море. Та перетнули візантійці вхід у свою гавань величезним ланцюгом, прикріпленим до кам'яних веж на берегах затоки Золотий Ріг. Тоді Олег наказав витягнути лодії та поставити

Імператор –
володар великої
могутньої держави,
утвореної на
землях багатьох
народів.

Сторінка з літопису, на якій переповідаються подробиці походу князя Олега на Царгород

їх на колеса. І побачили в Царгороді небувалу річ: під напнутими вітрилами руські кораблі щодуху летіли суходолом до міста. Зажадали миру тоді заморські краї, згодилися сплачувати Києву велику данину. Невже забули?

– Ох, і мудрий ти став, брате. Певно, що не забули. Якби зневажали нас, хіба приймали б так урочисто княгиню з усім її почтом?

Дівчина, дочка поважного київського боярина, тільки-но повернулася з Царгорода, де перебувала разом з княгинєю Ольгою. Вражень від подорожі було не на один вечір. Прибувши до Царгорода на початку літа, руське посольство чекало на зустріч з імператором аж до вересня. Після першого прийому, 9 вересня, було призначено ще один – на 18 жовтня. Чого тільки не побачили наші мандрівники! Це й велелюдні царгородські базари, де продавалося все, чого забажає душа: коштовні прикраси, різноманітна зброя, коні, гаптовані сріблом і золотом різнобарвні шовкові тканини, килими, солодоці й прянощі. І розкішні мармурові палаци, і величні, неземної краси храми.

Особливо вразив русичів головний собор Царгорода – Софійський. Розташований у центрі візантійської столиці, він був призначений для імператорських церемоній. Усередині собор прикрашали полірований мармур, різьблені колони, безліч виробів зі срібла, золота, коштовного каміння. Надзвичайне враження справляв урочистий хорівий спів під час церковних відправ.

Не могли не вразити киян і вуличні урочистості на чолі із самим імператором та різноманітні вистави – виступи мандрівних акробатів, музик, фокусників. Приголомшували й самі вулиці. Вони були забудовані кількоповерховими мармуровими будинками, мало не на кожній з них височів храм.

– Знаєш, Василюку, коли б я не побувала там, то, певно, сама не повірила б в усі царгородські дива. Тримай дарунок, – дівчина розгорнула тонко мережану шовкову хусточку й поклала братові в долоньку маленького хрестика. – Хай буде тобі дороговказом у краях заморських. Батько казав, що з весною рушиш до Царгорода і ти – у науку.

Бояри – княжі дружинники, яким було надано землю за виконання певних військових обов'язків.

Внутрішній вигляд Софійського собору в Царгороді (тепер м. Стамбул)

Порадившись у групі, запропонуйте сюжет для малюнка до оповідання.

1. Про які події за перших князів Київської Русі дізналися? Стисло розкажіть про одну з них. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

2. Скориставшись картою на сторінці 51, дайте відповіді: 1. З якими державами межувала Київська Русь на заході та півдні? 2. Які князі ходили походами на землі Візантії? 3. Якою річкою руські дружини ходили до Візантії? 4. Які східнослов'янські племінні союзи входили до складу Київської Русі за часів Олега? 5. Землі яких східнослов'янських племінних союзів увійшли до складу Київської Русі за наступників Святослава – його сина та онука.

3. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Щоб установити мирні взаємини з Візантією, княгиня Ольга здійснила подорож до Константинополя. На думку істориків, відбулася вона в 957 р. Обчисліть, скільки минуло років від початку володарювання Ольги до цієї подорожі.

4. Виберіть речення, у яких ідеться про княгиню Ольгу, та складіть розповідь про неї.

1. Домоглася встановлення чітких розмірів данини.
2. На її честь відбулася урочиста зустріч у столиці Візантійської імперії.
3. Стала героїнею легенд та переказів.
4. Була дочкою французького короля.
5. Здійснювала військові походи проти Візантії.
6. Прийняла християнство, дбала про його поширення й згодом була визнана святою.
7. Заснувала Київ.

Що найбільше вразило з розповідей про перших князів? Про кого хотіли б дізнатися більше? Чи є у вашому рідному місті (селі) пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з іменами давніх володарів Русі?

Як ви думаєте, чому князь Святослав став героєм розповіді візантійського хроніста?

Князь Святослав, син Ігоря та Ольги, посів київський стіл 964 р. Він, як і його мати, дбав про зміцнення Київської держави. Але князь-воїн здобував визнання мечем. Усе життя він провів у походах. Бився зі степовими кочовиками, воював з Візантією, бо аж під її муром хотів посунути кордони власної держави.

Під час зустрічі Святослава та візантійського імператора в 971 р. хроніст занотував побачене й описав зовнішність руського князя: «Був Святослав помірним на зріст, не дуже низький і не дуже високий, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою (вусами). Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду. Міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла цілком пропорційні. Виглядав він доволі суворим і диким. Одне вухо його прикрашала золота сережка, оздоблена золотим карбункулом

КИЇВСКА РУСЬ

- Київська Русь наприкінці князювання Олега (912 р.)
- Кордони Київської Русі наприкінці князювання Ярослава Мудрого (1054 р.)
- Головні походи київських князів
- Візантійські володіння

120
 кілометрів

**Пардус –
леопард, барс.**

та двома перлинами. Одяг на ньому був білий і вирізнявся лише чистотою».

Наш літописець також залишив свідчення про Святослава: «Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: “Хочу на вас іти”».

1. Князь Святослав
2. Сторінка літопису,
на якій переповідають-
ся події походу Свято-
слава на Візантію

■ Яким є ставлення літописця та візантійського хроніста до князя? Чому так думаєте? Про які риси вдачі Святослава свідчать джерела? Підтвердіть відповідь уривками з тексту. Порівняйте описи хроніста з мальованим портретом Святослава: чи правильно художник утілює відомості з джерел?

§ 7 ВІДОМА Й ЧУТА В УСІХ КІНЦЯХ ЗЕМЛІ

На цьому уроці ви навчитеся

1. Розповідати про найважливіші події доби розквіту Київської Русі.
2. Складати розповідь про князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
3. Знаходити та показувати на карті землі Київської Русі за доби розквіту.
4. Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

За яких князів Київська Русь досягла величі та могутності?

З кожним роком могутнішала Київська держава. Владі Києва корилися нові й нові землі. Неабиякого піднесення Київська Русь досягла за князів Володимира та його сина Ярослава. Недарма першого нащадки звать Великим, а другого – Мудрим.

Князь **Володимир**, син Святослава, посів великокнязівський стіл 980 р. і правив державою впродовж 35 років. За його князювання землі Київської держави простерлися від Карпат на заході до верхів'їв Оки та Волги на сході, від Новгороду на півночі до Чорного моря на півдні. Правити з Києва такою великою державою було важко. Тому Володимир у найбільших містах посадив своїх синів. За Володимира почали карбувати перші давньоруські монети – **златники** й **срібники**.

1. Князь Володимир Святославович. Реконструкція

2. Золота монета – златник князя Володимира Великого. Володимир Великий почав карбувати перші монети зі срібла – срібники – та із золота – златники. На златниках з одного боку зображено князя на троні та його родовий знак, тризуб, і напис «Володимир на столі», а з іншого Христуса з Євангелієм і напис «Ісус Христос». На інших екземплярах трапляється ще напис «Володимир, а се є злато»

3. Печатка Ярослава Мудрого з його зображенням

На златниках та срібниках Володимира Святославовича зображено як візантійського імператора. Про що це свідчить? Порівняйте портрети князів: Святослава – словесний, Володимира – на златнику, Ярослава – на печатці. Яка деталь зовнішності присутня на всіх портретах? Про що, на вашу думку, це свідчить?

Чому князя Володимира Святославовича називають Великим?

Найбільшою справою Володимира вважають запровадження 988 р. єдиної, спільної для всієї держави релігії – християнства. Впровадження християнства літописець пов'язав із походом

Володимира на грецьке місто Херсонес (Корсунь) у Криму, що належало тоді до візантійських володінь. Змусивши мешканців міста відчинити браму, Володимир звернувся до володарів Візантії з вимогою віддати йому за дружину їхню сестру. Охрестившись у Херсонесі та одружившись із Анною – так звали візантійську принцесу, – Володимир повернувся до Києва й почав уживати заходів для охрещення киян, що започаткувало охрещення всієї країни. Згодом нащадки стали називати Володимира Великим та вшановувати як Святого.

Що розповідає літопис про хрещення киян?

«...Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з’явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде”. І, це почувши, люди з радістю йшли і говорили: “Якби се не добре було, князь і бояри усього б не прийняли”. А назавтра вийшов Володимир із священиками цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священики, стоячи, молитви творили...»

Які слова в літописному переказі вказують на рішучість намірів Володимира впровадити християнство як державну релігію? Чому впровадження християнства сприяло зміцненню держави?

Яким став Київ за Володимира Великого?

За часів князя Володимира навколо центра Києва було споруджено міцні укріплення. Зводився й новий *дитинець* – «місто Володимира» з трьома в’їзними брамами, до яких прилягали високі оборонні вали. Водночас зі спорудженням укріплень «міста Володимира» на його території розгорнулося й велике міське будівництво. Найвизначнішою спорудою Києва 10 ст. стала *церква Богородиці – Десятинна*. За нею був головний майдан Верхнього міста – Бабин торжок, до якого сходилися дороги від усіх трьох брам дитинця. Навколо церкви височіли князівські палати. Тут, у Верхньому Києві, розташовувалися й двори найзнатніших бояр. З’явилися нові забудови й у Нижньому місті – на Подолі. Гостинно зустрічала

Слово **церква** означає: дім Божий, тобто святе місце, призначене для християнських богослужінь і молитов, а також – громада віруючих.

торгові кораблі велика й зручна міська пристань. На подільському торговихці, де збиралися гості-купці з усіх країн світу, ніколи не припинялася жвава торгівля.

Уважно роздивіться макет «міста Володимира», знайдіть на ньому споруди, про які йдеться в тексті.

Дитинець князя Володимира з красвидом Подолу. Фрагмент макета стародавнього Києва 10–13 ст. Реконструкція Д. Мазюкевич.

Найбільший храм кийвського дитинця часів князя Володимира Великого – Десятинна церква. На схід, південь та захід від неї стояли три муровані палаци, що утворювали чудовий ансамбль головного майдану міста. У самому центрі міста підносився мурований двоповерховий головний палац – резиденція великого князя кийвського.

Оберіть одну зі споруд «міста Володимира», розкажіть про неї, вказуючи, у якій частині дитинця вона розташована, коли й навіщо була збудована, яке мала значення в житті тогочасної столиці, чи збереглася до сьогодні. За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Як Ярослав Мудрий дбав про збереження успадкованої держави?

Син Володимира **Ярослав** (князував у 1019–1054 рр.) прагнув зберегти велич успадкованої від батька держави. Він повернув

загарбані ворогами землі на заході. Південні ж кордони після блискучої перемоги над печенігами посунув далеко в степи. Недремно дбав про безпеку, будуючи на кордонах міцні захисні споруди.

Великою справою Ярослава було зведення всіх руських законів в одну книгу. Так з'явився збірник *«Руська правда»*, за яким чинили суд не одне століття. У статтях Ярослава йшлося про покарання за вбивство, побиття до крові чи синців, за вчинене каліцтво, виривання бороди й вусів, їзду на чужому коні, псування майна тощо. Покарання передбачало здебільшого грошові виплати, хоч іще зберігалось право родичів на кровну помсту. Гроші сплачувалися або на користь князя, або на користь потерпілого чи його родичів. Цікаво, що з-поміж мір покарання не було смертної кари.

За Ярослава пожвавилися міждержавні відносини, з багатьма тогочасними країнами було укладено угоди «миру та любові», як казали тоді. Європейські правителі, бажаючи жити з могутньою Київською державою в мирі, прагнули породичатися з її володарями. Так, французький король Генріх I узяв собі за дружину дочку Ярослава Мудрого Анну.

1. Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд

2. Реконструкція первісного вигляду будівлі

Софійський собор був найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого. Споруджену з каменю церкву увінчували 13 бань, оточували з трьох боків два ряди відкритих галерей. Собор був головним храмом Русі й водночас місцем здійснення найурочистіших державних церемоній – сходження на великокнязівський стіл, прийняття чужоземних послів тощо.

Про Київ часів Ярослава Мудрого казали, що він був окрасою Русі й суперником самого Константинополя. Та не лише будівництвом уславив своє ім'я Ярослав. Літописець з великою шаною

та гордістю писав, що до книжок він «ви-являв завзяття...», отож князя без перебільшення можна назвати засновником книжної вченості на Русі. За правління Ярослава виникло багато шкіл. Осередками освіти були церкви й монастирі.

Виберіть з тексту по 8–10 слів – іменників, прикметників, дієслів, – доречних у розповіді про Ярослава Мудрого.

Прочитайте оповідання й підготуйте.

Групи 1, 3 – розповідь про Софійський собор за планом:

1. На честь якої події було збудовано собор?
2. Софійський собор – пам'ятник мудрості.
3. Софія Київська – центр книжної науки та освіти.

Групи 2, 4 – розповідь про князя Ярослава Мудрого за планом:

1. Як Ярослав дбав про розбудову столиці?
2. Навіщо спорудив Софійський собор?
3. Чому зажив ім'я Мудрий?

Ярослав Мудрий. Портрет-реконструкція Великого князя київського Ярослава Мудрого – син Володимира Великого

ЗЕРНА МУДРОСТІ

– Ось вона – Софія Київська, – відповів на запитання подорожнього киянин і попрямував далі. Подорожній зупинився, аби краще роздивитися споруду. Стільки пройшов, але ніде не бачив чогось досконалішого. Навіть у столиці могутньої Візантії – Царгороді. Затамувавши подих, він увійшов до храму. На свіжих, щойно потинькованих стінах сліпуче стрибали сонячні зайчики та зрідка пробігали примхливі тіні. «Не запізнився! – подумав із радістю. – Саме час малювати фрески».

– Тобі кого, чоловіче добрий? – долинуло звідкись з-під склепіння.

– Я – майстер. Прийшов на запрошення великого князя Ярослава.

– Еге, довго чекали ми на тебе, брате. Провідника кепського мав чи зорі неясно світили? – жартував той самий голос. – Жданку, відведи гостя спочити. А після обіду почнемо розпис.

– Принеси спершу мені, хлопче, напитися, – звернувся подорожній до малого. – Знудився у світах без цілющої київської водиці.

– А хіба раніше ви бували в Києві? – подаючи глек води, спитав Жданко.

– Я, Жданку, виріс тут. А потім багато мандрував, учився. Тепер повернувся. Ще й не був ніде. Ходімо, покажеш мені місто.

– Це можна, – озвався хлопець і полопотів босими ногами до виходу.

Невпізнаним став Київ за роки князювання Ярослава. Верхнє місто було укріплене новим могутнім валом із дерев'яними стінами, складеними з колод. Перед валом фортецю захищав великий рів, заповнений водою. До міста вели троє кам'яних брам. Головним, парадним в'їздом до Києва були Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення. У місті скрізь провадилося будівництво. Неподалік Софійського собору зводили Георгіївський храм. Трохи далі з'явилася церква Святої Ірини.

– Розкажи, Жданку, як і хто буде ці храми, – попросив майстер.

– Нічого певного не знаю. Чув тільки, що князь опікується ними так само, як і Софією. Подейкують, що одного разу, коли завітав Ярослав на будівництво Георгіївського храму, здивувався, чому так мало робітників. Тоді наказав кожному з них видавати щодня по срібній монеті. Князівську волю оголосили на торзі. Наступного дня прийшло на будівництво чимало майстрового люду.

– Гарні церкви, не знаєш, яка й краща, – оглядаючи їх, відказував майстер, а потім пояснив: – Георгіївську церкву будують на честь небесного захисника великого князя, адже християнське ім'я Ярослава – Георгій. Свята Ірина – заступниця Ярославової дружини.

– А чому наша церква називається Софією? – запитав Жданко.

– Софія – грецькою означає мудрість. Отож звелів Ярослав побудувати храм, щоб звести пам'ятник мудрості Божій.

– А мені казали, – заперечив Жданко, – що цей храм споруджено на честь великої перемоги: начебто саме тут Ярослав переміг військо печенігів.

– Так воно і є. Про ту славу перемогу чув я, коли був далеко від Києва. Проте не лише мечами здобув її Ярослав, а насамперед мудрістю. Шанує наш князь книжну науку, знання, вірить, що не поступаються книги силою ні перед гострою зброєю, ні перед міцними м'язами.

– Ви стільки знаєте про Київ, про нашого князя, ніби все життя тут прожили, – дивувався хлопець.

– Про нашу землю багато говорять по всіх усядах. Поважають чужинці Ярослава, бо дбає він не тільки про нинішній день, а й про майбутнє своєї держави. От хоча б храм Софії. Буде тут і книгозбірня, де книги зберігатимуть, а також перекладатимуть і переписуватимуть, буде й школа, де навчатимуть охочих до науки дітей.

Сонце повернуло на захід, коли Жданко з учителем – так став називати хлопець майстра – увійшли до Софії. Незабаром тонкі, прозорі фарби лягли на вологий тиньк. Народжувалася фреска. Ось багатолюдний Київ з вуличними музикантами, а ось і князівська сім'я з великим київським князем, який залишатиметься для нащадків Мудрим.

1. Богоматір Оранта. Мозаїка у склепінні головного вівтаря Софійського собору
2. Христос Вседержитель. Мозаїка центральної бані Софійського собору в Києві

Мозаїку викладали на стінах із різнобарвних шматочків смальти – сплаву свинцю та скла. Кубики смальти (розмір яких у середньому 1 кубічний сантиметр) безпосередньо вдавлювали в сиру штукатурку.

1. Про які події за доби розквіту Київської Русі дізналися? Стисло розкажіть про них.

2. Скориставшись картою на сторінці 51, дайте відповіді: 1. Землі яких східнослов'янських племінних союзів – предків українців – були приєднані до Київської Русі за Володимира та Ярослава? 2. Якими річками проходили кордони Київської Русі часів Ярослава Мудрого на заході та на сході, до яких озер простяглися володіння на півночі, якого моря сягнули на півдні?

3. Виберіть речення, у яких ідеться про Ярослава Мудрого, та складіть розповідь про нього.

1. Уклав першу угоду з Візантією.
2. Великий князь київський, за часів правління якого в першій половині 11 ст. Київська держава сягнула свого розквіту.
3. Запровадив християнство як державну релігію.
4. Збудував Софійський собор, заснував першу бібліотеку.

5. Здійснив поїздки до столиці Візантії, де зустрівся з імператором.
6. Ініціював укладення збірника законів «Руська правда».
7. Сприяв появі нових та розквіту старих міст, розбудові столиці.

4. Розкажіть про Софійський собор за планом:

1. Коли й ким збудовано споруду?
2. Чому храм відомий під такою назвою?
3. Яке значення мала в тогочасному житті, чим є сьогодні?

Чи гідні, на вашу думку, князі Володимир та Ярослав шанобливого ставлення сучасних українців? Чому? Про кого з князів варто зняти художній фільм? Які події в ньому слід висвітлити? Що найцікавішим у матеріалах уроку було особисто для вас?

Прочитайте, яким було вбрання русичів.

Заможні міщани – бояри та дружинники – вбиралися в дороге вбрання, для пошиття якого використовували візантійські шовкові тканини, а також хутро, коштовності та шкіру. За верхній одяг і чоловіків, і жінок правив плащ. Плащі накидали на плечі й застібали на правому плечі застібкою-фібулою. Найбагатшими і найбільш прикрашеними, звичайно, були князівські плащі. Їх шили з дорогих кольорових вовняних тканин. Краї таких плащів обшивали золототканими стрічками, смугами дорогого хутра, а поли – золотою вишивкою, нашивними орнаментованими бляшками із золота та срібла.

1. Парадний князівський одяг. Реконструкція З. Васіної
2. Городянки у святковому вбранні

Князівський костюм складався, окрім плаща, з довгої верхньої сорочки з дорогих тканин, штанів та чобіт з гарно вичиненої

та фарбованої переважно в червоний чи зелений колір шкіри. Доповнювали костюм шапка із хутряною опушкою, діадема та барма – комір-наплічник з коштовностей.

Княгині, боярині та багаті городянки поверх сорочок носили довгий верхній одяг з ширшими, ніж у сорочок, рукавами. Багаті жінки носили золоті й срібні ланцюжки, намиста, сережки.

■ Поміркуйте, якими історичними джерелами користуються історики та художники для реконструкції одягу мешканців Київської Русі? Які елементи тогочасного вбрання можна застосувати в сьогоднішньому одязі?

Зображення чоловіків з родини Ярослава Мудрого з Софійського собору. Змальовано з фресок, які до сьогодні не збереглися

Змайструйте паперову ляльку та намалюйте для неї жіночий та чоловічий костюми княжих часів.

§ 8 СКРУТНІ ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події доби роздробленості та монгольської навали. 2. Складати розповідь про князя Володимира Мономаха. 3. Показувати на карті князівства Русі доби роздробленості та події монгольської навали. 4. Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Які зміни сталися в Київській Русі після смерті Ярослава Мудрого?

Після смерті Ярослава Мудрого між його синами та онуками спалахнула боротьба за владу й землі. Могутня Київська Русь розпалася на окремі князівства, які не хотіли коритися Києву. «І роздерлася вся Руська земля», – читаємо про ті часи в літописі. Історики називають їх *добою роздробленості*. На середину 12 ст. Київ, лишаючись центром руських земель, уже не був єдиною столицею. Місцеві князі прагнули мати свої стольні міста такими, що не поступалися б Києву красою й величчю. На руських землях зростали й квітли нові столиці князівств: Чернігів –

центр Чернігово-Сіверської землі, Переяслав – головне місто Переяславщини, Галич – столийний город галицьких земель. Та одна справа – розбудовувати столиці, й зовсім інша – боронитися від завойовників.

Розбратом серед князів скористалися кочовики. Спершу це були *половці*, які з'явилися в Причорноморських степах після печенігів. Грізний ворог, подолати якого можна було лише спільними силами, завдавав щораз болючіших ударів. Особливо потерпали від половецьких набігів Переяславщина та Київщина. Утім, руські князі зволікали з примиренням поміж собою, дедалі частіше залучали половців у міжкнязівські чвари.

Похід руських дружин на половців: бій військ повгород-сіверського князя Ігоря Святославовича з половцями 1185 р. Сторінка літопису

Складіть план тексту та перекажіть його один одному.

Чим уславився князь Володимир Мономах?

Князь Володимир Мономах був онуком Ярослава Мудрого. Ім'ям Мономах він завдячував дідові з боку матері – візантійському імператорові Костянтиніві Мономаху. Розуміючи згубність міжкнязівських чвар, Володимир Мономах докладав зусиль для об'єднання Київської держави. Він, зокрема, став одним з організаторів зустрічі найвпливовіших князів у Любечі, під час якої було досягнуто згоди про спільні заходи в боротьбі проти кочовиків. Своє ім'я князь уславив також вдалимими походами проти половців. Отож не дивно, що саме його, переяславського князя, року 1113 кияни запросили на великокнязівський стіл. За Мономаха (він правив у Києві до 1125 р.) у місті розгорнулося велике будівництво: було споруджено міст через Дніпро, кілька храмів. Знову почала збагачуватися державна скарбниця. Мудрий володар, Мономах, хай і тимчасово, припинив усобиці та об'єднав більшу частину Київської Русі.

Доберіть по 5–7 слів – іменників, прикметників, дієслів, – доречних у розповіді про Володимира Мономаха.

На лицьовому боці пам'ятки зображено архангела Михаїла. На зворотному боці – жіноча голова зі зміями замість волосся. Змієвик є оригінальним художнім виробом. Навіть літери напису зроблені так, що створюють враження своєрідного орнаменту.

Золотий змієвик-оберіг, що належав князеві Володимиру Мономаху. Знайдений у лісах під Черніговом 1821 р.

Прочитайте оповідання й поміркуйте.

У групах 1, 2: **Чим Володимир Мономах зажив шани й любові своїх сучасників?**

1. Про які справи Мономаха задля зміцнення держави згадано в оповіданні?
2. Для чого руські князі з'їхалися до Любеча?
3. Які висловлювання Володимира Мономаха використано (згадано) в оповіданні? Поясніть їхній зміст.

У групах 3, 4: **Чому Володимир Мономах став героєм половецької легенди?**

1. Знайдіть у тексті переказ половецької легенди про євшан-зілля. Позитивною чи негативною є в ній згадка про Мономаха?
2. Яку думку втілено в цій легенді?
3. Про яких інших володарів Київської Русі залишилися свідчення в чужоземних джерелах? Про що це свідчить?

МОНОМАХОВЕ ПОВЧАННЯ

– Чув я від одного київського книжника, – молодий послушник озирнувся й стишив голос, – що росте десь у степах чар-зілля, яке нібито має надзвичайну силу над людською душею. Може, й тобі, брате, траплялося читати про нього?

– Багато вигадують люди... – чернець схилився над книжками, розгорнув якусь, дуже давню, і вже почав був читати, та раптом підвів очі на послушника. – Про зілля, кажеш?

– Було це, – переказував мені той книжник, – за давніх часів і далеко від нашої землі.

– Землі Руської, – підхопив чернець, – що вже дванадцять літ не знала нападів степу, що квітла, як колись за Ярослава Мудрого, втішаючись миром і спокоєм. Бо знайшовся з-поміж руських князів справжній син цієї землі – поклав край князівським чварам, переміг кочовиків-

Чернець
(ченець) – віруюча людина, яка зреклася світського (мирського) життя задля служіння Богові.

завойовників, відігнав їх аж за море. Чимало великих справ, що просвітили Руську землю, наче сонце, встиг завершити Володимир Мономах, так звали князя, але скінчився його земний вік.

Проте не скрізь жаль і скорботу викликала ця звістка. Докотилася вона до половецького степу, надію та вояцький шал сколихнула в серцях кочівників. «Помстимося за Мономахові кривди. Буде Русь підкореною!» – загув степ молодими голосами. «А де ж знайдете собі провідників? – питали молодих сиві діди. – З усіх керманичів лишився в нас один хан Сірчан, і той нездужає». «Шукаймо його брата Отрока-хана, захопленого колись у полон Мономахом. Натішився вже він на чужині ситим супокоем, хай повертається до рідного степу!» – галасувала молодь. І вирушив у далеку мандрівку наймудріший з половців – співець Ор. «Як не повернеш нам Отрока-хана, то довіку житимемо зі своїм безталанням», – наказували йому в дорозі. Довго блукав світами Ор, аж поки знайшов Отрока. Та не переконав його ні словом своїм, ні співом: забув Отрок, із дитинства живучи в князівських палатах, про свою вітчизну. І тоді зважився мудрець на останнє – витягнув з пазухи гілочку сухого евшан-зілля...

Хан – титул правителя в країнах Сходу в ті часи.

– Тож таки сталося диво? – нетерпляче перепитав послучник.

– Диво? Отрок-хан справді спогадав дух рідного степу й повернувся додому... Та тільки не в зіллі сила, – чернець скрушно хитнув головою. – Бо й наші ліси та луки багаті на трави, а що з того? Помер Мономах, і знову залихоманило Русь князівськими колотнечами.

– Хіба ж не можуть князі, брати кровні, між собою порозумітися?

– Легко це тим, у кого добро в серці й помислах. Адже збиралися руські князі на ради. Присягали, хрест святий цілували. Так було за життя Володимира Мономаха в Любечі. З'їхалися князі до Любецького замку. «Пощо, – питали один в одного, – ми губимо Руську землю, самі проти себе усобиці діючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце та обережімо Руську землю».

– Чому ж не сталося так, як гадалося? – спитав юнак.

– Бо шукаємо сили в зіллі... – чернець опустив очі, побачив розгорнуту книжку й поринув у читання.

– А де ж вона? – збентежено допитувався юнак.

– Ох, і цікавий ти, брате, – відірвавшись од книжки, дорікнув чернець. – Візьми он ту книжку. Почитай мудре Мономахове слово. Може, збагнеш.

Юнак вмотивився в темному кутку на лаві, запалив свічку й розгорнув цупкий пергамент.

«Пишу це повчання вам, улюблені», – прочитав на початку. Плетиво літер ніби малювало на пергаменті день за днем сповнене тривог і праці Мономахове життя.

З'їзд руських князів. Картина П. Андрусєва

Ось він тринадцятилітнім хлопцем вирушає з батьківського палацу в далекий похід. Скільки доріг відтоді пройдено! Скільки невсипущої праці! «Сам робив я все, що було треба, – писав князь. – Весь лад і в домі своїм я наводив, і в ловчих порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів я сам дбав». Тож звертався Володимир Мономах до тих, які читають його повчання, з палкою настановою: «Не лінуйтеся, благаю вас... Лінощі – всьому лихому мати: що людина вміє, те забуде, а чого не вміє – того не вчиться».

Зажив Володимир Мономах слави справедливого володаря, який ніколи й бідної вдови не давав скривдити. Тому й синів своїх навчав: «Убогих не забувайте, не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його».

...Непомітно догоріла свічка, згасав і день. Час повертати книгу. Послушник згорнув її та підійшов до книжника.

– Дякую, брате, за науку. Справді, не в зіллі сила. От тільки в чому?

– Для того, певне, ми й народжуємося, щоб у праці й повсякденній науці, тримаючи, як казав Мономах, «очі долу, а душу – вгору», знайти відповідь на це питання.

Чому Київська Русь не встояла перед монгольськими завойовниками?

Століття розбрату настільки послабили колись величну державу, що вона стала легкою здобиччю нового завойовника – монголів. Для боротьби проти них спробували були об'єднатися колишні вороги – руські князі й половці. Перший бій відбувся 1223 р. на річці Калці біля Азовського моря. Для русько-половецького війська він закінчився поразкою, і завойовники підійшли до Дніпра.

Новий похід монголів на Русь розпочався 1237 р. У березні 1239 р. орди монгольського правителя хана Батия після нетривалої облоги здобули Переяслав, восени така сама доля спіткала Чернігів. Наступного року, у грудні, упав від ударів монголів і Київ.

Від зруйнованої столиці завойовники рушили на Галичину й Волинь. Унаслідок походу хана Батия на Київську Русь над її землями було встановлено монгольське ярмо – залежність від створеної завойовниками держави Золотої Орди. Та залежність виявилася насамперед у сплаті данини хлібом, худобою, грошима. Крім того, деякі руські князі змушені були їздити до Сарая – столиці Золотої Орди – за ярликом (грамотою) з дозволом князувати.

1. Бату-хан (у руській традиції Батий). Малюнок з китайського рукопису 13 ст. Батий керував походами монголів у Східну Європу у 1237–1242 рр.
2. Монгольський ярлик

1. Про які події з історії Київської Русі 12 – першої половини 13 ст. дізналися? Стисло розкажіть про них.

2. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

У лісах під Черніговом 1821 р. було знайдено золотий змійовик – оберег, що належав Володимирові Мономаху. Ймовірно, князь загубив його під час полювання. Скільки приблизно років ця річ могла пролежати в землі? Скільки років тому її знайшли?

3. Скориставшись картою на сторінці 63, дайте відповіді: 1. Які землі-князівства періоду роздробленості існували в межах території сучасної України? 2. Де відбулася перша битва між монголами та військом русичів і половців 1223 р.? 3. Які князівства на наших теренах першими зазнали напад монголів під час навали в 1239 р.? 4. Якими містами пролягав шлях монгольських орд на захід після зруйнування Києва? 5. Які сусідні держави зазнали ударів монголів у 1241 р.?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про князя Володимира Мономаха, та складіть розповідь про нього.

1. Був онуком Ярослава Мудрого.
2. Збудував Десятинну церкву.
3. Запровадив християнство як державну релігію.
4. Аби покласти край усобицям, ініціював з'їзд князів у Любечі.
5. Уславився боротьбою з половцями, увічнив своє ім'я в одній з половецьких легенд.
6. Ініціював укладення першого збірника писаних законів.
7. Написав «Повчання дітям».

Що в матеріалах уроку вас найбільше вразило? Сформулюйте кілька історичних «уроків», які, на вашу думку, важливі й для сучасного життя.

Прочитайте, як про київські події 1240 р. свідчить літопис.

У літописі монгольських завойовників названо татарами, хоч останнім і самим довелося потерпати від монгольських луків та мечів.

Пороки – стінобитні пристрої.

«...Прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами... І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним... Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної. А назавтра прийшли татари на них, і була битва межі ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягаря повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями».

■ Який епізод облоги Києва описано в джерелі та змальовано на картині? Що дізналися про кількість ординців – учасників описаної події? Про що це свідчить? Доведіть, що розповідь літописця сповнена почуттями. Які це почуття?

Чому ви так думаете? Знайдіть у тексті літописного джерела рядки, якими можна прокоментувати картину.

Оборона Києва від монголів. Картина В. Шаталіна

§ 9 ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події доби Галицько-Волинської держави. **2.** Складати розповідь про князя Данила Романовича. **3.** Показувати на карті терени Галицько-Волинської держави, її столиці в різний час. **4.** Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Як постала Галицько-Волинська держава?

Роки роздробленості та напади кочовиків розхитували могутність Київської Русі. Київ, залишаючись найбільшим містом руських земель, наприкінці 12 ст. почав втрачати значення загальнодержавної столиці. Втратив колишній вплив і київський князь. Найбільшу силу на той час мали князі галицьких і волинських земель. Року 1199 волинський князь **Роман Мстиславович** заволодів Галичем й об'єднав галицькі та волинські землі в одне князівство. У межах Галицько-Волинського князівства опинилися землі від Карпат і Дунаю до Дніпра, від Прип'яті до Черно-

го моря. Роман, за словами сучасника, «за нетривалий час так змогутнів, що правив майже всіма землями й князями Русі». Ось чому кажуть, що колишню славу Київської Русі перебрало Галицько-Волинське князівство.

Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, поставте їх один одному, вислухайте відповіді.

За якого князя Галицько-Волинська держава досягла розквіту?

Після смерті князя Романа Мстиславовича в Галицько-Волинській землі настав тривалий період заколотів бояр. Колотнечу спромігся припинити син князя Романа – Данило. Саме за його князювання Галицько-Волинська держава сягнула розквіту. Неабиякий подив викликає факт, що досяг успіху князь Данило за часів найнесприятливіших, коли вся Східна Європа потерпала від монгольського ярма. Данило Романович наполегливо домагався підтримки в боротьбі проти ординців у європейських володарів. Аби залучити їх до спільних дій проти монголів, він прийняв королівську корону – сталося це року **1253** в Дорогичині. Коронація Данила засвідчила визнання української держави з боку європейських країн, які саме Галицько-Волинське королівство вважали державою русичів, Руссю, спадкоємницею Київської Русі. Те, що Галицько-Волинські землі західні сусіди називали королівством, свідчить, що європейські держави визнавали його за правами рівним собі.

1

2

3

1. Роман Мстиславович

2. Данило Романович

3. Сучасна реконструкція корони Данила Романовича. Пам'яткою, на яку спиралися ювеліри, відтворюючи корону, стала печатка онука Данила Юрія I: на ній є повне зображення корони. Вага золотої корони, оздобленої коштовним камінням та перлами, майже три кілограми.

Запропонуйте до опрацьованого пункту інші назви: таку, яка 1) передавала б зміст тексту, 2) утілювала б його основну думку, 3) була б образною.

Скориставшись текстом підручника та ілюстрацією, намалюйте свій варіант королівської діадеми. Чому тогочасні володарі прагнули мати коштовні корони? Чи використовують корони сьогодні? Коли й навіщо?

Які свідчення про Данила Романовича збереглися в літописі?

У літописі відтворено події битви на річці Калці, у якій брав участь Данило Романович, а саме: «Коли зійшлися війська між собою, то Данило Романович виїхав наперед, і воевода Семен Олуйович, і воевода Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий з коня, а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, був-бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар... Був-бо він сміливий і хоробрий, од голови й до ніг його не було на нім вади. Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом. Кріпко вони билися, але інші полки татарські зітнулися з ними, і за гріхи наші руські полки було переможено».

Галицько-Волинський князь Данило Романович. Реконструкція З. Васиної

Літописець описує князя Данила, коли той приїхав у державних справах у місто Пожг (нині столиця Словаччини Братислава): «Сам він їхав поруч із королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло позолочене, стріли й шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, аж дивно було, а жупан із тканини грецької широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом... Багато дивилося та багато дивувалося, а король йому сказав: «Не пошкодував би я дати й тисячу срібла за те, що ти прийшов звичаєм руським батьків твоїх»».

Розповідаючи про вдачу й риси характеру Данила Романовича, літописець пише: «Сей же король Данило був князем добрим,

хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...».

1. Яким постає з оповіді літописця Данило Романович під час битви на річці Калці? Що мав на увазі літописець, коли пояснював перемогу монголів у цій битві як кару за гріхи русичів? **2.** Про які риси Данила Романовича свідчать уривки з джерел? **3.** Про які деталі буденного життя тієї доби дізналися з уривків? Які деталі літописного опису використала художниця для реконструкції образу князя-короля? Чи подобається вам цей образ? Що змінили б у ньому?

Прочитайте оповідання і поміркуйте: навіщо Данило Романович поїхав до Золотої Орди.

ПОДОРОЖ КНЯЗЯ ДАНИЛА В ОРДУ

Минув місяць, як князь Данило прибув до Золотої Орди. А здається – збіг не один рік. Нічого іншого й не сподівався від підступних ординців. Та все-таки добре, що згодився відвідати хана Батия, – матиме хоч і гіркий, проте мир.

Данило вдивлявся в далекі заволзькі обрії. Певно, рано думати про відвідини Батия як про надбання минулого, бо й сьогодні він, великий руський князь, названий ханом гостем, насправді – полонений. І хто знає, може, ніколи й не побачить більше рідного Галича.

Згадка про Батьківщину порушила невеселі думки. Якою багатою й могутньою була Київська Русь за часів Володимира та Ярослава! На що ж перетворився квітучий край після Батиевої навали?

Данило пригадав сумну подорож. Непривітно зустрів його Київ. Не загоїв Золотоверхий ран від ординської навали. Обшарпані палаци й понівечені храми позаростали бур'яном та припали порохом. У Михайлівському храмі, що у Видубичах, молився щиро сам, а ще попросив, щоб молилися за нього всі чорноризці. Потому рушив далі. Невідступно переслідувала думка: чи зможе домовитися з Батием про мир?

Батисві слуги кілька днів виглядали Данила. Тільки-но наблизився князь до столиці Золотої Орди, відразу ж зустріли й запросили до хана.

Видубичі – історична місцевість на околиці Києва, де ще в другій половині 11 ст. було закладено монастир – комплекс споруд з обов'язковою церквою для громади ченців.

Чорноризці – те саме, що й ченці. Походять від словосполучення чорні ризи, тобто чорний одяг.

Данило увійшов до Батия, поклонився за тамтешнім звичаєм. «Випий, князю, нашого пиття», – простягнув хан повну чашу кумису. Данило знав, що випити кумис із ханських рук – велика честь. Та знав і те, що негоже русичам пити кобиляче молоко. Недарма називають його чорним: хто вип’є кумис, той визнає свою підлеглість. Замислився на мить Данило, та знав, що іншого способу вберегти рідну землю від спустошливих нападів степовиків немає, тому сказав твердо: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п’ю». Випивши чашу, поклонився князь.

– О, лиха ти, честе татарська, – задумливо мовив Данило. – І все-таки краще данина, ніж загибель.

Князь подивився на сонце. Час на останню розмову з Батием.

– Мужні в тебе воїни, княже, – почав здалеку Батий. – Згадую весь час того Дмитра, що був київським воєводою під час нашої облоги міста. Він так вразив мене своєю вояцькою майстерністю та звитягою, що я подарував йому життя, звільнивши з полону. Дивак він – не захотів лишитися моїм радником.

Мовчав галицький князь, знав, куди хилить хитрий хан: не через те впала Русь, що невмілих мала воїнів, а тому, що кожен князь змагався з ординцями тільки власними силами. Князівські чвари й розбрат занапали на Київську державу. Тож треба дбати, аби та сама доля не спіткала й Галицьке князівство.

■ Чи погоджується з думкою, що відвідини Золотої Орди виявили мудрість і розважливість Данила? Чому? Розкажіть про зустріч князя з ханом Батием. Чому літописець, розповідаючи про подорож князя Данила, не приховував жалю?

Михайлівський собор Видубицького монастиря. Сучасний вигляд

Як склалася доля Галицько-Волинської держави по смерті Данила?

По смерті князя Данила в Галицько-Волинському королівстві почалися скрутні часи: воно розпалося на кілька частин. Сини Данила Галицького хоч і докладали зусиль для об’єднання держави в колишніх межах, проте досягти успіху не змогли. Завдання це виявилось під силу лише онукові князя Данила – Юрію I Львовичу. Прикметними рисами його правління були мир і спокій по всіх Галицько-Волинських землях, добрі відносини з державами-сусідами. Свідченням могутності Юрія I Львовича було те, що він, як і Данило, прийняв титул короля Русі.

Цей титул підтверджений його печаткою. Одначе вдале володарювання Юрія I швидко скінчилося (цей князь обіймав владу впродовж 1301–1308 рр.). За наступних років становище Галицько-Волинської держави погіршувалося. Коли ж 1340 р. не стало останнього з Данилових нащадків, землі Галицько-Волинського князівства потрапили під владу Польщі та Литви.

1. Юрій I Львович
2. Печатка Юрія I Львовича

Складіть план тексту та перекажіть його.

1. Складіть стислу розповідь про Галицько-Волинську державу за планом:

1. Коли виникла?
2. Хто був її найвизначнішим володарем?
3. Чому цю державу визначають як спадкоємницю Київської Русі?

2. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки років було Данилові Романовичу під час битви на річці Калці, якщо з літопису відомо, що, коли загинув його батько в 1205 р., князеві було 4 роки? Полічіть, скільки років було князеві, коли він здійснив подорож до Орди в 1245 р.

3. Скориставшись картою на сторінці 63, дайте відповіді: 1. Які землі належали до держави Данила Романовича? 2. Які міста були столицями Галицько-Волинської держави в різний час?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про князя Данила Романовича, та складіть з них розповідь.

1. Коронувався як король Русі.
2. Був ініціатором Любецького з'їзду князів.
3. Князь, з ім'ям якого пов'язують розквіт Галицько-Волинської держави в 13 ст.
4. Відвідав столицю Золотої Орди, де зустрівся з ханом Батиєм.
5. Написав «Повчання дітям».

6. Брав участь у битві на річці Калці.
7. Підкорив Києву територію від Балтійського моря до Чорного.

Роздивіться зображення-реконструкції Данила Романовича та його онука Юрія I Львовича. Чи відповідають ці зображення вашим уявленням про справжніх королів? Чому королі часто стають героями казок? Які риси, по-вашому, мають бути властиві справжньому королю? Чи були властиві ці риси згаданим у параграфі історичним постатям?

Прочитайте, як розповідає про подорож Данила Романовича до Орди літописець.

«Вибрався ж він на празник святого Дмитрія Солунського. І прибув до Києва, і, прийшовши у храм архістратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і весь монаший чин, щоб вони вчинили молитву за нього. І було сповнено так, і вирушив він із монастиря у човні, і прибув до Переяславля... Звідти ж прибув він до Батія на Волгу... І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, Батій, сказав: “Данило!.. Чи п’єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?” І він сказав: “Досі я не пив. А нині ти велиш – я п’ю”. Він тоді сказав: “Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!” І він, Данило, випивши, поклонився за обичаєм їх, і, промовивши свої слова подяки, сказав: “Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій*”. Батій сказав: “Іди”. Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав Батій вина дзбан, і сказав: “Не звикли ви пити молока, пий вино!”

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хочуть, і погрози ідуть, і він життя не надіється!

Пробув же князь у них днів двадцять і п’ять, а тоді одпущений був із тими, що були з ним, і поручена була земля його йому...»

■ 1. Порівняйте оповідання, опрацьоване на уроці, з розповіддю літописця за планом:

1) Чи відповідає зміст оповідання змістові джерела? 2) Які фрагменти літопису точно відтворені в оповіданні, а які переказані? 3) Які фрагменти джерела не знайшли втілення в оповіданні? 4) Що в оповіданні є художнім вимислом? Чи міг щось домислити автор літопису? Що саме?

2. Запропонуйте свій сюжет для оповідання про Данила Романовича.

*Дружина великого хана Монголії, після смерті якого переховувалася в Батія.

§ 10. СКАРБИ НЕСТАІННІ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події культурного життя Київської Русі та Галицько-Волинської держави. **2.** Складати розповідь про найвідоміші пам'ятки культури (книги, ікони, архітектурні споруди). **3.** Робити висновки про розвиток культури та освіти тих часів. **4.** Встановлювати хронологічну послідовність створення найвідоміших пам'яток доби.

Чому пам'ятки культури часів Русі-України називають духовними скарбами?

Різноманітну діяльність людини, спрямовану на задоволення її релігійних почуттів, мистецьких уподобань, інтересів, називають духовним життям. За княжих часів духовним життям опікувалася християнська церква. Саме при церквах і монастирях виникали школи та бібліотеки, осередки, де переписувалися книжки, працювали літописці, художники. Щоправда, тоді ще не малювали таких звичних нині картин, як, наприклад, краєвид або портрет. Свій хист тогочасні художники виявляли в мистецтві іконопису.

1

2

1. Холмська ікона Богородиці. 11 ст. Волинський краєзнавчий музей у Луцьку
2. Ікона Богородиці з Успенської церкви в Дорогобужі. Рівненський краєзнавчий музей

Слово «ікона» грецького походження. Іконами називають зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, ангелів, подій Святого Письма, виконані за певними правилами на кипарисових дошках. Іконами також є відповідні розписи на стінах храмів, мозаїки, малюнки на сторінках рукописних книг, різьблення на камені чи дереві тощо. Правила, за якими створювали ікони, на-

зивають канонами. Їх суворо дотримувалися, не змінюючи. У цьому одна з головних відмінностей ікони від картини.

Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Восени 2000 р. на Волині було знайдено унікальну пам'ятку візантійського малярства 11 ст. – ікону Богородиці. У середині 13 ст. вона потрапила до тільки-но заснованої столиці Данила Романовича – Холма – і від 17 ст. відома як *Холмська ікона Богородиці*.

Найвидатнішою пам'яткою іконопису княжої України є *ікона Богородиці* (кінець 13 ст.) з *Успенської церкви в Дорогобужі*, що на Волині. Її було знайдено в середині 80-х р. 20 ст.

З-поміж тогочасних мистецьких пам'яток чи не найбільше вражають величні *мозаїки* та *фрески*, що ними оздоблювали храми. Справжнім дивом є, зокрема, мозаїки Софійського собору.

Фрагмент мозаїки Софійського собору в Києві

Складіть словничок мистецьких понять та термінів, ужитих у тексті, усно витлумачте їх.

Що відомо про найдавніші на наших землях книги?

Перші книжки були рукописними. Писали їх на *пергаменті* (спеціально обробленій шкірі телят або овець), користуючись гусячим пером. Для письма використовували темно-коричневе або чорне чорнило, а для оздоблення – фарби рослинного чи мінерального походження.

Слава найдавнішої української книги належить Реймському євангелію. Своєю назвою ця книга, виготовлена майже 1000 років тому в Києві, завдячує французькому місту Реймс, де вона зберігається нині. Невеличка книга Святого Письма, призначена для особистого користування, була поміж речей, які дочка князя Ярослава Мудрого Анна взяла з батьківського дому, ставши французькою королевою, дружиною Генріха I.

Скульптура Анни Ярославівни в монастирі Св. Вікентія з підписом «Анна руська, королева французька», Санліс, Франція

Найдавнішою датованою книгою на наших землях є Остромирове євангеліє. Створили її (власне, переписали) в Києві в 1056–1057 рр., про що свідчить спеціальний запис. Остромирове євангеліє призначалося для церковного вжитку, тож має великий формат. Книга розкішно оздоблена ілюстраціями – *мініатюрами*.

Розвиток писемної культури став державною справою, пов'язаною з поширенням в країні християнства, за князювання Ярослава Мудрого. Найбільшою книгозбірнею був Софійський собор, у бібліотеці якого, за припущенням учених, налічувалося до 900 томів рукописних книг.

З-посеред літературних творів тих часів особливе значення для істориків мають *літописи*. Щоправда, найдавніші літописи не вціліли. Давні літописні зведення використав чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, складаючи «Повість минулих літ». До продовжень літопису Нестора належать Київський та Галицько-Волинський літописи.

1. Сформулюйте за текстом 5–7 запитань, задайте їх один одному та вислухайте відповіді. 2. Роздивіться ілюстрації із зображенням сторінок найдавніших книг. Скориставшись текстом, поясніть, що бачите на ілюстраціях. Як ви думаєте, чи легко було створити такі книги? У чому їхня цінність?

1. Сторінка із зображенням євангеліста Луки з Остромирового євангелія
2. Сторінка Остромирового євангелія із заставкою та ініціалом

Які архітектурні споруди збереглися від княжих часів?

За часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави будували церкви й собори, княжі й боярські палаци, захисні вежі та в'їзні брами, використовуючи дерево, камінь й цеглу. Дотепер із тих споруд найбільше збереглося храмів, які хоч і зазнавали руйнувань, проте щоразу дбайливо відновлювалися. Власне, тому багато церковних споруд періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства зараз мають дещо інший вигляд, ніж у

часи їхнього створення. Окрасою сучасного Києва є Софійський собор та щойно відбудовані собори Михайлівський Золотоверхий та Успенський Києво-Печерської лаври, церква Богородиці Пирогощі. Чернігів славен Спасо-Преображенським, Борисоглібським та Успенським соборами, Іллінською та П'ятницькою церквами. Особливої принади Володимиру-Волинському надає Успенський собор, а селищу Крилос, що неподалік Галича, – церква Святого Пантелеймона.

1. Церква Святого Пантелеймона, неподалік Галича
2. П'ятницька церква в Чернігові. Кінець 12 – початок 13 ст.
3. Борисоглібський собор у Чернігові. 12 ст.
4. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. 11 ст.

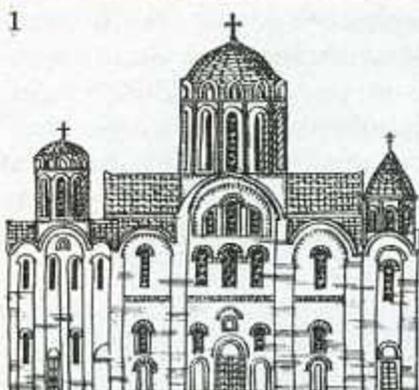

Чим уславився Києво-Печерський монастир?

В Україні, певно, не знайдеться людини, яка не чула б про чоловічий монастир – Києво-Печерську лавру. Розташований він у Києві на дніпровських схилах. Заснований близько 1051 р., як гадають, Антонієм Печерським. Спершу монастир знаходився в печерах – звідси й назва. Зміни в житті монастиря сталися, коли його очолив учень Антонія – Феодосій (обидва визнані святими). Під керівництвом Феодосія розпочалося будівництво головного храму монастиря – собору Успіння Пресвятої Богородиці, або Успенського. Те будівництво започаткувало перетворення монастиря на провідний осередок культурного життя княжої Русі-України. Навколо нього гуртувалися видатні церковні діячі, книжники, іконописці. У монастирі переписували книжки, створювали літописи, церковні та світські літературні твори, перекладали з інших мов богослужбові книги.

Складіть план тексту та перекажіть його.

1. Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Реконструкція
2. Успенський собор. Сучасний вигляд

Прочитайте оповідання, складіть на його основі невеличке повідомлення «Аліпій – найвидатніший іконописець Київської Русі» за планом:

1. Де жив і працював Аліпій?
2. Якою людиною уявляємо його за переказами й легендами, що збереглися до нашого часу?
3. Який життєвий «урок» Аліпія?

Богоматір Печерська зі Святими Антонієм та Феодосієм Печерськими. Цю ікону малярської школи Аліпія за найсучаснішими дослідженнями відносять до початку 12 ст.

ІКОНОПИСЕЦЬ АЛІПІЙ

Малярі-греки, запрошені для розпису Успенського собору в Києво-Печерському монастирі, були приголомшені його стриманою та якоюсь суворою красою. Лише одна баня вінчала нову церкву, не видно було ні веж, ні галерей. Зовні храм не тинькували, але теплий рожевий колір цегляних стін створював враження майже домашнього затишку. Так майстерно руські будівничі клали плінфу – пласку, дуже міцну цеглу червоного кольору.

– Кажуть, сам настоятель працював на будівництві, – перемовлялися чужинці. – Шкода, що не побачив свого останнього творіння.

«Неправда!» – мало не скрикнув печерський чернець Аліпій, але згадав повчання мудрого Феодосія й промовчав. Бо мусив наполегливо навчатися в цих заморських майстрів, щоб завершити оздоблення храму.

Усі в монастирі знали, яким має бути собор Успіння Пресвятої Діви Марії – храм в усій його величі побачив Феодосій і заповів той образ братії. Аліпій пильно придивлявся до споруди: усе так, як розповідав Феодосій, – щиро, просто й натхненно, наче молитва. Він упевнено взяв пензлі й почав малювати.

Слава про Аліпія – іконописця печерського – швидко полинула Руссю. Князі, бояри, купці мріяли мати ікони, намальовані його рукою. Бо вірили, що зцілюють вони і душу, і тіло, – адже вилікував Аліпій своїми фарбами хворого на тяжку хворобу! Люди казали, що допомагали Аліпію писати ікони ангели: тому ці ікони залишалися цілими й неушкодженими навіть під час пожеж та війн. Згодом Аліпій створив іконописну майстерню, де він не лише писав ікони, а й навчав цього мистецтва здібних юнаків. Сам же маляр не шукав ні слави, ні багатства: ніколи не підписував своїх творінь, ніколи не брав за них гроші. Малював, бо того прагнула його душа. Коли ж прийшли до митця посланці від великого князя київського й пообіцяли багато золота за ікону для свого володаря, Аліпій мовив:

– Беріть усе, що маю, золото ж віддайте князеві – не платимо ж бо солов'ю за солодкі пісні, а ручаєві за цілющу воду.

1. Про які події культурного життя Київської Русі та Галицько-Волинської держави дізналися? Стисло розкажіть про них. Розташуйте ці події в хронологічній послідовності.

2. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Упровадивши на Русі християнство як державну релігію, Володимир Святославович «став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне». Так літописець повідомив про створення перших шкіл. Про поширення освіти за часів Київської Русі збереглося чимало свідчень. Наприклад, русич на ім'я Піщан залишив на стіні Софійського собору в Києві напис: «Піщан писав, ходивши до дяків учеником». Скільки минуло часу від створення перших шкіл до сьогоднішня?

3. Складіть розповідь про одну з найвідоміших пам'яток культури Київської Русі та Галицько-Волинської держави за планом:

1. Що це за пам'ятка? Який її вік?
2. Чим ушавилася?
3. Чому ця пам'ятка є цінним історичним джерелом?

4. Роздивіться графіті зі стін Софії Київської. Один з написів належить князеві Володимирі Мономаху, інший – князівському урядовцю Ставр-Городятичу (1118 р.), ще інший залишив пересічний киянин, повідомивши про смерть Ярослава Мудрого і вказавши дату цієї сумної події.

Чому такі написи є для істориків важливими історичними джерелами? Про що свідчить той факт, що їхніми авторами були князь, боярин та простолоудин?

Чи цікавою була для вас розповідь про культуру Київської Русі та Галицько-Волинської держави? Чи хотіли б довідатися про мистецькі пам'ятки тієї доби більше? Як вважаєте, що визначає цінність давніх пам'яток – їхня матеріальна вартість як коштовностей чи історичне й духовне значення? Чому?

1. Чи є у вашому рідному місті (селі) архітектурні споруди княжих часів? Якщо є, то підготуйте розповідь про одну з них на тему «На сторожі пам'яті» за планом:

1. Коли й за чийого князювання було споруджено пам'ятку.
2. Які елементи в будівлі найбільше вражають.
3. Як складалася доля споруди.

2. У тексті підручника йшлося здебільшого про споруди церковного призначення. Спробуйте уявити, які житла собі будували мешканці тогочасних міст і сіл. Поясніть, чому ви так думаєте.

Змайструйте свою рукописну книжку, у якій розкажіть про найдавніші книжки. Організуйте в класі виставку «З історії книжки».

§ 11. У СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події часів перебування українських земель у складі Литви та Польщі. **2.** Показувати на карті терени українських земель у складі різних держав. **3.** Складати розповідь про князя Василя-Костянтина Острозького та визначати його роль у тогочасному культурному житті. **4.** Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Коли та як українські землі потрапили під владу литовських князів?

Після занепаду Галицько-Волинської держави від середини 14 ст. наші землі поступово потрапляли під владу сусідніх держав – Польщі та Литви. Галичина разом з Холмщиною відійшла до Польщі, а першим надбанням Литви на українських землях стала Волинь. Після смерті останнього з Романовичів

цей край потрапив під владу князя **Любарта** – представника великокнязівського литовського роду Гедиміновичів. Любарт мав дружину з родини галицько-волинських князів і тому вважав законними свої права на ці землі. Він намагався відродити державу Данила Романовича й почувався на цих землях незалежним володарем.

Князь Любарт

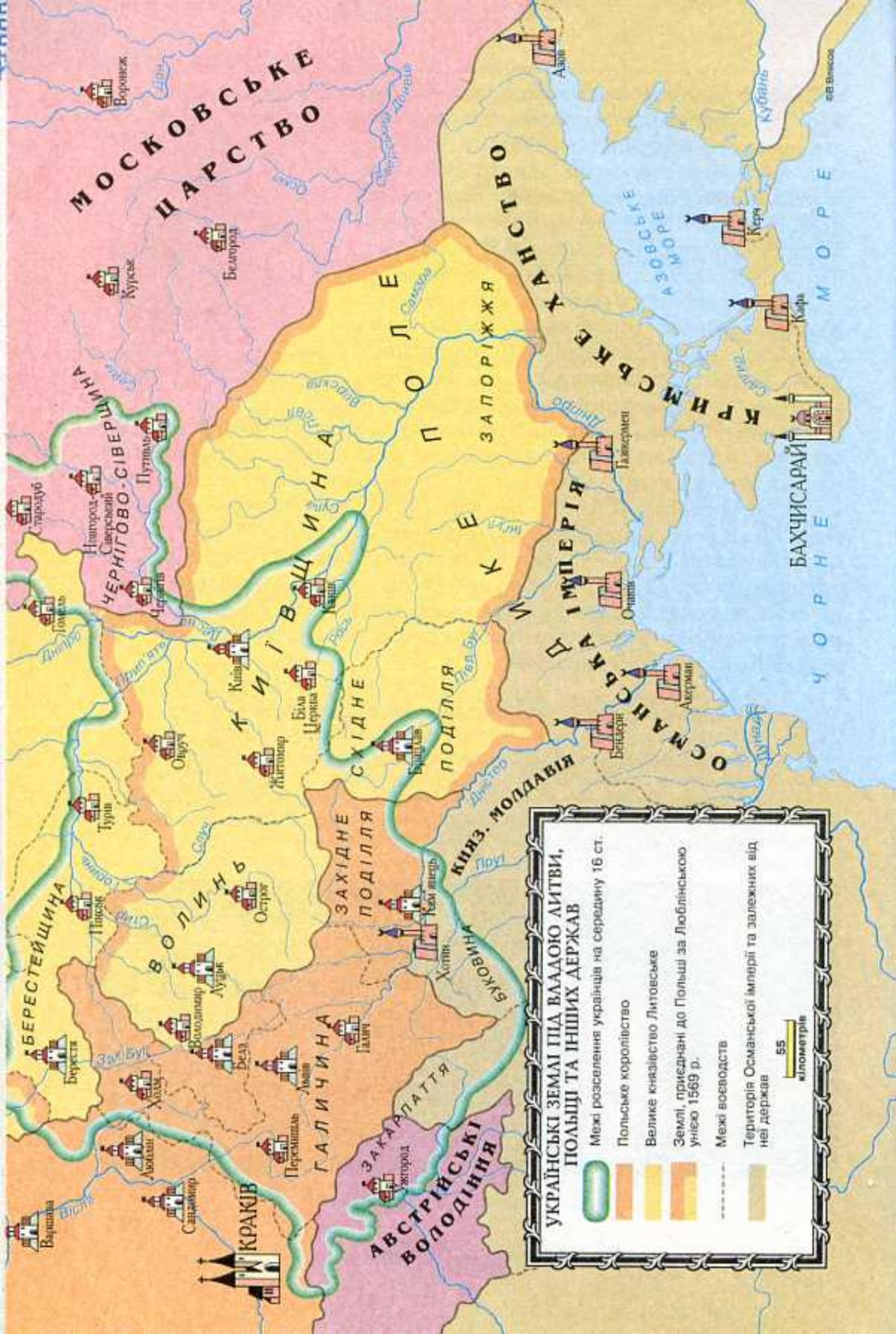
Упродовж одного-двох десятиліть до володінь Великого князівства Литовського було приєднано Київщину з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщину та Поділля. Сталося це за великого князя литовського **Ольгерда** – брата Любарта. Про Ольгерда казали, що він воює не стільки силою, скільки мудрістю. Встановлення влади Литви на наших землях відбувалося доволі мирно. Литовські князі запевняли: *«Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо»*; вони приймали християнство, використовували тогочасну мову в діловодстві. Тож історики слушно називають ту державу Литовсько-Руською. Щоправда, від 15 ст. великі литовські князі почали нехтувати давніми правами українців. Одне за одним втрачали самостійність українські князівства, що раніше існували у складі Литовської держави.

Знайдіть у тексті відповіді на запитання: **1.** До складу яких держав потрапили українські землі після занепаду Галицько-Волинського князівства? **2.** Хто такий Любарт? Чому він вважав себе повноправним володарем Волині? **3.** За чийого князювання до Литовського князівства було приєднано Київщину з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщину та Поділля? **4.** Що означає вислів *«Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо»*?

Луцький замок. Сучасний вигляд

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

Межі розселення українців на середину 16 ст.

- Польське королівство
- Велике князівство Литовське
- Землі, приєднані до Польщі за Люблінською унією 1569 р.
- Межі воєводств
- Територія Османської імперії та залежних від неї держав

55
кілометрів

Коли більшість українських земель увійшла до складу Польщі?

Роком, що визначив подальшу долю України, став **1569**. Тоді в польському місті Любліні було укладено угоду про об'єднання (унію) Польської та Литовсько-Руської держав в одну – Річ Посполиту. Відтоді українські землі опинилися під владою Польщі. Спочатку така зміна мало позначилася на українському житті. Так, життя українських земель упродовж 16 ст. було пов'язане з князівським родом Острозьких, бо саме ця старовинна шляхетська родина володіла їх більшою частиною. Особливої слави зажили князі Костянтин Іванович Острозький та його син Василь, який після смерті батька прибрав ім'я Костянтин.

Василь-Костянтин Острозький (1526–1608) уславився культурно-освітньою діяльністю. Він підтримував православну церкву, опікувався книгодрукуванням та освітою. У своєму маєтку згуртував найосвіченіших українців. Знаходили прихисток у князівському замку й освічені вигнанці з інших країв. Так Острог перетворився на провідний осередок духовного життя тогочасної України.

Із часом відмінності у вірі та мові, звичаях і традиціях, притаманні полякам й українцям, ставали дедалі відчутнішими. Року **1596** в місті Бересті відбулося об'єднання (унія) католицької та православної церков. Утворилася ще одна церква – **греко-католицька**, яку називали також уніатською. Греко-католицька церква зберігала традиційні православні обряди, але підпорядковувалася Папі Римському.

Нелегкий обов'язок воїнів з діда-прадіда виконували на нашій землі князі й бояри, тобто люди, що становили українську родову знать, або шляхту.

1. Князь Василь-Костянтин Острозький
2. Грамота Берестейської унії

1. Передайте зміст прочитаного трьома реченнями.
2. Складіть словничок нових понять та термінів, ужитих у тексті, усно витлумачте їх.

Кому завдячуємо появою перших друкованих книжок?

Слово **гравюра** означає відбиток на папері з дошки, на якій було вирізано (вигравіювано) малюнок.

Перші українські друкарні з'явилися наприкінці 15 ст. у Кракові, тодішній столиці Польського королівства. Їхнім власником був Швайпольт Фіоль. Року 1491 Фіоль видрукував кілька книжок для православних українців.

З появою книгодрукування пов'язаний розвиток мистецтва гравюри, адже саме в техніці гравірування виконували ілюстрації до друкованих книжок.

У 70-х роках 16 ст. постала друкарня у Львові. Заклав її Іван Федоров (Федорівич). 14 лютого 1574 р. у львівській друкарні Федорова побачила світ церковна книга Апостол. Того самого року вийшов «Буквар» – перший на нашій землі друкований підручник. Незабаром Іван Федоров переїхав на запрошення князя Острозького до Острога, де 1581 р. видрукував (коштом князя) славнозвісну Біблію. Дотепер ученим відомо п'ять книжок, видрукованих Федоровим в Острозі.

Початкові сторінки Апостола, надруковані у Львові Іваном Федорівичем

1. Сформулюйте 3–5 запитань до тексту, вислухайте відповіді на них.
2. Порівняйте сторінку друкованої книги з рукописною. Чим вони схожі, а чим відрізняються?

Прочитайте оповідання та підготуйте.

Групи 1, 3 – розповідь про князя Василя-Костянтина Острозького за планом:

1. Некоронований король руський.
2. Палкий прихильник православної віри.
3. Засновник Острозької академії.

Групи 2, 4 – розповідь про Острог як столицю духовного життя за планом:

1. Волинський осередок наук.
2. Острозька академія.
3. Перші друковані книги.

Руїни Острозького замку. Малюнок другої половини 19 ст.

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Мурована вежа Острозького замку впадала в очі здалеку. Саме туди, за Острозьку браму, до волинського осередку наук, прямував з далекої чужини грек Никифор.

– Сьогодні, Федоре, відпочинемо, – підбадьорив він свого колегу та учня. – Немає в цьому краї володаря щирішого за старого князя Острозького.

– А може, даремно ми відмовилися від пропозиції польського канцлера викладати в Замойській академії? – спитав учителя Федір. – Як на мене, слово канцлера важить більше, ніж обіцянки руського князя.

– Що нам канцлер Речі Посполитої, коли йдемо до людини, багатство якої вдвічі перевищує прибутки всієї Польщі, – заперечив Никифор. – Незабаром, Федоре, ти побачиш не просто князя, а некоронованого короля руського. Проте запрошення в Острог не тільки вигідне, а й почесне. Адже йдемо до палкого прихильника православної віри, який не зрікся своїх переконань навіть задля польської корони.

Мурована вежа Острозького замку

Сторінка Острозької Біблії. 1581 р.

друку Святого Письма. Зібралися в Острозі вчені мужі, щоб здійснити цей величний задум. Тривалою та копіткою була праця. Одначе й славний кінець маємо. Ось де, поглянь, – князь обережно розгорнув велику книгу, – перша повна церковно-слов'янська друкована Біблія – не як річ земна, але як дарунок небесний.

– Гарна робота, – погодився грек. – Де ж знайшли такого вправного друкаря?

– Дав притулок утікачеві з Московського царства Іванові Федорову. З ним і видрукували спочатку «Буквар», повторивши львівське видання, а трохи згодом – ось цю Біблію.

– Про що ж тепер клопочешся, князю? – запитав Никифор.

– Тішити мене, що, перебивши Біблію, не розійшлися від мене книжники, а, навпаки, заповзялися тут, в Острозі, кожен до своєї справи: навчають дітей Божого слова, мов, музики, пишуть вірші та вчені трактати. Тож маю в Острозі не тільки друкарню, а й академію. Проте мрію, друже, щоб не поступалася Острозька академія європейським університетам. Волю, щоб викладалися тут граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, музика й астрономія. От і запросив тебе, знаного професора, на допомогу в цій справі.

Довго ще радилися князь і гість. Багато сперечалися, та в одному були несхитні: Острозька академія й надалі лишатиметься

Герб Костянтина Острозького (з Біблії 1581 р.)

осередком премудрості книжної та оборонницею споконвічних традицій.

1. Про які події в українських землях за володарювання Литви та Польщі довідалися? Стисло розкажіть про них.

2. Скориставшись картою на сторінці 84, дайте відповіді: 1. Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського? 2. У складі яких держав на початку 15 ст. перебували Закарпаття, Буковина, Галичина, Західне Поділля? 3. Які українські землі перейшли до Польського королівства за Люблінською унією 1569 р.?

3. Виберіть речення, у яких ідеться про князя Василя-Костянтина Острозького, та складіть розповідь про нього.

1. Засновник Острозької академії.
2. Український першодрукар.
3. Палкий прихильник православ'я, уславився своєю культурницькою діяльністю: опікувався освітою та книгодрукуванням.
4. Відвідав Візантію, де мав урочисту зустріч з візантійським імператором.
5. Збудував Софійський собор та заснував першу бібліотеку.
6. Український князь, некоронований король Русі 16 ст., який навіть претендував на польсько-литовський престол.
7. Був ініціатором друку першої повної Біблії церковнослов'янською мовою.

4. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Обчисліть, скільки минуло часу від створення першої датованої рукописної книги Русі Остромирового євангелія до виходу друком у львівській друкарні Івана Федорова Апостола.

Роздивіться на сторінках підручника ілюстрації із зображенням українських першодруків. Чи подобаються вам найдавніші українські друковані книжки? Чим саме? Чи відрізняються вони від сучасних? Як ви думаєте, які книжки – сучасні чи першодруки – потребували більше часу для створення? Чому?

Прочитайте, які таємниці бережуть тогочасні замки та фортеці.

З-поміж пам'ятних місць Луцька найбільше привертає увагу давній замок, який і досі називають Любартовим. Такого вигляду, який замок має нині, від набув шість з половиною століть тому.

Життя за мурами замків на українських землях відповідало європейським звичаям. Це й зрозуміло, адже князі, володарі замків, належали до європейського лицарства. Про це свідчить, зокрема, пишний з'їзд європейської знаті в Луцьку в січні 1429 р. До Луцького замку великого князя литовського Вітовта тоді прибули імператор Священної Римської імперії король Сигізмунд, король польський Ягайло, данський король, великий князь московський, а також посол Папи Римського.

Князівські двори давали прихисток скоморохам, жонглерам, блазням. Артисти того часу були майстрами на всі руки: музикантами, акробатами, дресирувальниками. Особливо шанували дресирувальників ведмедів, які навчали тварин ставати на задні лапи, наслідувати людські рухи, танцювати, боротися, рибалити й набирати з річки воду. Дресирували також собак, коней, вовків, і навіть зайців. При дворах окремих князів були звіринці.

Луцький з'їзд. Картина Й. Мацкявічюса

Яким уявляєте життя за мурами Луцького замку?

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Пограйте в класі в історичну гру «Аукціон», присвячену видатним історичним постатям княжої доби. Підготуйте приз, який «продаватиметься» під час аукціону: це може бути намальована вами колекція пам'яток княжої доби або список крилатих висловів тих часів тощо. Оберіть ведучого з-поміж учнів класу. Починаючи аукціон, він називає перше ім'я. Імена історичних діячів не повинні повторюватися. Виграє той, хто, назвавши історичну постать, не почує іншої пропозиції від своїх однокласників. Ті учні, які під час аукціону повторювалися або називали імена діячів інших періодів чи вигадані персонажі, вибувають з гри. Щоб гра допомогла вам краще пригадати опрацьований матеріал, називаючи імена історичних постатей, наводьте їхню коротку характеристику, вказуючи, ким були, коли жили, чим уславилися.

2. Хто з історичних діячів княжих часів справив на вас найбільше враження? Коротко поясніть чому.

3. Роздивіться ілюстрацію. Як у картині П. Андрусєва «Французькі послы на прийомі в Ярослава Мудрого» втілено думку про визнання Київської Русі європейськими державами?

4. З розділу «Княжа Русь-Україна» ви довідалися про багатьох князів, які жили в різні століття. Назвіть імена князів, жити яким судилося в 10–16 ст.

5. Витлумачте слова *першодрукар* і *першодрук*. Яку роль у появі українських першодруків відігравали Швайпольт Фіоль, Василь-Костянтин Острозький, Іван Федорівич?

6. Згрупуйте подані слова у два речення. Яка дата виявилася зайвою й чому?

1199, 988, 1569, Роман Мстиславович, Польська держава, Литовсько-Руська держава, Річ Посполита, Галицько-Волинська держава, галицькі й волинські землі, унія, угода, Люблін.

7. Що означають слова церква, монастир, фреска, чернець, князь, шляхтич, орда, унія?

8. Які з пам'яток належать до княжої доби? З якими подіями або історичними постатями вони пов'язані?

9. Впізнайте, про яких історичних діячів йдеться?

1) «...Пристрасна молитва царгородців до Богородиці – заступниці їхньої – зупинила переможний похід русичів. “І мені допомагають боги, – часто згадував князь, – та все ж віра грецька сильніша”. Там-таки, у Царгороді, за умовами мирного договору, пристав київський князь до вчення Христового».

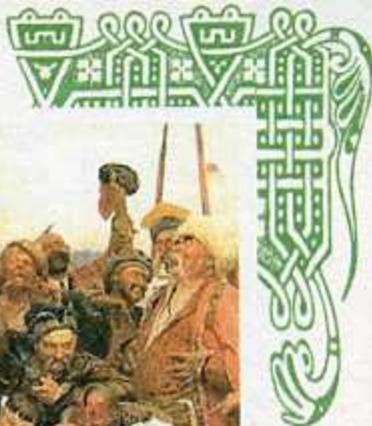
2) «Відколи сів князь на Горі, мов гадюки, поповзли містом чутки: неправдою здобув князівський палац, не буде справедливою і його смерть – ніколи не побачить душа його Вирію... Перун допомагає йому, то правда. Зі скількох земель збирають данину його дружинники й ніде не знають спротиву... Під час одного походу проти Візантії наказав князь витягнути човни та поставити їх на колеса. І побачили чужинці небувалу річ: під напнутими вітрилами кораблі щодуху летіли суходолом до їхньої столиці».

3) «...Принесли з собою візантійські послы багаті дарунки. Чого тільки не було серед коштовностей, загорнутих у дорогі візерунчасті килими! Так візантійці хотіли дізнатися, що більше полюбляє руський князь: золото чи шовк? Проте залишився байдужим князь до заморських дарів. Розчаровані послы ні з чим повернулися додому. Коли ж сповістили свого царя про невдачу, звелів він надіслати князеві русичів зброю, виготовлену руками найкращих майстрів Візантії. Довго милувався київський князь гострими мечами й списами, красно дякував цареві. На те царські радники мовили: “Лютим буде сей муж, бо багатством нехтує, а оружжя бере”».

4) «...Сумним повертався до Галича князь. Скрізь пустою чорніли зруйновані міста, гайвороння кружляло над колись квітучою землею, збираючи кістки загиблих. Віддали руські князі велику й могутню державу на поталу ворогові. Не було між ними єдності. Кожен дбав лише про себе, самотужки захищаючи своє князівство. Через ті чвари та розбрат роздертою та пошматованою лежала руська земля, чорним вороном кружляла над нею біда. Повернувшись додому, звелів він зміцнювати кордони свого князівства, будувати кам'яні фортеці, які, знав, важче було долати степовикам. Прагнув також князь знайти нових союзників серед руських князів, щоб разом виступити проти Орди. Адже, перебуваючи в ординській столиці, сам переконався, що перемогти такого сильного ворога можна лише спільно».

Розділ 3

Україна КОЗАЦЬКА

§ 12. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Складати розповідь про виникнення українського козацтва та Запорізької Січі.
2. Характеризувати військову майстерність українських козаків.
3. Показувати на карті терени Запоріжжя та сусідніх держав.
4. Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Хто такі козаки?

Українська шляхта, яка протягом кількох століть зі зброєю в руках боронила рідну землю від зазіхань володарів-чужинців, поступово втрачала силу. Беззахисною опинилася Україна перед небезпекою, що загрожувала з півдня. Тут, у Причорноморських степах, у так званому Дикому Полі, після розпаду Золотої Орди почувалися господарями татари. З теренів їхньої держави – Кримського ханства – на українські землі щороку, а то й кілька разів на рік, відбувалися набіги, які стали дошкульні-

Козак – вільна,
озброєна людина.

Пороги – пасма
підводних і
надводних скель,
які перегород-
жують річку від
одного берега
до іншого.

Козак на варті. З картини художника С. Васильківського

Як і чому виникла Запорізька Січ?

Життя в степу було сповнене численних небезпек. Захищаючись, козаки будували земляні укріплення та укріплення із січених дерев'яних колод – січі. Попервах невеликі січі існували, напевно, у багатьох місцях, і лише згодом утворилась одна головна **Запорізька Січ-фортеця**. Ймовірно, першою такою Січчю була та, яку 1556 р. спорудили на острові Мала Хортиця козаки під проводом українського князя Дмитра Вишневецького.

Залишки козацького укріплення було знайдено на Малій Хортиці під час археологічних розкопок. Нині Хортиця з прилеглими островами та скелями є національним заповідником. На його території діє Музей історії запорізького козацтва.

Запорізька Січ-фортеця часто змінювала своє розташування. Це й не дивно за умов постійної війни! Проте завжди для своєї

шими відтоді, відколи Кримське ханство потрапило в залежність до Туреччини (Османської імперії) – чи не наймогутнішої тогочасної держави. Сталося це року 1478.

Шукаючи порятунку, мешканці українських міст і сіл змушені були самі брати до рук зброю. Військова вправність особливо ставала в пригоді населенню порубіжних територій, передусім Канівщини й Черкащини. Сюди сходилися втікачі з усіх куточків України. Постійна боротьба проти нападників перетворила хлібороба й ремісника на вмілого воїна – **козака**.

Перші відомості про українських козаків у писемних джерелах датують **1489 р.** З козаками пов'язана нова звитяжна доба в історії нашої Батьківщини.

На вільних степових землях козаки закладали свої господарства – зимівники. Особливо приваблювали козаків багаті на рибу й дичину, а до того ж родючі землі за Дніпровими порогами. Власне, тому українських козаків називали **запорізькими**.

1. Доберіть один іменник, два прикметники, три дієслова, які б розкривали зміст прочитаного. **2.** Як ви зрозуміли: козаками народжувалися чи ставали?

твердині козаки обирали укріплені самою природою місця – здебільшого річкові острови, яких було чимало в нижній частині течії Дніпра. Згодом Січ-фортеця перетворилася на невелике місто – столицю козацьких земель. Запорізькою Січчю козаки називали й землі за Дніпровими порогами, де розташовувалися їхні зимівники, а пізніше – хутори й містечка.

 Роздивіться малюнок. Що являла собою Запорізька Січ – козацька фортеця? Які споруди були розташовані на Січі? Чи була на Січі церква? Як ви вважаєте, чому?

Експонати історико-культурного заповідника «Запорізька Січ» на о. Хортиця (м. Запоріжжя)

Що вражало чужинців у житті козаків?

Багато свідчень про козаків містять щоденникові записи та дорожні нотатки мандрівників. Австрійський володар у лютому 1594 р. відправив до Січі посольство Еріха Лясоти, мета якого – залучити козаків до спільної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Про перебування в Україні Лясота розповів у своєму «Щоденнику».

Проїжджаючи «козацькою землею», Лясота бачив «дуже гарні великі родючі поля й ґрунти, на яких тут і там видно багато дивних малих будинків з бійницями, куди втікають селяни, коли раптово стається напад зі степу, і там обороняються; тому кожен мешканець, ідучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак; напади такі часті, що спокою від них майже ніколи немає... Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і

відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються). Крім того, вони мають власну зброю та боеприпаси».

З якою метою Лясота приїхав в Україну? Дайте відповідь на три «чому»: **1.** Чому, за свідченням Лясоти, українські селяни мусили виходити в поле зі зброєю? **2.** Чому Лясота «не вважав за потрібне втрачати таких хоробрих та відчайдушних людей», якими були козаки? **3.** Чому українського козака називають воїном-хліборобом?

Чому іноземні володарі виявляли інтерес до українських козаків?

Прочитайте оповідання й поміркуюте.

У групах 1, 2: **Чому козаків визнавали вправними вояками?**

1. *Море для козака – найважливіше випробування.*
2. *Козацька артилерія.*
3. *Польовий козацький табір – рухома фортеця.*

У групах 3, 4: **Чому книжка Боплана є цінним джерелом козацької історії?**

1. *Кого, за словами Боплана, вважали справжнім козаком?*
2. *Про яку козацьку хитрість перебування під водою дізналися?*
3. *Чому про запорожців казали, що вони воюють не лише рушницями та списами, а й лопатою?*

ОЧИМА ЧУЖОЗЕМЦЯ

Багато чужинців відвідувало Україну. Різні пляхи приводили їх до козацького краю. Одні подорожували, інші йшли війною, а були й такі, що потрапляли на береги Дніпра, виконуючи різноманітні службові доручення.

– Чи сподівалися ви коли-небудь, що доля закине вас на Дніпро?

– Був час, коли я й назви такої не чув.

Так перемовлялися, спостерігаючи за будівництвом фортеці над Кодацьким порогом, два офіцери-французи – найманці польського короля. Проте один з них, інженер, не дуже уважно провадив розмову, його думка була зосереджена на чомусь іншому. Помітивши неухважність співрозмовника, інженерів приятель спробував пожартувати:

– Вигадуєте пристрій, який зробив би вашу фортецю неприступною для козаків? Поспішайте:

Гійом Левассер

де Боплан –

за походженням француз, військовий інженер.

Як найманець польського короля протягом сімнадцяти років перебував в Україні.

Керував спорудженням

Кодацької фортеці.

Автор книжки

«Опис України».

польський король оголосив винагороду тому, хто здолає запорожців. Якщо ж пощастить вам, Боплане, то станете найбагатшою людиною у світі, бо ж і за будівництво цієї фортеці вам добре платять.

1. Козаки в степу. Картина С. Васильківського
2. Козацькі шаблі. 17 ст.

Одначе й на такий жарт інженер не відповів. Балакучому ж офіцерові-кортіло потеревенити, а тому він вирішив зачепити інженера за живе:

– А їх, запорожців, не так уже й легко буде перемогти. Бо не лише відчайдушність і сміливість притаманні цим людям, а й глибокі знання сучасної військової техніки. Скажімо, чи чули ви, що козаки мають підводний флот?

Запитання влучило в ціль. Про техніку інженер Боплан міг говорити годинами. Тож охоче розповів своєму приятелеві все, що встиг дізнатися про зброю січовиків. А оскільки запитання стосувалося флоту, то й почав інженер саме з нього.

Він розповів про те, що море для козака – найважливіше випробування: справжнім козаком уважали того січовика, який побував на морі; джуру, який брав участь у морському поході, одразу ж записували до козацького війська.

– Невеличкі, легкі козацькі човни-чайки, – вів далі Боплан, – чудово пристосовані до морських боїв. Що ж до підводного флоту, то я казав би про вміння триматися під водою. Тут козаки, справді, вдаються до здавна узвичаєних поміж ними хитрощів: тримаючи в роті довгу порожнисту очеретину, вони тривалий час можуть перебувати під водою непоміченими.

Захопившись, інженер почав розповідати про іншу зброю козаків:

– Великої сили козацтву надає артилерія. Кажуть, що на Січі постійно є п'ятдесят гармат, які запорожці переховують у плавнях.

– А хто ж виготовляє ті гармати? – поцікавився співрозмовник Боплана. – Адже серед козаків немає інженерів.

– У тому-то й річ, що козаки – майстри на всячину. Вони власну зброю виробляють самі, дбаючи не тільки про технічну доскона-

лість, а й про її зовнішній вигляд. Їхні рушниці, пістолі, шаблі – неперевершені витвори мистецтва.

– Подейкують, що козаки воюють не лише рушницями та списами, а й лопатами?

– Так, – продовжував Боплан, – про запорожців кажуть, що немає у світі війська, яке вміло б краще будувати шанці, ніж вони. Та чи не найбільший винахід козаків – польовий табір, який вони використовують для оборони серед степу. Влаштувати такий табір дуже просто: козаки ставлять колом вози, з'єднують їх ланцюгами, а навколо – викопують рів. Такий козацький табір може тижнями тримати облогу.

– Ви не марнуєте часу, інженере. Король був би вам вельми вдячний за таку вичерпну інформацію. Здається, його королівська милість збирається воювати з козаками, власне, тому й наказано будувати Кодацьку фортецю.

Інженер Боплан пробув в Україні сімнадцять років. Повернувшись додому, до Франції, він написав книжку «Опис України», у якій докладно розповів своїм землякам про побачене в козацькій землі.

1. Складіть стислу розповідь про виникнення козацтва та Запорізької Січі за планом:

1. Чим зумовлене виникнення козацтва?
2. Коли й де виникла перша Запорізька Січ?
3. Що являла собою Запорізька Січ?
4. Що свідчили про козаків іноземці?

2. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки минуло років від першої згадки про українських козаків у писемних джерелах до спорудження козаками на чолі з князем – гетьманом Дмитром Вишневецьким першої Запорізької Січі?

3. Скориставшись картою на сторінці 105, дайте відповіді: 1. У складі якої держави перебувала більшість українських земель наприкінці 16 ст.?

2. Територія якої держави розпросторилася землями Кримського півострова, Північного Причорномор'я та Приазов'я?

3. У якій частині України були розташовані землі запорізьких козаків? 4. З якими державами межували володіння запорізьких козаків?

4. Чому зображення козака Мамая було надзвичайно популярним в Україні: протягом 18 ст. його можна було побачити чи не в кожній українській хаті? Чому поряд з козаком завжди зображували спис, шаблю, коня, бандуру?

Що нового довідалися про козацьке життя? Чому козаки стали героями багатьох народних пісень? Які риси характеру були притаманні українським козакам? Чи вважаєте ці риси чеснотами? Чому? Про що свідчить такий факт: і досі, коли хочуть похвалити хлопця за метикуватість, спритність, моторність, сміливість, витривалість, кажуть: «Ти – справжній козак»?

Прочитайте, як козаки досягали згоди у важливих справах.

На Січі постійно перебувала козацька залога, більшість же запорожців мешкали в зимівниках, а на Січ приходили за відповідним сигналом. Адже саме із Січі козаки вирушали в похід. Січ була також місцем, де запорожці обговорювали найважливіші питання свого життя. Такі зібрання називали *радами* (від слова *радитися*, *обговорювати*). Козацькій раді належала вся влада. Право голосу на ній мав кожен запорожець. Такий спосіб улаштування життя громади називають *республікою*. Ось чому Запорізьку Січ учені визначають як козацьку республіку. Козацька рада виносила ухвали про війну та мир, військові походи, приймала чужоземних посланців або відправляла козаків до інших держав, карала винних тощо. Зазвичай рада збиралася кілька разів на рік: у перший день нового року, у день Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня за теперішнім літочисленням), на другий-третій день після Великодня. Але могли збиратися й надзвичайні ради.

На раді козаки обирали собі керманичів – козацьку старшину: кошового отамана (або *гетьмана*), суддю, писаря, осавула, обозного.

Гетьман –
головний, стар-
ший, командувач
військ,

■ 1. Чому Запорізьку Січ називають козацькою республікою? 2. Хто належав до складу козацької старшини? 3. Що, на вашу думку, зображено на картині-діорамі з Музею історії запорізького козацтва? 4. Якими словами, на вашу думку, запорізький отаман звертався до козацького товариства? Про що він міг говорити?

§ 13. ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про добу героїчних походів козацтва. 2. Складати розповідь про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. 3. Показувати на карті напрями морських походів козаків. 4. Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Хто такі невольники та чому про них складали пісні й думи?

Думи — особливий вид народних пісень, які напівпроспівують, напівпромовляють під музичний супровід бандури, кобзи або ліри.

Сміливі виступи козаків завдавали відчутних ударів степовим нападникам. Проте походи турецько-татарських загонів на Україну не припинялися. Найбільше страждало мирне населення. Багато людей унаслідок таких нападів потрапляло в полон. Гіркою була подальша доля бранців (так називали полонених): вони втрачали дім, розлучалися із сім'єю та рідною землею. Чимало бранців потрапляли на невольничі ринки Криму й Туреччини, де їх продавали заможним чужинцям.

Невольників найчастіше чекала виснажлива праця на землі або будівництві. Поневолею козакам судилося довіку веслувати на турецьких кораблях — *галерах-каторгах*. Хлопчиків віддавали до султанського війська, де з них виховували відданих захисників султанського престолу — яничарів. Про долі невольників з глибоким співчуттям співали *кобзари* в піснях та думах:

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії —
У полон забрано;
Як заняли, то й погнали
До папа, до хапа.

Роздивіться малюнок з тогочасної хроніки та порівняйте його з уривком пісні, наведеним у тексті, за планом: **1.** Яким трагічним обставинам із життя українців другої половини 15 – початку 17 ст. присвячено обидва твори? **2.** Що їх зумовило? **3.** Як ці обставини пов'язані з появою козацтва?

Як можна пояснити вислів «турецька неволя»? Чому полонених козаків здебільшого відправляли на галери-каторги?

У чому козаки вбачали мету своїх морських походів?

Поневіряння полонених українців спонукали козаків до завзятіших виступів. На початку 17 ст. козацькі походи проти Туреччини стали особливо вдалимими. Саме тому історики називають ті часи *добою героїчних походів*. Гучну славу здобули козаки своїми морськими походами. Руйнуючи турецькі фортеці й порти, знищуючи ворожий флот, козацтво набувало вояцької майстерності й згуртованості. Крім того, під час нападів на ворожі міста й фортеці козаки визволяли сотні, а часом і тисячі полонених, даючи їм змогу повернутися на Батьківщину.

Доповнивши речення, стисло передайте зміст прочитаного. У тексті йдеться про...

Чим уславив своє ім'я гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний?

Своїми перемогами козаки великою мірою завдячували гетьманові **Петру Конашевичу-Сагайдачному**, який тримав булаву в 10–20-х роках 17 ст. Він прагнув піднести вагу козацтва в житті України. Для цього насамперед домігся чіткої організації козацького війська, зміцнивши його суворою дисципліною. Талановитий козацький полководець ставив за мету не лише захищатися від набігів завойовників, а й перенести воєнні дії на їхню територію. Це давало змогу істотно послаблювати військову могутність Османської імперії, а також забезпечувало господарство українських прикордонних земель від неминучих під час воєнних дій руйнувань.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Іменний меч гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

Чимало перемог здобули козаки й у сухо-дільних походах. Так, року 1621 на Подністров'ї поблизу фортеці Хотин відбулася битва між Османською імперією та Річчю Посполитою. У тій битві на боці польського короля брали участь українські козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Бойові дії козаків під Хотином були настільки вдалим, що навіть польські воєначальники визнавали: саме козацтву вони мають завдячувати за перемогу над турецькими військами. Очевидець, вірменський книжник, писав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за три – чотири дні. Перемога сталася лише завдяки Богові та запорізьким козакам».

У нагороду за успішні дії під Хотином гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний отримав від польського королевича Владислава іменний золотий меч з діамантами. Зараз ця пам'ятка зберігається в Польщі. На мечі є напис, який підтверджує обставини його урочистого вручення.

Сформулюйте 3–4 запитання до тексту, вислухайте відповіді один одного.

1. Намалюйте іменний меч Сагайдачного. 2. Складіть початок вільної промови польського королевича з нагоди вручення Петрові Конашевичу-Сагайдачному цього меча (3–4 речення).

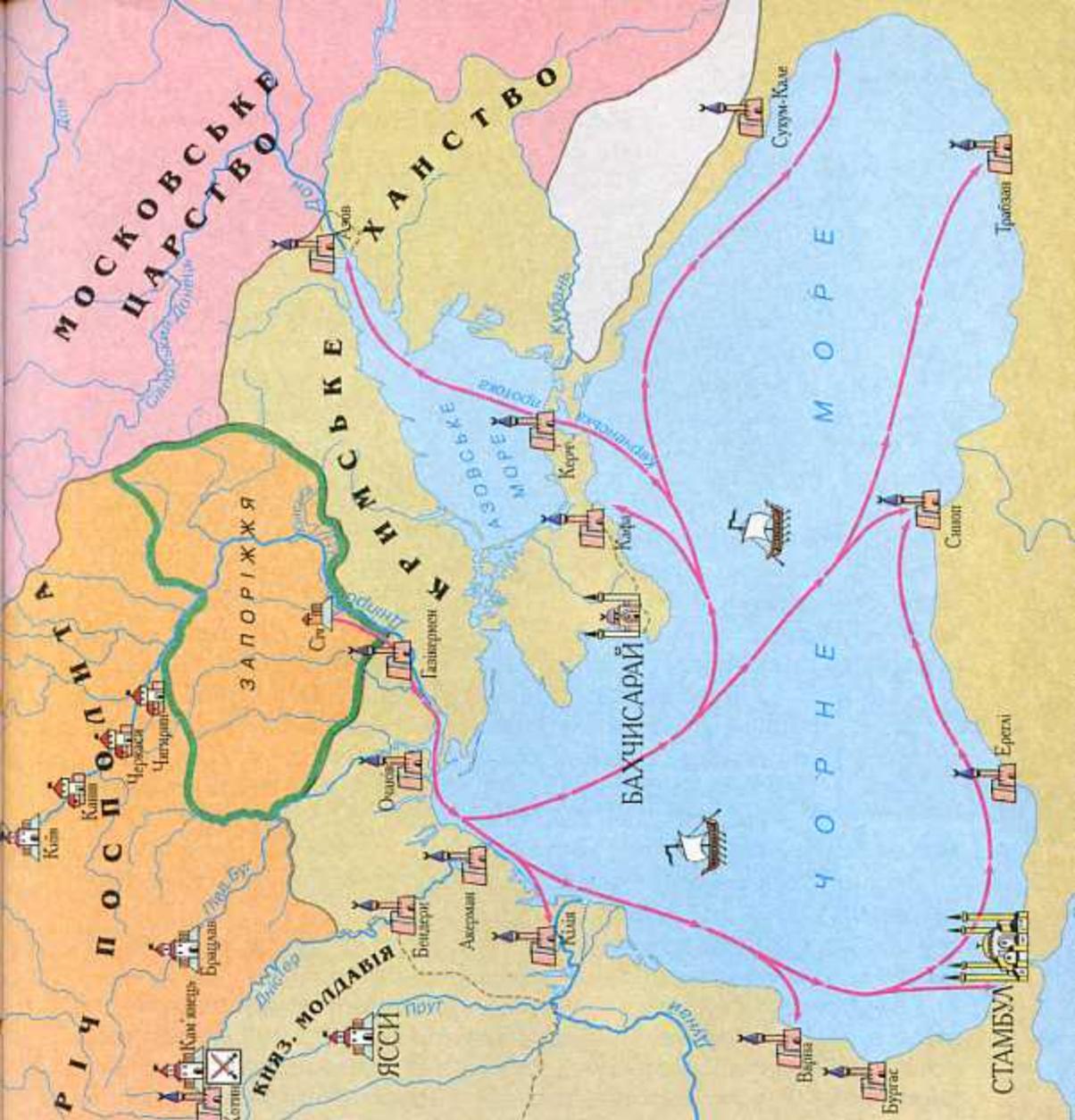
Прочитайте оповідання й поміркуйте, завдяки чому козаки здобували перемоги в морських походах.

У групах 1, 2: **У чому виявлявся полководницький хист Сагайдачного?**

1. На прикладі якої події розповідається про добу героїчних походів?
2. Чому метою походу було обрано Кафу?
3. Що свідчить про ретельну підготовку до походу та про організованість козаків?

У групах 3, 4: **У чому виявлялася військова майстерність козаків під час морських походів?**

1. Як козаки готувалися до морського походу?
2. До яких заходів удавалися турки, аби перешкодити козакам?
3. Якими способами ведення бою користувалися козаки?
4. Як прислухився козакам досвід попередників?

ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. ЗАПОРІЖЬКА СІЧ

- Землі запорізьких козаків
- Територія Османської імперії та залежних від неї держав
- Морські походи запорожців
- Битва під Хотиним

52 кілометрів

СЛАВА НА МОРІ

Стогне Дніпро, перетятий важкими ланцюгами й кутими брамами, кидає могутні хвилі, аби здолати ті перепони. Та піддані турецького султана лаштують нові, облутуючи залізним павутинням річку. Розставили турки в Дніпрових водах металеві сіті, сподіваючись на гарне полювання. Адже знають достеменно, що планують запорожці на чолі з гетьманом Сагайдачним і цього разу вирушити в море.

Козаки й справді лаштувалися до морського походу. Січ перетворилася на величезну корабельню, де кожен мав роботу: одні обрубували гілля зі стовбурів лип і верб, інші видовбували середину, ще якісь закріплювали дубові ребра, а на них нашивали дубові дошки. Частина січовиків готувала зброю на козацькі човни, хтось порядкував біля вітрил і захисних лаштунків – в'язанок очерету, якими обкладали готове судно. Ті в'язанки мали утримувати його на воді та захищати від ворожих куль і ядер. Будівництво козацького флоту посувалося швидко: за півмісяця шістдесят січовиків споряджали корабель до походу.

У призначений день 1616 року легкокрилі чайки були готові відлетіти до турецьких берегів. Цього разу козаки для нападу обрали місто Кафу. Лиху славу мало те місто серед українців: у ньому розташовувався найбільший невільницький ринок Криму. Для багатьох бранців саме з того міста починалася довга дорога неволі.

Очерет і темна ніч захищали козаків. Але як обминути залізні ланцюги?

– Не хвилюйся, джуро, є в запорожців хитрість на турецькі сітки, – пояснював новакові бувалий козак.

Уночі понад Дніпром зчинилася страшенна гуркотнява: то гупали в залізні ворота, з брязкотом рвали металеві перешкоди стовбури десятків могутніх дерев, що їх козаки пустили течією перед себе. Турки, вирішивши, що то довгоочікуваний козацький флот, почали стріляти в темряву.

Кафа — давня
назва
Феодосії.

1. Козацькі чайки атакують турецьку галеру
2. Здобуття запорожцями Кафи 1616 р. Гравюра з книги 1622 р. про П. Конашевича-Сагайдачного

Коли ж стрілянина вщухла, запорожці, які ховалися в плавнях, у цілковитій безпеці рушили далі.

Багато козаків уперше брали участь у морському поході. Тож дивувалися вони, як їхні маленькі суденця зможуть устояти перед добре озброєними важкими турецькими галерами. Але не раз і не двічі протягом походу на Кафу мали змогу переконатися недосвідчені козаки, що даремно зажив слави морського полководця гетьман Сагайдачний. Зрозуміли вони, що все – навіть невеликі, зате рухливі й вертляві чайки – має свої переваги. Адже козацькі човни, що ледь здіймалися над хвилями, були непомітними на морі й тому могли зненацька підпливати до ворожих кораблів, швидко оточувати й захоплювати їх.

Обмірковуючи кожну майбутню битву, гетьман Сагайдачний використовував знання й досвід кількох поколінь запорожців. Хіба ж не розумно починати битву на заході сонця, та ще й так, щоб останні промені були за спиною козаків?! Сонце сліпило очі ворогові, а сонячні відблиски на воді служили чи не найкращим маскуванням серед морської рівнини.

Досвідчені козаки передавали знання, здобуті в боях, тим, які, можливо, вирушать під козацьким прапором у наступний похід.

1. Про які події доби героїчних походів козацтва дізналися? Стисло розкажіть про одну з них. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

2. Скориставшись картою на сторінці 105, дайте відповіді: 1. У складі якої держави перебували запорозькі землі за доби героїчних походів козацтва? 2. До яких турецьких фортець ходили морем козаки (3–4 приклади)? 3. На якій річці стоїть фортеця, біля якої 1621 р. відбулася битва між військами Османської імперії та Речі Посполитої? 4. У залежності від якої держави перебувало Кримське ханство?

3. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

У якому році святкуватимуть 400-річчя перемоги українсько-польського війська під Хотином?

4. Виберіть речення, у яких йдеться про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, та складіть розповідь про нього.

1. Зажив слави морського полководця.
2. Очолив переможний похід на турецьку фортецю, де був розташований найбільший невільницький ринок у Криму.
3. Спорудив на Дніпрі фортецю – першу Запорізьку Січ.
4. Ставши козацьким гетьманом, упорядкував козацьке військо.
5. Був ініціатором друку першої повної Біблії церковнослов'янською мовою.
6. Завдяки його керівництву було здобуто перемогу над турецько-татарським військом під Хотином.
7. Заснував Острозьку академію.

Чи доречно характеризувати козацькі часи означеннями **лихі, звияжні**? Запропонуйте інші прикметники. Чи вдалою вважаєте назву періоду в історії України першої чверті 17 ст. «Доба героїчних походів козацтва»?

Прочитайте, що таке клейноди?

Козаки, обрані радою на посади, отримували відзнаки, що символізували їхню владу. Їх називали **клейнодами**. До клейнодів належали корогва, бунчук, булава та печатка з гербом; згодом за клейноди мали також перначі, литаври, палиці тощо. Булава була символом гетьманської влади. Коли запорожці обирали гетьмана, то вручали йому булаву; якщо його скидали, то відбирали й булаву. Символом влади судді була військова печатка, символом влади військового писаря – срібний каламар (чорнильниця), символом влади довбиша – литаври. Тільки один клейнод, головна корогва Січі – прапор, уважався символом усього козацького війська, а тому не належав комусь одному зі старшини.

Козацькі клейноди: 1. Корогва-прапор. 2. Пернач. 3. Булава. 4. Бунчук. 5. Литавр. 6. Найдавніша козацька печатка 1595 р.

1. Герб Війська Запорізького
2. Гетьман Сагайдачний на коні. Гравюри з книги 1622 р. про П. Конашевича-Сагайдачного

■ Роздивіться ілюстрації. Який клейнод тримає в руках гетьман П. Конашевич-Сагайдачний? Що спільного між печаткою 1595 р., зображеною серед клейнодів, та гравюрою «Герб Війська Запорізького» 1622 р.? Чому гравюри з книги є цінними історичними джерелами? Чи шанував козацького гетьмана автор гравюр? Чому ви так думаєте?

§ 14 ПІД ПРАПОРОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події середини 17 ст. **2.** Складати розповідь про гетьмана Богдана Хмельницького. **3.** Показувати на карті події Національно-визвольної війни. **4.** Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Яким було становище українських селян?

На середину 17 ст. більшість українського населення складали селяни. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан у книжці «Опис України» писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому певну кількість... хліба, багато півнів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею та Різдвам. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей... не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Але це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі)».

Про які обов'язки селян ідеться в тексті? Скільки їх було? Чому це викликало невдоволення селян? Чому вони прагнули стати козаками?

Чому в 30-х роках 17 ст. одне за одним вибухали козацькі повстання?

Загартоване в битвах козацтво, збройна допомога якого не один раз ставала в пригоді польському королю, жадало для себе нових прав. Проте очікуваних привілеїв козаки чекали марно.

Король прагнув зменшити кількість козаків. До того ж їм дозволялося жити лише на певній території, визначеній польським урядом. Утиски церковного життя, судочинства, освіти, мови відчувало все українське населення. Це не могло не зумовити обурення й протестів.

У 30-х роках 17 ст. одне за одним спалахували протипольські повстання. Незважаючи на розмах і підтримку населення, ті виступи не досягли мети: українці й надалі лишалися на власній землі безправними. Тому коли **1648 р.** знову розгорілося нове повстання проти панування Польщі, його підтримали не лише селяни й міська біднота, а й духівництво, заможне міщанство, дрібна українська шляхта. Завдяки цьому повстання швидко перетворилося на всенародну війну, яка тривала десять років. Історики називають ту війну Національно-визвольною.

Складіть план тексту та перекажіть його.

Бій козацького війська на чолі з Максимом Кривоносом проти польської армії. Картина М. Самокиша. 1934 р.

Хто очолив Національно-визвольну війну?

Очолив Національно-визвольну війну **Богдан Хмельницький**. Він народився 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича.

Здобув добру освіту: володів українською, польською, латинською, турецькою й татарською мовами. Уже в 1620 р. бився проти турків. Брав участь у козацьких повстаннях 30-х років. Від середини 40-х років активно готував повстання проти Польщі.

Від тих часів збереглося свідчення венеційського дипломата Альберто Віміна, який описував гетьмана так: «Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поводженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...»

Гравюра гданського майстра Гондіуса. На думку дослідників, саме цей портрет найбільш правдиво відтворює зовнішність Богдана Хмельницького.

Порівняйте намальований та словесний портрети. Як риси вдачі гетьмана Хмельницького, на яких наголошував посол Віміна, втілено в гравюрі?

Чого досягли повстанці за перший рік війни?

Перша битва Національно-визвольної війни сталася в урочищі Жовті Води. Польська армія в ній зазнала поразки. Подальші переможні Корсунська й Пилявецька битви закріпили успіх українського війська: на початок листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено з-під польської влади.

У грудні Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де, як і скрізь, радо вітали переможця. Про ці події є згадка сучасника: «Сам патріарх із тисячею вершників виїжджав до нього (Б. Хмельницького) назустріч з міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в саях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вітав його. Академія вітала його промовама й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польської неволі, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даний. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина».

Полічіть наведені в тексті топоніми. Зазначте, у зв'язку з якими подіями їх наведено.

*В'їзд Богдана Хмельницького до Києва у грудні 1648 р.
Картина М. Івасюка. 1912 р.*

Як на картині відтворено в'їзд Б. Хмельницького до Києва після переможних битв 1648 р.? Які суперечності між картиною та джерелом ви помітили?

Що стало найбільшим здобутком війни?

На визволених землях упроваджувалися козацькі порядки, що означало утвердження Української козацької держави. Називалася та держава **Військом Запорізьким**. Вища влада в ній належала гетьманові, проте найважливіші ухвали виносили на загальній військовій раді. Керувати державними справами геть-

*Гетьман, полковник,
сотник в Українській
козацькій державі –
Гетьманщині*

манові допомагала **генеральна старшина**. До її складу входили генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів.

1. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці з портретом гетьмана Богдана Хмельницького. Кінець 17 ст.

2. Гетьманський прапор Богдана Хмельницького
Прапор було знайдено в кінці 90-х років 20 ст. у колекції трофеїв Стокгольмського військового музею (Швеція).

Територія Війська Запорізького поділялася на полки й сотні, управління в яких здійснювали полковники й сотники. Центрами полків і сотень ставали більші міста або містечка. Столицею козацької держави за часів Хмельницького було місто Чигирин.

Мудра політика, військовий талант і великий авторитет Богдана Хмельницького сприяли визнанню Української держави багатьма іншими державами.

Запропонуйте до опрацьованого пункту інші назви: таку, яка 1) передавала б зміст тексту, 2) втілювала б його основну думку, 3) була б образною.

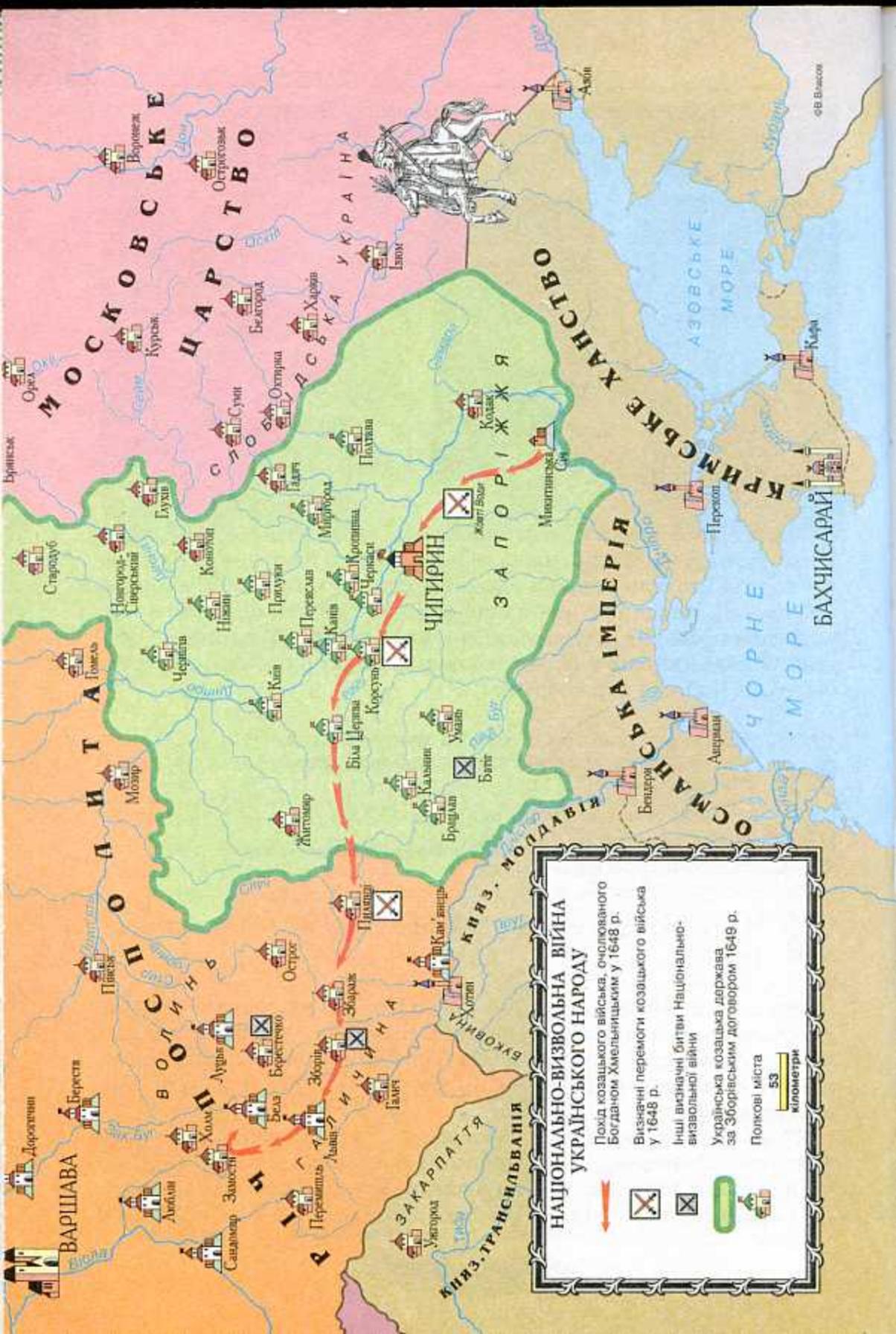
Чому українського гетьмана зображували на іконах?

Чому 1654 року було укладено угоду з московським царем?

Виснажлива й затяжна війна проти Польщі змушувала Богдана Хмельницького шукати союзників. Військову допомогу козацькій армії надавали залежні від Туреччини татарські війська, проте в кількох вирішальних битвах участі не брали, обстоюючи власні інтереси.

Тому гетьман звернувся по допомогу до російського царя. Той довго зволікав із відповіддю, вичікуючи, яка з держав, Польща чи козацька Україна, швидше знесилиться. І врешті згодився. До України було відряджене велике посольство на чолі з Васи́лієм

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Похід козацького війська, очолюваного Богданом Хмельницьким у 1648 р.

Визначені перемоги козацького війська у 1648 р.

Інші визначні битви Національно-визвольної війни

Українська козацька держава за Зборітським договором 1649 р.

Полкові міста

53 кілометр

св. Висока

Бутурліним. Зустріч із царськими послами відбулася в Переяславі в січні 1654 р. Для продовження переговорів невдовзі до Москви вирушили українські послы. У царській столиці в березні того самого року було підписано українсько-російський договір.

Сформулюйте 3–5 запитань до тексту, вислухайте відповіді один одного.

1. Скориставшись картою на сторінці 114, дайте відповіді: 1. Де відбулися переможні битви українського війська в 1648 р.? 2. Де відбулися інші визначні битви Національно-визвольної війни протягом 1649–1652 рр.? 3. Які козацькі полки Гетьманщини розташовувалися на Лівобережній Україні (5–6 полкових міст)? 4. Які українські землі на 1649 р. лишалися під владою Польщі?

2. Складіть стислу розповідь про Українську козацьку державу за планом:

1. Унаслідок яких подій стало можливим утвердження Української козацької держави?

2. Як називалась Українська козацька держава?

3. Кому належала в ній вища влада?

4. Як поширювалась влада на місцях?

5. Яке місто стало столицею козацької держави?

3. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

У Москві 1654 р. було підписано договір між козацькою Україною та Московією. На думку істориків, цей договір втратив силу в 1659 р. На який рік війни припадає підписання договору? Скільки він діяв?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Богдана Хмельницького, та складіть розповідь про нього.

1. Уклав угоду про військову допомогу з московським царем.

2. Завдяки його керівництву було здобуто перемогу над турецько-татарським військом під Хотиним.

3. Спорудив на Дніпрі фортецю – першу Запорізьку Січ.

4. Його діяльність протягом першого року війни сприяла утворенню Української козацької держави.

5. Був керівником козацької держави – гетьманом, маючи найвищу владу в ній.

6. Будував Кодацьку фортецю, був автором книги «Опис України».

7. У 1648 р. очолив Національно-визвольну війну.

Чому Національно-визвольну війну визначають як одну з найважливіших подій української історії? Які українські міста та містечка бережуть пам'ять про події Національно-визвольної війни?

Прочитайте, знайдіть в оповіданні уривок з джерела, який свідчить про те, у чому гетьман Богдан Хмельницький убачав мету Національно-визвольної війни.

Генеральний писар – один з найвищих урядовців у козацькій державі, який відповідав за державну документацію та листування, а також керував розвідкою, дипломатичними зносинами із зарубіжними державами.

1. Сторінка з листа, написаного гетьманом Б. Хмельницьким у 1648 р.

2. Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві

Лядський – польський; за тих часів українці називали поляків.

Камергер – придворний.

Двері гетьманської канцелярії рипнули.

– Здоров був, козаче, – радо відповів Виговський на привітання давнього знайомця. – Як там у землі лядській? Що нового чути від пана короля?

Прибулець за звичкою уважно оглянув світлицю. Пересвідчившись, що генеральний писар сам, витягнув із шапки згорнуті папери.

– Вчасно приніс. Сьогодні саме зустріч гетьмана з польськими послами. Не завадить йому знати про наміри польського уряду, – Виговський розгорнув папери і почав уважно їх вивчати.

То були шифровані звіти особистого камергера польського володаря Василя Верещаки. Ось уже три роки він допомагає козакам у війні проти Речі Посполитої. Юнак здобув у короля осо-

бливу довіру, разом з ним буває на всіх таємних нарадах, що проводяться в королівському палаці. Василеві повідомлення Хмельницький цінує надзвичайно.

– Зайдеш за гетьманськими настановами для пана камергера ввечері, – проводжаючи гостя, мовив генеральний писар. – Подивимося, якої нам заспівають послы його величності під час обіду.

У посольській світлиці після нетривалих перемовин із гетьманом зчинилася метушня. Звідки відомо Хмельницькому слово в слово те, про що лише має відбутися розмова? «А з чим ти приїхав, пане старосто, – під час переговорів брав на кпини гетьман голову посольства, – і що доручив мені передати пан воевода, я все те знаю...» Таки володіє Хмельницький таємною зброєю розвідки! Та ще й як володіє! І це теж додає йому впевненості в перемозі. Не один польський можновладець здригнувся від палких Богданових слів: «Виб'ю з лядської неволі весь руський народ... За кордон війною не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю всього на Україні – досить вигоди, достатку й пожитку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу далше ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. А схоче хто з нами хліб їсти, хай буде послухний Запорізькому Війську».

Ось вона, Богданова гостинність!

Похмурі й мовчазні польські послы в супроводі генерального писаря прибули до гетьманського двору «хліба їсти». Садиба Хмельницького зустріла їх не пишними розкошами, а щоденними господарськими клопотами й туркотом голубів.

Так скромно не жив жоден володар! «Добре було б мати в цій господі свого нишпорку. Та схоже, що й цього разу таємне доручення короля залишиться невиконаним», – міркували послы, роздивляючись буденну й непоказну обстановку світлиці, де відбувався обід.

Справді, як можна звабити багатством того, хто над усе цінує волю?

Коли ніч запалила над Україною свої тьмяні ліхтарі, з Чигирина до Варшави полетіло двоє вершників. Один – від гетьмана до королівського камергера з новим завданням. Другий – від польських послів до самого короля зі словами виправдання. «Найприкріше, що ми не можемо мати певних відомостей про ворогів, бо здобути шпигуна – річ неможлива». Отож на перехрестях таємної війни поки що перемога на боці Хмельницького.

■ 1. Що свідчило про визнання Української козацької держави сусідніми державами? 2. Чому Богдан Хмельницький великого значення надавав розвідці? 3. Про кого з козацьких розвідників ви дізналися?

§ 15. ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події козацької України другої половини 17 – початку 18 ст.
2. Складати розповідь про гетьмана Івана Мазепу.
3. Показувати на карті події козацької України.
4. Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Чому козацька держава не змогла втримати незалежність?

Бій Івана Богуна з польським воєначальником.
Картина М. Самокиша

Після смерті Богдана Хмельницького загострилася боротьба за гетьманську булаву. Це врешті-решт призвело до братовбивчої війни, яка розколола козацьку Україну на Лівобережну й Правобережну Гетьманщину, кожна зі своїм гетьманом.

Той поділ остаточно закріпила угода в селі Андрусові, підписана **1667 р.** між Польщею та Росією. За Андрусівським договором Лівобережна Україна з Києвом відходила до Росії, Правобережна Україна – до Польщі. Запоріжжя мало спочатку перебувати під опікою обох держав, а згодом відійшло до Росії.

Викладіть зміст прочитаного пункту одним реченням: У пункті йдеться про...

Якою була доля Лівобережної Гетьманщини в останні десятиліття 17 ст.?

Долю Лівобережної Гетьманщини в останні десятиліття 17 – початку 18 ст. визначав невпинний наступ російського царату на незалежність козацької України. Російські воеводи-намісники, що їх призначали в Україну, мало зважали на прагнення гетьманів зберігати давні козацькі права.

Від 1659 р. кожен новообраний гетьман укладав із царем статті-угоди. І щоразу в них з'являлися нові обмеження державних прав України: зростала чисельність царських військ, що перебували в Гетьманщині та утримувалися коштом українців;

гетьманам заборонялося підтримувати відносини з іншими державами, а водночас вони мушили, за наказом царя, споряджати козацькі полки на війни у складі російської армії, а також для виснажливих будівельних робіт на користь Росії.

Знайдіть у тексті приклади обмежень державних прав Лівобережної України російським царем.

Скориставшись якими подіями, гетьман Іван Мазепа сподівався позбутися влади російського царя?

1. Гетьман Іван Мазепа
2. Грамота І. Мазепи з його підписом та печаткою. Початок 18 ст.

Щоб відновити козацькі права, гетьман Іван Мазепа вирішив скористатися з війни між Росією та Швецією й виступити на боці шведського короля Карла XII.

Дізнавшись про повстання Івана Мазепи, російський цар Петро I наказав зруйнувати гетьманську столицю – місто Батурин. Гетьмана Мазепу, а нараз і тих козаків, що були на його боці, проголосили зрадниками та піддали церковному прокляттю. Новим гетьманом призначили Івана Скоропадського. У травні 1709 р. царське військо зруйнувало Запорізьку Січ. Ті запорожці, які врятувалися, заснували Січ на татарській території, неподалік гирла Дніпра, в Олешках.

Намірам Мазепи не судилося здійснитись. У вирішальній битві під Полтавою 1709 р. шведське військо зазнало поразки. Гетьман змушений був покинути рідну землю. На чужині того-таки року він і помер.

1. Запропонуйте до тексту іншу назву: таку, яка 1) передавала б зміст тексту, 2) втілювала б його основну думку, 3) була образною. 2. Запитайте один з одного, які події пов'язані з назвами-топонімами, згаданими в тексті.

Що відомо про внесок Івана Мазепи в розвиток освіти та мистецтва того періоду?

Зображення герба
І. Мазепи. Гравюра
І. Щирського. 1689 р.

Козацький гетьман свого часу здобув гарну освіту. Спершу навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом поглиблював знання, подорожуючи Німеччиною, Італією, Нідерландами. Іван Мазепа володів десятьма мовами. Ставши гетьманом, особливо піклувався про духовне життя. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книгодрукування гетьман вкладав величезні гроші з державної скарбниці та власні. Коштом Мазепи було, зокрема, споруджено до десятка нових храмів, піднято з руїн чимало церков княжої доби, розбудовано Києво-Могилянську академію й закладено новий навчальний заклад – Чернігівський колегіум.

Про високий рівень освіченості Івана Мазепи та його великий політичний досвід свідчать спогади французького дипломата Жака Балюза, який 1704 р. зустрівся з гетьманом.

Доведіть або спростуйте твердження, що піклування гетьмана Івана Мазепи про духовне життя українців було виявом його любові до України.

Прочитайте оповідання за ролями.

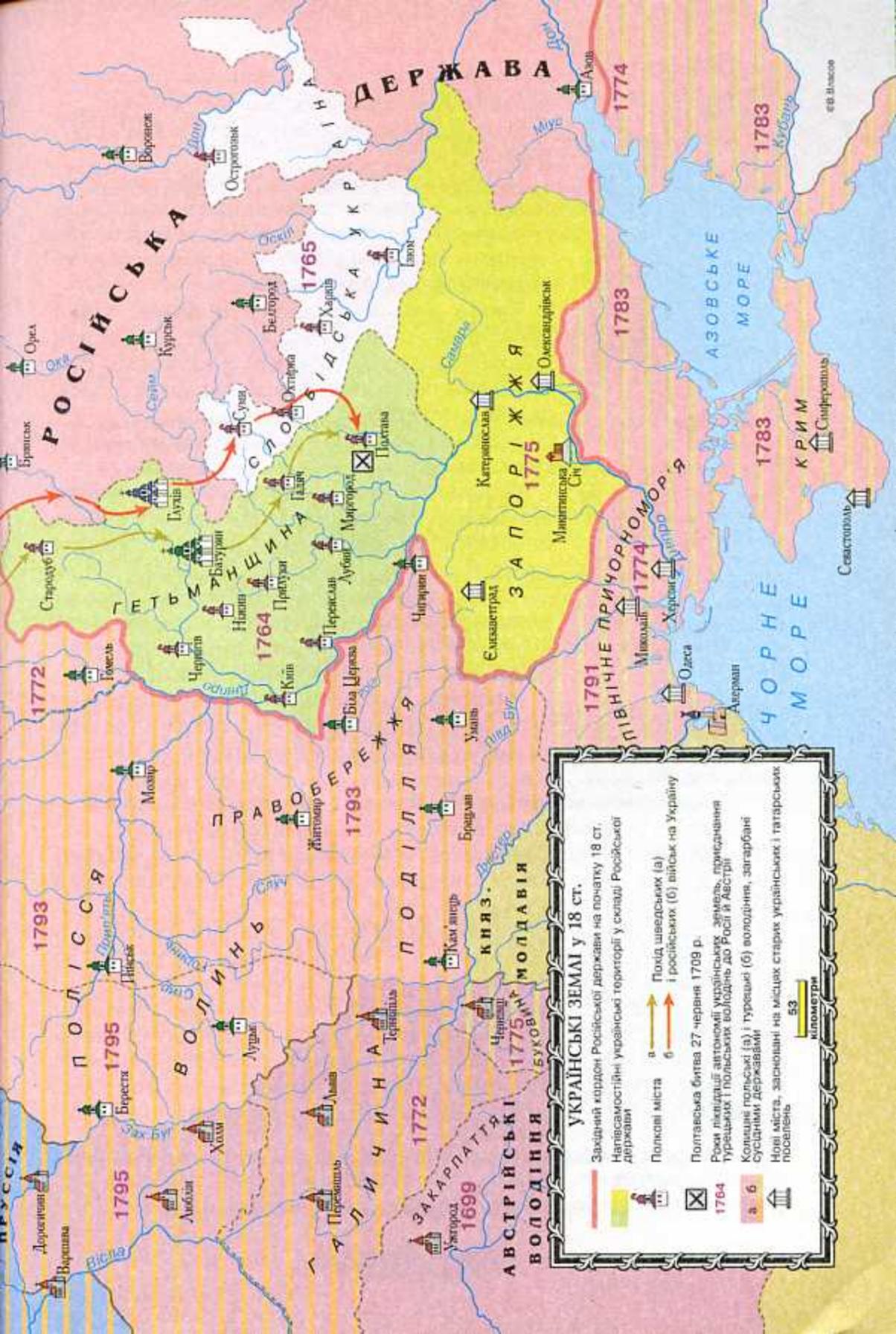
Дійові особи інсценізації: 1) Іван Мазепа – гетьман Лівобережної Гетьманщини; 2) Жак Балюз – французький дипломат, гість гетьмана, який залишив спогади про зустріч з Іваном Мазепою; 3) автор.

Підготуйте в групах розповідь про Івана Мазепу від імені французького посла за планом:

1. Що вразило Жака Балюза під час зустрічі з українським гетьманом?
2. Чому французький посол залишив свідчення про гетьмана Мазепу?
3. Чому Іван Мазепа опікувався розвитком української освіти та мистецтва?

ХРАМ ГЕТЬМАНА

Козацька столиця, надійно захищена міцними фортечними мурами, вражала опатними будинками старшини. З усього було видно, що гетьман Іван Мазепа, коштом якого чимало збудовано в Батурині, шанував красу й добробут. Та коли французький посол під'їхав до гетьманського палацу, розташованого неподалік столиці, то надзвичайно був подивований: перед ним постала оточена чудовим парком споруда, яка не поступалася палацам європейських володарів. Усе – навіть ритуал зустрічі, що відбу-

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 18 СТ.

Західний кордон Російської держави на початку 18 ст.
Найвісамостійні українські території у складі Російської держави

Полкові міста а і російських б) військ на Україні

Полтавська битва 27 червня 1709 р.
Рези ліквідації автономії українських земель, приєднання турецьких і польських володінь до Росії й Австрії

Колоніє польських а) і турецькі б) володіння, загарбані суцільними державами

Нові міста, засновані на місцях старих українських і татарських поселень

53
Мілометри

Гравюра на честь Івана Мазепи. 1706 р.

У центрі І. Мазепа, збоку постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображено також церкви, збудовані або відновлені Мазепою.

валася поважно, без зайвої метушні, – свідчило про витончений смак і добру освіту господаря.

Іван Мазепа вразив гостя бездоганною латиною. «Досконалим знанням цієї мови гетьман може суперничати з найкращими нашими богословами», – подумки відзначив чужоземний посланець.

Трохи згодом, оглядаючи палац, посол переконався, що козацький гетьман вільно володіє кількома мовами: з лікарями-німцями він спілкувався німецькою, з італійськими майстрами – італійською.

– Де ви так добре навчилися мов? – запитав гість.

Гетьман розповів, що навчався в Києво-Могилянській академії та в одному з європейських університетів, відвідав чимало країн.

– Завітаймо до моєї бібліотеки, – запропонував він послові. – Книжки, як вірні друзі, багато можуть повідомити про подорожі, смаки та вподобання власників.

Французький посол побачив найкраще в Україні зібрання книжок багатьма мовами світу. Проте не ошатні палітурки привернули його увагу. В око впало порожнє місце на одній з полиць.

– Вам цікаво дізнатися, яка книжка тут стояла та куди вона поділася? – перехопивши погляд гостя, запитав господар.

З відповіді посол довідався, що йшлося про книгу Святого Письма, створену понад сто років тому в Пречистенському монастирі, що в Пересопниці.

– Писано цю книгу українською мовою для використання в церкві. Минуло вже кілька років, як подарував я її тільки-но збудованому Вознесенському соборові в Переяславі.

Із задоволенням згадував французький посол про гостину в палаці Івана Мазепи. Перебуваючи в Україні, довідався також про споруджені коштом гетьмана церкви в Батурині, Києві, Чернігові, Лубнах, Прилуках, Глухові. Переконався, що українська культура – царина, якою найбільше опікувався гетьман.

1. Складіть стислу розповідь про козацьку Україну в останнє десятиліття 17 – початку 18 ст. за планом:

1. Поділ на Лівобережну та Правобережну Україну.

2. Обмеження державних прав Лівобережної Гетьманщини з боку російського царя.

2. Скориставшись картою на сторінці 121, дайте відповіді: 1. Повз які українські міста пролягав шлях шведського війська на чолі з Карлом XII у 1709 р.? 2. Де відбулася битва російсько-шведської війни, що вирішила долю повстання І. Мазепи в 1709 р.? 3. Які п'ять козацьких полків були розташовані в Слобідській Україні? 4. Які українські землі перебували в складі Польщі наприкінці 17 – на початку 18 ст.?

3. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Пересопницьке євангеліє, що зберігалося в книгозбірні Мазепи, було передане 1701 р. в Переяславський Вознесенський собор, збудований коштом гетьмана. Скільки років було книзі, коли Мазепа передав її до Переяслава, якщо написано її було в 1561 р.?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про гетьмана Івана Мазепу, складіть розповідь про нього.

1. Для визволення України з-під влади російського царя уклав спілку зі шведським королем.

2. Очолив гетьманську державу після смерті Б. Хмельницького.

3. Здобув освіту в Києво-Могилянській академії та європейських університетах, знав багато мов.

4. Зажив слави будівничого української культури, на розвиток якої давав кошти з державної скарбниці та свої власні.

5. Гетьманував наприкінці 17 – на початку 18 ст.

6. Спорудив на Дніпрі фортецю – першу Запорізьку Січ.

7. У 1648 р. очолив Національно-визвольну війну.

*Збереглося українське прислів'я **Від Богдана до Івана не було гетьмана**. Чи випадково в ньому згадано саме про цих гетьманів? Чому народні твори свідчать про гетьмана Івана Мазепу як про спадкоємця справи Богдана Хмельницького? Що спільного та відмінного в історичній долі гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи?*

Прочитайте, за якої умови був можливим союз козаків на чолі з Мазепою та шведів.

З тексту угоди, укладеної між козацькою Україною й шведським королем Карлом XII: «Його Королівська Величність (тобто Карл XII) зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба... Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні Його Королівська Величність довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Його Королівська Величність видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі... Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути порушений у володінні цим князівством».

■ Олівцем позначте літерою **К** – речення, у яких ідеться про ті зобов'язання, які брав на себе шведський король Карл XII; літерою **М** – права, які отримував гетьман Іван Мазепа.

Відвідайте згадані в тексті архітектурні споруди, якими опікувався гетьман Іван Мазепа. Поділіться з однокласниками своїми враженнями від побаченого.

§ 16. ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події доби занепаду козацької держави. 2. Складати розповідь про кошового отамана Петра Калнишевського. 3. Показувати на карті події другої половини 18 ст. 4. Встановлювати хронологічну послідовність найважливіших подій доби.

Чому козацька старшина прагнула відновлення державних прав України?

Наказний гетьман
Павло Полуботок

Після Полтавської битви Лівобережна Гетьманщина опинилася в міцних лецатах царської влади. Після смерті Івана Скоропадського 1722 р. цар Петро I видав наказ не обирати нового гетьмана. Життям України відтоді мала управляти спеціальна установа із шістьох російських офіцерів – **Малоросійська колегія**. Таке рішення царя спричинило обурення козацької старшини. Обмеження державних прав Гетьманщини, зубожіння козаків і селян спонукали звернутися з клопотанням до царя Петра I.

З-поміж тих, хто готував чолобитну з проханням поліпшити становище українців та відновити гетьманство, був наказний гетьман **Павло Полуботок**. Дорогу ціну заплатив він за клопотання про відновлення козацьких прав. За царським наказом його було ув'язнено, і невдовзі за ґратами він помер.

В одній з багатьох легенд про Павла Полуботка розповідається, що коли до нього, хворого, завітав лікар, той відмовився від

його послуг і зазначив: «Нащо мені життя, коли я не можу бути корисний Батьківщині». Про це сповістили царя. Петро I начебто відвідав Павла Полуботка в Петропавлівській фортеці й просив прийняти ліки. Але Полуботок залишився непохитним: «Ні, государю, ти не в силах уже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед Богом. Він розсудить їхні діла». Пророцтво збулося – через місяць після смерті Полуботка пішов з життя й імператор.

Сформулюйте за змістом тексту 3–4 запитання, вислухайте відповіді один одного.

Чи можна вважати правдоподібним переказ про Полуботка та Петра I, на основі якого намальована картина? Чому художник обрав для картини саме цей сюжет?

*Петро I відвідує Павла Полуботка у в'язниці.
Картина В. Волкова*

Як було ліквідовано залишки козацького устрою?

Після смерті московського царя Петра I гетьманство ненадовго відновили. Тоді гетьманом обрали Данила Апостола, який тримав булаву впродовж 1727–1734 рр. Проте після його смерті гетьмана знову не обирали. Року 1750 гетьманську булаву, востаннє в українській історії, отримав Кирило Розумовський.

Гетьман Кирило Розумовський

Кріпацтво — втрата селянами права самовільно залишати місце свого мешкання, їхня особиста залежність від пана.

У 1764 р. цариця Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство. У своїх наказах вона вимагала від слухняних урядовців: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб зітерти з пам'яті їх та їхню добу».

Незабаром царський уряд ліквідував рештки козацького устрою Гетьманщини, а козацькі полки перетворив на полки російської армії. Зліквідовано було козацькі полки також на Слобожанщині. Дійшла черга й до Запоріжжя. В операції з ліквідації козацтва на Запоріжжі брала участь ціла армія — сто тисяч вояків. Січ-столицю оточили десять тисяч царського війська. Зваживши на сили сторін (запорожців було у фортеці до трьох тисяч), козаки 5 червня 1775 р. склали зброю. Протягом наступних двох тижнів царські війська захопили землі всього Запоріжжя. Після зруйнування Січі козаків-запорожців спеціальним указом перетворили на селян. Багато старшини зазнали переслідувань. Жорстоко покарали кошового отамана Петра Калнишевського, якого на 25 років ув'язнили в далекому Соловецькому монастирі в кам'яному казематі.

За кілька років потому спеціальним указом було **закріпачено** всіх селян колишньої Гетьманщини.

За тих часів були переділені й ті українські землі, які перебували у складі Речі Посполитої: більшість з них увійшла до складу Росії.

У 1783 р. царським указом до Російської імперії було приєднано Крим.

Відреставрований палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині.

1. Складіть план тексту та перекажіть його один одному. **2.** Роздивіться портрети Павла Полуботка та Кирила Розумовського. На яку істотну відмінність у зовнішньому вигляді козацьких керманичів звернули увагу? Про що це свідчить?

Прочитайте оповідання та поміркуйте, чому Петро Калнишевський став героєм народних переказів.

ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО

Двадцять п'ять років щодночі крізь неприступні мури Соловецького монастиря приходив до Петра Калнишевського той самий сон.

Спершу звідкись прилітали тисячі птахів. Вони підхоплювали його й несли до дніпровських заплав. Проте замість спокою те видіння навіювало на нього непереборний жаль, адже скрізь він бачив безліч покинутих гнізд з безпорадними пташенятами. Одна велика біла птаха відчайдушно кричала, злетівши високо в небо. І на її крик з плавнів виходив сивий-пресивий дід з одним довгим білим вусом. Калнишевський упізнавав у ньому характерника Вусатого – найшанованішу людину на Запоріжжі.

Соловецький монастир – заснований на початку 15 ст. на Соловецьких островах у Білому морі; царський уряд використовував його як місце для заслання та ув'язнення

Остання рада на Січі. Картина В. Коваля

Вусатий поволі збирав пташенят, щось тихо примовляючи. Побачивши Калнишевського, характерник казав:

– Не маю часу на розмови з тобою, козаче. Поговори он з моєю гавою. Вона мудра, все розуміє.

З тими словами з дідового плеча злітала гава, сідала на руку Калнишевському, й між ними починалася незвичайна розмова рядками не чутої ним раніше пісні:

Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Вістей не слухати.

Тут сон завжди уривався. І починалася нескінченна порожняча в кам'яному мішку, яка мить за миттю, рік за роком віддаляла його від того дня, коли царське військо зруйнувало Січ.

1. Кошовий отаман
Петро Калнишевський
2. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці із
зображенням Петра
Калнишевського

...Це сталося на Зелені свята. Довідавшись про наміри Катерини II, козацька старшина на чолі з кошовим Калнишевським вирушила до російського табору вести переговори. Однак долю Січі було вже визначена.

5 червня 1775 р. в поле вивезли боєприпаси, клейноди, прапори та архів запорізької військової канцелярії; усе інше, крім укріплень, було приречене.

Упала й церква Святої Покрови, у якій напередодні, під час святкової відправи, трапилася прикра пригода.

Забігло за Калнишевським у церкву якесь цуцня.

– Не на добре, браття, пес до церкви вскочив, – обізвалися козаки.

Стали виганяти цуцня – нічого не вдіють: куди кошовий, туди й воно.

– Облиште його, – звернувся до козаків характерник Вусатий. – Ніщо не допоможе – невідворотна біда.

«Чи таку долю віщував Січі-матері старий ворожбит?» – думав Петро Калнишевський, коли його, взявши під варту, везли до Петербурга.

Двадцять п'ять років ув'язнений кошовий отаман шукав відповіді. Не міг збагнути химерного сну, що його бачив щоночі, аж поки одного дня не прийшов до нього, 110-літнього, гонець від імператора Олександра I з помилюванням. Але Калнишевський відмовився від волі:

– У моєї волі зламано крила, – відповів він. – Білою птахою полетіла вона колись від зруйнованого гнізда, до якого немає їй вороття, бо не повернути втрачену козацьку славу – Запорізьку Січ. Тим-то поневірятися нам довіку на чужині.

За два роки останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський помер у Соловецькому монастирі.

1. В оповіданні використано народну історичну пісню про зруйнування Січі та переказ про вщучування характерника Вусатого. А які справжні історичні факти лежать у його основі? Що є авторським вимислом?
2. Запропонуйте в групах сюжет для ілюстрації до оповідання. Відповідь обґрунтуйте.
3. Чи подобаються вам художні твори на історичну тематику? Навіщо їх створюють?

1. Про які події другої половини 18 ст. дізналися? Стисло розкажіть про одну з них. Чому не встояла українська козацька держава?
2. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Гетьманування останнього українського гетьмана Кирила Розумовського розпочалося 1750 р., а закінчилося 1764 р. Скільки років Розумовський тримав гетьманську булаву?

3. Скориставшись картою на сторінці 121, дайте відповіді: 1. У які роки Поділля, Київщина та Волинь були долучені до складу Російської імперії? 2. У якому році Галичина була долучена до складу Австрійської імперії? 3. У складі якої держави перебували наприкінці 18 ст. землі Закарпаття та Буковини? 4. До складу якої держави було приєднано Крим у 1783 р.?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Петра Калнишевського, складіть розповідь про нього.

1. Очолив гетьманську державу після смерті Павла Скоропадського.
2. Звертався до московського царя з проханням відновити гетьманство.
3. Був останнім кошовим отаманом Запорізької Січі.
4. До останнього дня існування Січі відстоював її інтереси.
5. Відмовившись від імператорської ласки, доживав віку в монастирі.
6. Для визволення України з-під влади Росії уклав спілку зі шведським королем.
7. Був ув'язнений упродовж 25 років у Соловецькому монастирі.

Які відчуття у вас виникли, коли читали тексти підручника? Як, на вашу думку, варто ставитися до трагічних сторінок історії? Яким позитивним досвідом збагатила наш народ козацька доба? Хто мудріший: той, хто пишається минулим свого народу, чи той, хто зневажає його? Чому?

Козацька доба залишила яскравий слід у нашій мові. Спорідненими зі словом *козак* є слова *козацтво*, *козацький*, *козакувати*, *покозачитися*. Поясніть, що означають наведені в цьому переліку дієслова.

§ 17. КОЛИ МОВЧАЛИ ГАРМАТИ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про найважливіші події культурного життя за козацької доби.
2. Складати розповідь про Григорія Сковороду.
3. Стисло характеризувати найвідоміші пам'ятки культури козацької доби.
4. Робити висновки про розвиток культури та освіти тих часів.

Якою була освіта за козацьких часів?

Студенти Києво-Могилянської академії та її головний корпус. Гравюра І. Щирського. 1698 р.

Мало хто знає, що сучасний шкільний урок має далеких попередників – уроки в школах, закладених громадами українських міщан при православних церквах. Ці школи називали *братськими*. Перший такий заклад з'явився у Львові 1586 р., згодом їх в Україні було близько тридцяти. У братських школах, крім початкової грамоти, опановували арифметику, іноземні мови. Мережа братських шкіл зробила освіту досяжною для багатьох українців, адже двері до них були розчиненими як для дітей із заможних родин, так і для бідних.

Року 1632, успадкувавши досвід Острозької академії, почала діяти *Київська колегія*, яка протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом не лише в Україні, а й в усій православній Європі. Життя їй дали дві київські школи – школа Київського братства, яка діяла на Подолі від 1615 р., та Лаврська школа, заснована 1631 р. тодішнім настоятелем Києво-Печерської лаври Петром Могилою. Власне,

Петрові Могилі належала ініціатива злиття двох шкіл в одну. Невдовзі Київську колегію стали називати академією, бо вона надавала вищу освіту та була подібною до європейських університетів.

Сформулюйте до тексту 3–4 запитання, вислухайте відповіді один одного.

Що відомо про тогочасну освіту з джерел?

Відомий арабський мандрівник та письменник Павло Алеппський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: «...По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох,

навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях.

Кожне місто має, може, близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».

Зі статуту братських шкіл: «Сідати кожен має на своєму певному місці, визначеному за його успіхи: котрий більше знає, сидіти буде на першому місці, хай би і найубогішим був; котрий менше знати буде, має сидіти на гіршому місці. Багатий над убогим у школі нічим не має бути вищий, тільки самою наукою... Учитель повинен учити й любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і які ходять по вулиці, милостиню просячи, кожен по своїй силі навчатися може, тільки не пильніше одного, ніж іншого вчити треба».

1. Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові в Києві, відбудованій митрополитом у 40-х роках 17 ст.

2. Сторінка статуту Львівської братської школи, 1587 р.

Порівняйте сформульовані в уривкові правила шкільного життя із сучасними: що віджило, а що не втратило свого значення й нині.

На основі тексту підручника та уривків джерел складіть розповідь.

Групи 1, 3 – про розвиток освіти за козацьких часів:

1. Навчання при церквах та в братських школах.
2. Що відомо про вищі школи.
3. Наскільки доступною була освіта.

Групи 2, 4 – про звичаї шкільного життя:

1. Чого навчали в братських школах.
2. Хто міг у них навчатися.
3. Про які права та обов'язки тогочасних учителів та учнів дізналися з джерела?

Хто уславився як найвидатніший козацький літописець?

Перша сторінка літопису Самійла Величка

Закладаючи над книжкою. Тривалий час праця Величка залишалася в рукописі. Видрукувано її було в 19 ст. – без закінчення й з прогалинами. Однак й пошкоджений літопис являє собою безцінне джерело з вивчення української історії.

За козацьких часів на українських землях, як і за княжої доби, створювали літописи. Слави найвидатнішого козацького літописця зажив Самійло Величко. У своєму ґрунтовному літописі він оповів про найважливіші події з історії Національно-визвольної війни та Української козацької держави, навів чимало документів тих літ, свідчення очевидців, життєписи гетьманів проілюстрував портретами. Праця над літописом була копіткою й довготривалою. Боячись припуститися помилки, Самійло Величко перевіряв кожен з документів, користувався багатьма писемними джерелами, зокрема й чужоземними. Останні частини літопису зі слів автора дописували його учні, бо літописець утратив зір, роками працюючи над книжкою.

Запропонуйте три події козацької історії, про які обов'язково треба було б розповісти в літописі. Чому обрали саме ці події?

Що відомо про розвиток архітектури?

Шедевром козацької архітектури, бо рівного йому за красою й урочистістю не було з-посеред дерев'яних храмів у всій Україні, вважають собор у нинішнім Новомосковську (запорізькому місті Самарі). Цей дерев'яний диво-храм збудував народний майстер Яким Погребняк. Замовляючи майстрові храм, козаки просили спорудити його без цвяхів, бо вважали, що не можна вбивати цвяхи в храм Спасителя – Ісуса Христа, який був ними прибитий на хресті.

Не менше вражають і муровані храми козацької доби. Величні та розкішно оздоблені, вони якнайяскравіше втілювали мрії своїх творців про майбутнє української землі. Не випадково доброчинцями й замовниками тих церков і соборів були українські державці – гетьмани, полковники, заможна козацька старшина.

1. Церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври. Збудована наприкінці 17 ст. коштом гетьмана Івана Мазепи.
2. Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві. Збудована коштом стародубського полковника М. Миклашевського.
3. Свято-Преображенський собор у Великих Сорочинцях на Полтавщині. Збудований коштом гетьмана Д. Апостола.
4. Троїцька соборна церква в Самарі (нині Новомосковськ)

Чи погоджуєтеся з думкою Григорія Сковороди «Хіба не любов усе єдне, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?»

Григорій Сковорода (1722–1794) мав багато талантів. Він чудово співав, мав хист композитора, складав вірші й байки, захоплювався наукою, зажив слави найбільшого філософа України (*філософія* у перекладі з грецької означає *любов до мудрості*). Своім покликанням мислитель уважав працю викладача. Він був переконаний, що молодь можна навчити лише з любов'ю, добром і лише тієї справи, до якої у вихованця є нахил. Такі засади були незрозумілими царським чиновникам, які контролювали справу освіти в українських землях. Не бажаючи зрікатися своїх переконань, лукавити, Григорій Сковорода залишив викладацьку діяльність і впродовж двадцяти п'яти років подорожував Україною, навчаючи мудрості своїх земляків. Думки філософа були близькими народові: багато його віршів стали народними піснями, байки переповідали кобзарі, а вчені трактати, не надруковані за життя, переписувалися й поширювалися в зошитах.

Григорій Сковорода

Прочитайте оповідання та поміркуйте, у чому виявилася мудрість Григорія Сковороди. Відповідь побудуйте на основі фактів життя, викладених в оповіданні.

З ВІРОЮ В ДОБРО

I

– Онде вони, йдуть! Казав, що зараз будуть, – прошепотів один з пастушків, і вибілені сонцем русьві голівки сховалися в густій високій траві.

За хвилю на галявині їй справді з'явилися двоє, з усього видно, – друзів. Вони жваво розмовляли, весело сміялися та навіть співали.

– Дивіться, лишень, як змінився наш панич, – перешіптувалися пастушки. – То все, бувало, сумний та мовчазний. А як приїхав он той пан – годі його й упізнати!

– Скажеш таке – пан. Який він тобі пан, коли й постава, й одяг у нього звичайні, геть такі, як у наших парубків. Та й сам він – наче парубок, от хоча б як мій брат Микита. Тільки дуже вже тендітний.

– Ще б пак! Таж він письменний, із самого Києва! Тому й узяли його для нашого панича вчителем.

Помешкання Г. Сковороди в Переяславському колегіумі

Тим часом панич і його молодий учитель були вже зовсім поряд: пастушки могли не тільки стежити за ними, а й прислухатися до вченої розмови. «Науки й усякої праці, друже, не цурайся, – поважно, але зовсім просто говорив учитель. – Не лише з імення, а й ділами будь Василем». – «Як це?» – перепитав хлопець, не зовсім розуміючи настанову. – «Василь – грецьке ім'я. У перекладі

нашою мовою означає царський, божественний. Тож мусиш першим бути поміж людьми й чеснотами, і славою, і розумом».

– Ти ба! – вихопилося з трави. – А я теж Василь!

Викриті своїм товаришем, пастушки, мов перепілки, випурнули зі сховку й розлетілися хто куди.

– О, та в нас тут цілий клас! – розсміявся вчитель. – Чого ж розбіглися? Будьмо знайомі – Григорій Сковорода.

Незабаром усі хлопчаків, зручно вмовившись серед кульбабок, рум'янку та грициків, прислухалися до гри вчительової сопілки й наввипередки вгадували, чиїм голосом вона співає.

– А хто з вас знає, як співає соловейко, коли повертається з далекої подорожі на рідну землю? – спитав учитель.

– Не певен, що скрізь однаковою буде та пісня, а в нас, у Ковраях, вона ось яка! – мовив найстарший із пастушків, беручи сопілку до своїх рук.

Усі затамували подих.

– Оце так Василь. Грав справді по-царському, – похвалив музику Сковорода, – назвемо твою пісню «З далеких мандрів».

– А вам доводилося подорожувати, пане вчителю?

– Почалася моя подорож давно, одного погожого осіннього ранку, коли батько повіз мене до Києва вчитися, – розповідав Григорій Сковорода. Багато зупинок було в моїй мандрівці. І чи не найдовша – у Києво-Могилянській академії, де навчався мудрості з грецьких і латинських книжок, опановував різні мови, навчався музики й співу, вправлявся у складанні віршів. Довелося побувати й у чужих землях, мандрувати, до чого мене спонукало бажання більше знати. Побував я і в царському палаці, де співав у придворній капелі. Добре, що та зупинка була короткою, бо й пташка не співає в клітці, навіть якщо та золота.

Була зупинка, шкода, що недовга, під час якої працював викладачем у Переяславському колегіумі. А ось тепер примандрував я до ваших Ковраїв. Що буде в майбутньому – ніхто не знає. Та тільки вірю, що народжуємося ми для добра.

II

Від самого ранку того осіннього дня почував Григорій Савич щось непевне. Чи то сум, чи то надію... Неквапливі розмови із селянами, розповіді про далекі краї, про давні й прийдешні часи. І раптом – згадка про Ковраї. Допитливі дитячі погляди, щирі усмішки, кульбабки, грицики, рум'янок... Коли ж це було? Скільки літ минуло відтоді?

Григорій Савич упорався з копанням, подивився на сонце, що невпинно котилося на захід, і попрямував до хати. Одягнувся в чисту сорочку, знов повернувся до садка. Саме тут, над устеле-

Приміщення в Переяславському колегіумі, де працював Г. Сковорода

ною дубовим листям тільки-но викопаною ямою, і вирішив зустрічати вечірню зорю.

– Чого журитеся, Григорію Савичу? – почув поряд.

– Закінчилася, друже, моя мандрівка... – тільки й мовив у відповідь.

Вітер шурхотів пожовклим листям, гортав сторінки розкиданих під дубом зошитів Григорія Савича. «Хіба не любов усе єднає, буде, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?»

Чи в цих словах – найвища мудрість?

Того вечора Григорій Сковорода помер біля власноруч викопаної ями. Так закінчилося життя найосвіченішого на той час українця, поета, музиканта, якого й сьогодні шанують як найбільшого філософа.

1. Про які події культурно-освітнього життя за доби козацтва дізналися? Стисло розкажіть про одну з них.

2. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Унаслідок об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл було утворено Київську колегію, незабаром названу Києво-Могилянською академією. Скільки років славетному закладу?

3. Перегляньте попередні параграфи, з'ясуйте, які з пам'яток, зображених на ілюстраціях, створено за козацької доби, а які – за пізніших часів. Схарактеризуйте одну з пам'яток козацької доби за планом:

1. Що це за пам'ятка? Який її вік?
2. Чим уславилася? З якими діячами пов'язана?
3. Чому ця пам'ятка є цінним історичним джерелом?

4. Роздивіться портрет Григорія Сковороди на сторінці 133 підручника? Які риси вдачі українського мислителя втілює художник? Чи вважаєте ці риси чеснотами? Яка з цих рис найкраща? Чому?

Що в розповідях про розвиток культури за козацької доби вразило найбільше? Які твори про козацьку минувшину читали? Чому до козацької тематики звертаються й сучасні митці?

Прочитайте фрагменти українських народних пісень та дум. Про що та про кого склали пісні за козацької доби? Чому?

1) Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю».

2) Годі тобі, пане-брате, гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу, та йди воювати!

Ой ти станеш на воротах, а я в закаулку,
Дамо тому стиха лиха та вражому турку!

3) Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, –
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає...

4) Ой на горі та женці жнуть, а попід горою,
Яром-долиною козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть.
А позаду Сагайдачний, що проміняв жінку
На тютюн та люльку, необачний.

Вивчіть одну з козацьких пісень. Підготуйте розповідь про те, яким подіям її присвячено, який настрій передає.

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Пограйте в класі в історичну гру «Правда – неправда». Для цього кожен нехай підготує по два запитання, які починалися б словами «Чи правда, що...» і стосувалися б козацької доби нашої історії. Умовою гри є те, що одне із запитань передбачає позитивну відповідь (Правда), а інше – заперечну (Неправда). Наприклад: «Чи правда, що свідчення про козацьку військову майстерність залишив французький інженер?» (Правда. Цінним джерелом козацької історії є книжка французького інженера, найманця польського короля Гійома Левассера де Боплана). «Чи правда, що козаки мали підводний флот?» (Неправда. Козаки лише вміли тривалий час перебувати під водою, тримаючи в роті порожнисту очеретину так, щоб її кінець здіймався над водою). Обмінюйтеся запитаннями в парах або позмагайтеся між рядами на кращого знавця козацької історії.

2. Популярність українського гетьмана Богдана Хмельницького в народі була настільки великою, що він став героєм народних пісень, дум, переказів. Чим Богдан Хмельницький зажив всенародної шани?

3. Складіть словничок слів, пов'язаних з козацькою добою.

4. Назвіть топоніми, які пов'язані з відомими вам подіями козацької доби. Пригадайте ті події.

5. Доберіть якнайбільше прикметників, якими можна схарактеризувати українського козака.

6. Згрупуйте слова у два речення. Ім'я якого історичного діяча виявилося зайвим? Поясніть чому.

Гетьман, Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Національно-визвольна війна, повстання, польське володарювання, влада російського царя.

7. Перегляньте сторінки розділу й пригадайте архітектурні пам'ятки козацької доби. Чи доводилося вам бачити козацький храм на власні очі? Як ці споруди утверджували думку про велич козацької держави?

8. Роздивіться картину О. Сластьона «Проводи на Січ». Складіть усне оповідання за нею.

9. Роздивіться ілюстрації. Чи має щось спільне вбрання українців 17–18 ст. – мешканців міста й села, простолюдина й козацького отамана? Які відмінності в костюмах ви помітили? Які деталі свідчать про те, що зображено селянина, міщанина та козака?

Український
селянин

Український
міщанин

Кошовий
отаман

10. Роздивіться історичні пам'ятки. Визначте, які з них стосуються козацької доби. З якими подіями або історичними постатями вони пов'язані?

Handwritten text in various languages, including Russian and German, is scattered throughout the collage. Some legible words include 'RUSSIA 1871', 'GERMANIA', and 'BAPT'. The text is written in cursive and some is partially obscured by the images.

Розділ 4

Україна в 19-20 ст.

§ 18. ПОЧАТОК ВІДРОДЖЕННЯ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про становище України в першій половині 19 ст.
2. Складати розповідь про Тараса Шевченка.
3. Визначати найважливіші події національного відродження.
4. Показувати на карті поділ українських земель між двома імперіями.

Що визначало становище України в першій половині 19 ст.?

На початку 19 ст. Україна була переділеною між двома імперіями – Російською та Австрійською: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина й Південна Україна перебували під царською владою, а Галичина, Північна Буковина й Закарпаття – під цісарською. І хоч у житті цих держав було чимало відмінностей, проте ставлення їхніх володарів до мешканців підкорених земель було однаковим: їх не вважали за окремі народи, відмовляли в праві на власну історію та культуру, обме-

Цісар –
імператор,
володар
Австрійської
імперії.

Київ. Хрещатик. 19 ст.

жували вживання рідних мов. В Україні, зокрема, забороняли відкривати школи з українською мовою навчання, не дозволяли використовувати її у вищих навчальних закладах, не друкували нею книжок та газет тощо.

Тяжким лихом тих часів було кріпацтво. Мільйони українців народжувалися та вмирали, не маючи особистої волі. Українські селяни-кріпаки були власністю своїх панів. Пан мав право продати кріпака, обміняти його на іншого тощо. Звісно, за таких умов годі було й думати про власну державу. Саме тому освічені українці і в підросійській, і в підавстрійській Україні докладали зусиль для скасування кріпацтва. Не менш опікувалися вони й духовним життям. У різних українських землях діяли осередки збирачів і шанувальників усної народної творчості та звичаїв, почали друкуватися українські журнали, ставилися п'єси в мандрівних театрах.

 Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, поставте їх один одному, вислухайте відповіді.

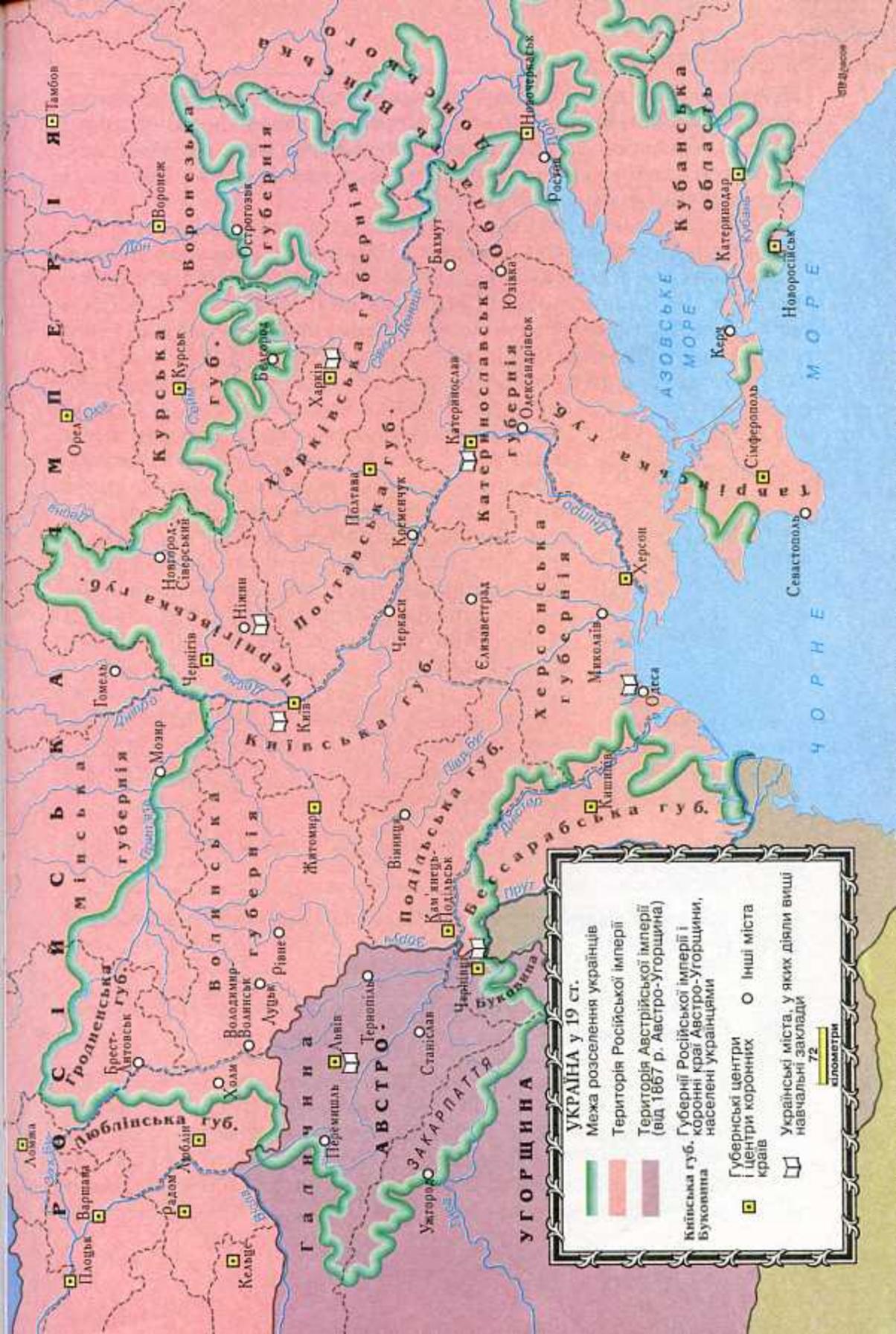

Що таке «українське відродження» і з якими подіями його пов'язують?

Пожвавлення духовного життя в підросійській Україні спостерігалось після виходу у світ 1798 р. першого твору сучасною українською літературною мовою – поеми «Енеїда». Свій безсмертний твір Іван Котляревський почав писати в часи, коли козацтво під тиском російського царату відходило в минуле.

1. Іван Котляревський
2. Маркіян Шашкевич

УКРАЇНА у 19 ст.

- Межа розселення українців
- Територія Російської імперії
- Територія Австрійської імперії (від 1867 р. Австро-Угорщина)
- Губернії Російської імперії і коронні краі Австро-Угорщини, населені українцями
- Губернські центри
- Інші міста краів
- Українські міста, у яких діяли вищі навчальні заклади

72
кілометр

Проте поет оживив яскраві картини життя й побуту козаків-українців. У поемі з любов'ю та гумором описано народні традиції, обряди, вірування. Літературні твори, починаючи від «Енеїди», називають творами нової української літератури, на відміну від творів давніх, написаних раніше.

Хвиля національного відродження захопила й західноукраїнські землі. Її пов'язують з іменами **Маркіяна Шашкевича**, **Івана Вагилевича** та **Якова Головацького**. Ще студентами вони заприсяглися жити задля рідного народу. У колі тогочасної галицької молоді їх називали «*Руською трійцею*», наголошуючи на їхній щирій дружбі та прагненні поліпшити долю українського (в Галичині тоді казали руського) народу. Заповзяті хлопці невтомно

записували уснопоетичні твори, бо вважали, що жива народна мова галицьких українців має бути вживаною в навчальних закладах, державних установах, нею повинні друкувати книжки й газети. За тих часів у краї панували німецька й польська мови, а освічені українці послуговувалися незрозумілою селянам церковнослов'янською. Великою справою «Руської трійці» став вихід у світ 1836 р. першої друкованої книжки живою народною мовою – «Русалки Дністрової». Її складала низка народних дум, пісень, творів трійчан і перекладів. Львівські високопосадовці заборонили книжку. Встигли розійтися тільки двісті примірників з 1000 надрукованих.

Перша сторінка «Русалки Дністрової»

Доповнивши речення, стисло передайте зміст прочитаного: У тексті йдеться про...

Чому цісарський уряд наклав арешт на видання книжки «Русалка Дністровая»?

Чому ім'я Тараса Шевченка стало символом українського відродження?

Найвизначнішим явищем першої половини 19 ст. став вихід друком 1840 р. «Кобзаря» Тараса Шевченка. Вірші Шевченка мали не тільки літературне значення, адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо та здобути волю. Перше видання «Кобзаря» складалося з восьми творів. «Кобзар» читали освічені

й малограмотні, він поширювався в рукописних списках. Твори вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. Після арешту поета в 1847 р. книжку заборонили.

Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Єдина ілюстрація в першому виданні «Кобзаря» із зображенням сліпого кобзаря з хлопчиком-поводирем на першій сторінці, виконана другим поетом – художником Василем Штернбергом.

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

ВАСИЛЬ ШТЕРНБЕРГЪ.

1840.

ВЪ ПЕТЕРБУРГѢ ВЪ БУДЪЩЕ.

Тарас Шевченко. Автопортрет 1840 р.

Тарас Шевченко (1814–1861) на власному житті відчув усі лиха кріпацької неволі. Упродовж 24 років від народження він був кріпаком пана Павла Енгельгардта. Дев'ятилітнім Шевченко потрапив до панського двору козачком, тобто хатнім служкою. Особисту волю Тарас Григорович здобув завдяки клопотанням друзів – художників Карла Брюллова та Івана Сошенка й поета Василя Жуковського, які викупили його з кріпацтва. Вони влаштували талановитого юнака в Петербурзьку художню академію. За кілька літ, закінчивши академію, Шевченко зі званням художника й славою поета приїхав в Україну. Втім, зустріч з рідною землею була затьмареною. Адже мільйони українців і далі перебували в кріпацькому ярмі. Кріпаками лишалися й рідні Тарасові сестри та брати. Ось чому так гостро зазвучали Шевченкові вірші. Неволію особисту й неволю державну поет таврував як найбільше зло, звинувативши в ньому російський царат.

Підготуйте вибірково переказ тексту: 1) про Тараса Шевченка; 2) про Шевченків «Кобзар». Вислухавши один одного, обміняйтеся запитаннями.

Прочитайте уривок з вірша Тараса Шевченка, надрукованого в «Кобзарі» 1840 р. Коротко сформулюйте основну думку уривка. Як ви думаєте, що спонукало поета написати такі слова? Якими почуттями вони перейняті?

Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.
(«Тарасова ніч»)

Прочитайте оповідання й підготуйте план сценарію 2–3 епізодів фільму, скориставшись схемою:

№ кадру	Відеоряд (те, що показують-знімають)	Слова в кадрі (автора чи дійових осіб)

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Тарас Шевченко почув, що його гукають, зупинився й озирнувся круг себе, шукаючи поглядом знайомих.

– Мої вітання, дорогий друже! – добродій, давній Тарасів знайомий, щиро всміхався. – Давненько не зустрічалися, земляче.

Шевченко спробував пригадати, коли востаннє вони бачилися. Справді, давно. Ех, доле! Тепер, повернувшись із десятилітнього заслання, Тарасові щодня випадають такі зустрічі. Скільки теплих спогадів вони дарують!

– Не повіриш, Тарасе, з ким я тебе оце зараз познайомлю.

Тільки по цих словах Шевченко звернув увагу на чоловіка шляхетного вигляду, що стояв поруч.

– Прошу, – не вгавав балакучий земляк, – син твого колишнього пана Василь Павлович Енгельгардт.

Тарас пильно подивився на незнайомця. Це прізвище враз нагадало Шевченкові його давнє лихо – кріпацтво:

Відпускна Тараса Шевченка з кріпацької неволі

...В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

Тарас Шевченко задумливо дивився на чоловіка, що стояв перед ним, потім спокійно простягнув молодшому Енгельгардту руку й мовив:

– Великі й предивні діла твої, Господи.

– Тарасе Григоровичу, – трохи ніяковіючи, мовив Енгельґардт, – я палкий шанувальник ваших віршів. Щиро радію, що нарешті вас звільнено. Сподіваюся, не збираєтесь залишати творчості?

І знову зароїлися невеселі думки, огорнула серце туга.

Свій присуд Тарас Шевченко почув 30 травня 1847 року: «Вислати рядовим... Під найпильніший нагляд, заборонивши писати й малювати». Тоді тяжке передчуття неминучої смерті, що станеться далеко від рідної землі, отруїло його молоду душу:

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.

А вже 31 травня ранком випроваджено його з тюремного каземату й посаджено на віз – почалася невесела подорож. За десять днів переїхав він майже 2000 верст. Пити, їсти, відпочивати можна було тільки тоді, як перепрягали коней: дуже вже поспішали вивезти подалі від столиці небезпечного українського поета й художника.

22 червня опинився Шевченко в солдатській казармі. Зміряли його, записали рядовим, дали йому номер і військовий, затісний на нього, одяг. «Ти за політичну справу потрапив у солдати?» – ніби й тепер чує запитання офіцера. «Так», – відповів. «Не – «Так», а «Точно так, ваше благородіє!» – вдарила, мов батогом, вимога.

«Немає гірше, як неволя!» – віршам звіряв свій біль, свою тугу. «До того ж, – записав у щоденнику, – мені заборонено малювати. Одято найблагороднішу частину мого вбогого життя. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд...»

Так і не почувши відповіді, Енгельґардт вибачився й попрощався. Тарас Шевченко попрямував до своєї майстерні. Дорогою пригадав той день, коли його було викуплено з кріпацтва. Клопотаннями друзів було зібрано потрібну суму грошей – 2500 карбованців. Саме за стільки продали портрет Василя Жуковського роботи Карла Брюллова. Так Енгельґардт отримав гроші й написав відпускну. Сталося це 22 квітня 1838 року. Тарасові було тоді 24 роки. І той день став найкращим у житті. Тепер він вільний, тепер йому скрізь двері відчинені, тепер він може навчатися малювати!

Коли пошили новий одяг, Шевченко пішов із Сошенком реєструвати акт визволення.

Наступного дня о 10-й годині він зустрівся з Брюлловим. Відтоді почав відвідувати Академію мистецтв на кошти Товариства заохочування художників. А ще писав вірші.

Дідич – пан,
землевласник.

Під кінець 1838 року познайомився він з дідичем з Полтавщини Петром Мартосом, який замовив власний портрет акварельними фарбами. Одного разу, прийшовши на позування, Мартос побачив на підлозі надірваний аркуш. Піднявши його, прочитав вірші:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті...

Зацікавившись цими рядками, Мартос довідався, що в молодого художника чимало віршів – має їх повну скриньку під ліжком. Згодом, 1840 року, коштом Мартоса з'явилася в Петербурзі невеличка книжечка під назвою «Кобзар».

«Розворушив мені спогади цей Енгельгардт», – відімкнувши майстерню, подумав Шевченко.

А далі запалив свічу, сів, розгорнув щоденника й записав: «Багато-пребагато зворушилося в мене в душі під час зустрічі з сином мого колишнього пана. Але забуття – тому, що минуло, а мир і любов – тому, що є тепер».

Як ви зрозуміли зі змісту оповідання, чи відбулася між Тарасом Шевченком та сином його колишнього пана розмова? По-вашому, чому?

1. Про які події національного відродження в першій половині 19 ст. дізналися? Стисло розкажіть про одну з них.

2. Скориставшись картою на сторінці 143, дайте відповіді: 1. Які українські землі в першій половині 19 ст. перебували у складі Російської імперії, а які – у складі Австрійської імперії? 2. Які українські міста були центрами російських губерній та австро-угорських країв?

3. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки минуло років від виходу друком перших частин «Енеїди» І. Котляревського до першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Тараса Шевченка, та складіть розповідь про нього.

1. Народився в кріпацькій родині.
2. У своїх віршах прославляв російського царя.
3. Допомігав І. Котляревському в написанні «Енеїди».
4. Був хатнім служкою (козачком) у пана Енгельгардта.
5. Став відомим художником.
6. Разом з Маркіяном Шашкевичем належав до «Руської трійці».
7. Перша збірка його віршів вийшла друком під назвою «Кобзар».

Що відчували, коли опрацьовували матеріали уроку? Чи виникли у вас запитання, на які немає відповіді в підручнику? Поділіться ними з однокласниками. Про що хотіли б дізнатися більше?

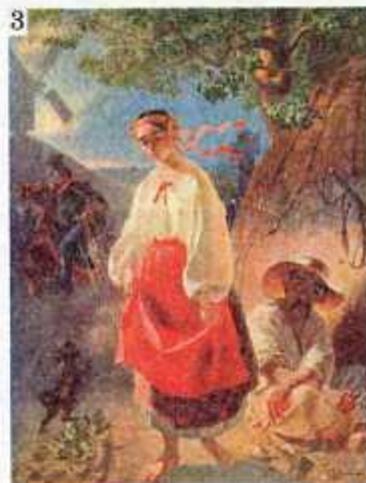

Прочитайте та підготуйте розповідь про Шевченка-художника за планом:

1. Де навчався живопису?
2. Які картини і в якій техніці створював?
3. Яка картина сподобалася найбільше й чому?

Тарас Шевченко – автор понад тисячі творів образотворчого мистецтва. Цікава сторінка його творчості – автопортрети. Чи не найвідоміший свій автопортрет митець написав у рік виходу «Кобзаря». Шевченко-художник досконало володів різними жанрами й різною технікою, проте за життя найбільше був поцінований як майстер гравюри.

Після відвідання України в 1843 р. Шевченко задумав видати альбом, який розповідав би про Україну, красу її природи, про звичаї українського народу, архітектурні пам'ятки, історію. Року 1844 в Петербурзі Тарас Шевченко видає альбом «Живописна Україна». Історичному минулому України присвячено, зокрема, офорт «Дари в Чигирині 1649 року», на якому зображено події, коли до Богдана Хмельницького в Чигирин прибули послы від трьох сусідніх держав з дарами.

1. Дари в Чигирині

2. Малюнок Т. Шевченка. 1845 р. Зліва внизу є напис чорнилом: «Вознесенський собор в Переяславі, збудований гетьманом Мазепою. 17 ст.»

3. Картина Т. Шевченка, виконана на тему однойменної поеми в 1842 р. «...Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалася зі своїм москаликом і вертається в село, у царині під куренем дідуць сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тільки не плаче», – писав у листі Т. Шевченко.

§ 19. ЗРОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про становище України в другій половині 19 ст. 2. Складати розповідь про Івана Франка. 3. Визначати найважливіші події та називати найвідоміших діячів національного відродження.

Що таке «громади» та якою була їхня роль у розгортанні українського руху?

За вкрай несприятливих обставин в Україні, переділеній кордонами Російської та Австрійської імперій, поступово наростав національно-визвольний український рух.

Володимир Антонович

Ідеї національного відродження в Наддніпрянській Україні підхопили осередки, що їх називали **громадами**. Перша громада постала в Києві наприкінці 50-х років 19 ст. Гурток об'єднав студентів Київського університету, з-поміж яких найактивнішим був **Володимир Антонович** – у майбутньому професор історії, вчений зі світовою славою. За кілька років громади було створено також у Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та інших містах. Громадівці організовували бібліотеки й недільні школи для селян та неосвіченої молоді, писали й видавали підручники та інші книжки

навчального змісту, збирали й досліджували усну народну творчість, відшуковували документи з української історії тощо. Пожвавлення українського руху лякало уряд імперії. Року 1863 міністр внутрішніх справ Російської імперії видав обіжник про заборону друкувати книжки для народного читання українською мовою. Там було написано, що «української мови не було, немає та бути не може». Збігло трохи більше десяти років, і з'явився ще один документ – цього разу вже царський указ. Він забороняв друк будь-яких творів і перекладів українською мовою та завезення з-за кордону українських видань. Також не дозволялося здійснювати українські театральні вистави, навіть публікувати українські тексти до нот. Право використовувати українську мову обстоювали й учені-мовознавці, зокрема професор Харківського університету Олександр Пстєбня.

Складіть план тексту, формулюючи назви пунктів у вигляді запитань. Дайте стислі відповіді на кожне.

Чим уславився Володимир Антонович як історик?

Володимир Антонович (1834–1908) зажив слави найбільшого знавця писемних історичних джерел. Це й не дивно. Адже він особисто зібрав і підготував до друку 9 томів документів з історії України. Українська історія завдячує йому ще й цілим сузір'ям талановитих учених. Викладаючи протягом 30 років у Київському університеті, Антонович залучав найздібніших студентів до вивчення минулого України. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоб жоден з періодів української історії не залишався поза увагою. Тож було нагромаджено величезний документальний матеріал, достатній для створення цілісної загальної історії України. Завдання це виконав на початку 20 ст. Михайло Грушевський – теж учень Антоновича.

Василь Доманицький – учень В. Антоновича – згадував:

«...Буваючи в хаті «професора», ми, самі всі українці з роду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам'ятаю, випросивши в «професора» через його сина галицький «Дзвінок» або «Лиса Микиту», ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші – як, наприклад, «читанки», популярна українська історія з малюнками.

Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така, переважно історична, бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки раз за моєї пам'яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина усе зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати...»

1. Сформулюйте 2–3 твердження, які б доводили, що Володимир Антонович брав активну участь в українському русі. 2. Чому в середині 19 ст. було суцужно з українськими книжками? Які факти в джерелі свідчать, що до Володимира Антоновича тогочасна університетська молодь ставилася з надзвичайною шанобою?

Як прислужилася українській справі Леся Українка?

Леся Українка – творче ім'я видатної української письменниці Лариси Петрівни Косач (1871–1913). До літературної творчості Леся взялася не досягнувши й десятирічного віку. Чудово грала на фортепіано й мріяла про артистичну кар'єру. Проте через хворобу мусила відмовитися від багатьох улюблених занять. Натомість наполегливо вчилася. Вільно володіла багатьма мовами.

1. Леся Українка
2. Кімната Лесі Українки в її помешканні в Києві

Поеми та драми Лесі Українки належать до найдосконаліших творів світової літератури. Та мистецтво слова – не єдина царина, до якої докладала праці Леся Українка. З надзвичайним завзяттям бралася вона до справ громадського життя тогочасної України. І завжди – чи то співпрацюючи з українськими газетами й журналами, чи то клопочучись про створення бібліотек для народного читання – виявляла твердість характеру й несхитну волю до чину. «Я вірю в нашу справу, що вона буде жити й рости, бо в ній є велике зерно життя», – писала Леся Українка про українське відродження. Тією вірою сповнений кожен рядок її віршів:

До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься.
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця полетиться.

1. Пригадайте вірші Лесі Українки, які читали та вчили напам'ять. Чи подобаються вони вам? 2. Порівняйте інтер'єр кімнати Лесі Українки та помешкання Григорія Сковороди в Переяславському колеґіумі. Що їх об'єднує? Якою уявляєте Лесю Українку?

Чим уславив своє ім'я Іван Франко?

В Австрійській імперії закони були дещо м'якшими, отож полум'я українського руху перекинулося на західноукраїнські землі. Втім, активну участь у ньому брали й наддніпрянці. Внаслідок цього поживалися зв'язки між українськими землями. З'явилися політичні, культурні, наукові організації, діяльність яких мала всеукраїнське значення. Так, зокрема, 1873 р. з ініціативи наддніпрянців у Львові було створено Літературне товариство ім. Тараса Шевченка, через 20 років реорганізоване в Наукове. Непересічне значення для згуртування українців мала поява в Галичині перших політичних партій. Перша така організація постала у Львові 1890 р. Її організатором був Іван Франко.

Творчий доробок Івана Франка (1856–1916) вражає. Його перу належить близько 8400 художніх і наукових творів. Отож визначальною рисою вдачі Івана Франка була виняткова працездатність, яку прищепив йому батько – сільський коваль. Власне, тому вже знаним письменником й авторитетним громадським діячем Іван Якович зауважував, що його мандрівка в життя почалася з батькової кузні. Рідним мав завдячувати Франко й тим, що розгледіли в ньому хист до науки й надали можливість здобути першокласну освіту – а було це ой як нелегко для галицьких селян. Та найважливіший урок дитячих літ – безмежна любов до рідної землі, яка спонукала Франка нехтувати особистим спокоєм і добробутом та жити задля українського народу.

Партія – група людей, яких об'єднує спільна мета в боротьбі за владу.

1. Іван Франко
2. Видання Наукового товариства імені Шевченка

1. Прочитайте оповідання. Доберіть до кожного пункту плану рядки з нього, які влучно передають ту саму думку.

1. Згадка про дитинство під час урочистостей з нагоди свята Котляревського.
2. Декламування під час свята вірша Івана Франка «Великі роковини».

3. Звернення до громади самого Франка.

4. Вдячність батьковій науці.

З ВОГНЕМ БАТЬКОВОЇ КУЗНІ

Стара кузня край дороги. Давно служить вона людям. Та не знає втоми її вогнисте серце, шумує полум'ям, розсипається іскристими зблисками. Івась любив дивитися, як вирує вогонь. Часом дослухався до власного серця, і йому здавалося, що воно – як вогонь у кузні. Торкнувшись рукою до грудей, хлопець відчував тепло та легкі удари, ніби спалахи невидимого багаття, і радів од свого відкриття. «Усередині кожної людини є маленьке вогнище. Поки воно горить, людина живе», – розмірковував малий. За хвилику ділився здогадом з батьком-ковалем. Так починалася одна з тих незабутніх розмов, які невидимою ниткою-основою вплелися в його життя, виткавши творчу вдачу.

...Іван Франко усміхнувся згадці та озирнувся навкруг. Велика театральна зала була повна гостей. З усіх кінців Галичини з'їхалося до Львова на свято Котляревського свідоме українство – священики й лікарі, письменники та вчителі, художники й музиканти. Сто років, що минули від дня виходу перших трьох частин славнозвісної «Енеїди», – це час пробудження України.

– Оце сила! Дух росте, коли глянеш довкола! – захоплено вітали один одного гості.

На мить зосередившись, Франко знову заглибився в спогади-думки: «Скільки тепла в цій залі. Вогненні серця, запальні слова... Нікому не згасити вогнища українського руху!».

Святковій постановці п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» передував вірш Івана Франка «Великі роковини», написаний спеціально для цього вечора.

До присутніх зі сцени звертався вічний козак Невмирака. Сивий, згорблений долею, він перебирав струни бандури й плакав-журився над тяжкою долею України. Поетові ж раптом пригадалося, як плакав колись у кузні він сам над розповідями батька про братів-українців з Наддніпрянщини – так само безправних, як і вони, галичани. Мокрими очима дивився він тоді на вогонь. Крізь сльози полум'я здавалося яскравішим і гарячішим. І йому, хлоп'яті, мріялося, як добре було б вихопити з горна жар, розтрусити його по всій рідній землі, щоб праведний вогонь розтопив віковічні кайдани, які по руках і ногах в'яжуть українців.

Численні глядачі в залі були свідками творення дива. Старезний козак Невмирака, зігрітий теплом присутніх, раптом почав молодшати. І вже не плачі-жалі виспівував він – зі сцени злітали крилаті слова, яким було затісно в театрі. Тож вихоплювалися вони на львівські вулиці й линули далі – по всій Україні:

До великого моменту
 Будь готовий кожний з вас, –
 Кожний може стать Богданом,
 Як настане слухний час.
 Мовиш: «Нині інші війни».
 Ну, то іншу зброю куй,
 Ум гостри, насталою волю,
 Лиш воюй, а не тоскуй!
 Лиш борися, не мирися,
 Радше впадь, а сил не трать,
 Гордо стій і не корися,
 Хоч пропадь, але не зрадь!

Діячі української культури під час урочистостей з нагоди сотої річниці виходу «Енеїди» І. Котляревського 1898 р. У центрі – Михайло Грушевський та Іван Франко

Скількох молодих українців прилучили ці слова до великої справи визволення Батьківщини! Не дивно, що саме того дня урочисто вшановували й 25-річчя літературної й громадської діяльності Івана Франка.

За годину після вистави до громади звернувся сам поет. Його спокійна, розважлива, тиха промова вражала не менше, ніж артистичне виконання його віршів. Подякувавши за високу оцінку своєї праці, він казав, що ніколи не вважав себе ані великим талантом, ані героєм, ані зразковим характером, тільки був тим муляром, який замурує дірки в народнім мурі, й тим пекарем, що для наших людей пече хліб насущний, бо вихований у твердій школі життя засвоїв назавжди два правила: сповнювати свій обов'язок та безнастанно працювати.

Свято завершилося пізно ввечері. Поважний і, як завжди, замислений повертався Франко додому. Йшов – і не помічав нічної темряви, так ясно йому світив десь із глибини спогадів вогонь батькової кузні: «Цей вогонь я взяв із собою в довгу мандрівку життя».

Прочитайте уривок з вірша Івана Франка «Великі роковини», наведений в оповіданні. До чого закликає поет? Знайдіть в оповіданні слова Франка про самого себе. Як ви їх розумієте? Кого Іван Франко вважав своїм найпершим учителем?

Про що свідчить урочисте святкування 25-річчя творчої та громадської діяльності Івана Франка?

1. Про яких видатних діячів доби довідалися? Розповідь про кого вразила найбільше? Чому?

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського вийшов друком на четвертий рік роботи вченого у Львівському університеті та був присвячений святкуванню 100-річчя українського національного відродження. Коли М. Грушевський очолив кафедру історії України – першу в нашій історії?

3. Скориставшись картою на сторінці 143, дайте відповідь: у яких українських містах у 19 ст. діяли вищі навчальні заклади?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Івана Франка, складіть розповідь про нього.

1. Один із засновників першої української політичної партії, її перший голова.
2. Організатор і керівник Київської громади.
3. Започаткував наукові археологічні дослідження.
4. Видатний поет, письменник, автор кількох тисяч художніх та наукових творів.
5. Професор Київського університету, автор численних досліджень з історії.
6. Народився в сім'ї сільського коваля.
7. Був сучасником Володимира Антоновича, Лесі Українки, Михайла Грушевського.

1. Прочитайте уривок з поеми Івана Франка, яким він звертався до українського народу. Про яке майбутнє рідного народу мріяв поет? Чому так думаєте? Чи справдилися сподівання Івана Франка? Що, по вашому, потрібно, аби кожен в Україні почувався щасливим?

Та прийде час, і ти огнистим видом
засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прочитайте, які українські родини в 19 ст. зажили слави благодійників.

Різноманітні прояви культурного й громадського життя українців потребували чималих коштів. Благодійниками були родини промисловців Смирєнків, Яхненків, Терещенків, Ханенків. Їхнім коштом постало чимало лікарень, навчальних закладів, храмів у багатьох містах України. Приміром, родині Терещенків тогочасний Київ завдячував дитячим притулком, лікарнею, двома гімназіями та двома училищами, кількома корпусами Політехнічного інституту, трьома музеями тощо. Лише один представник тієї славної родини – Микола Артемійович Тере-

щенко – пожертвував на громадські потреби близько п'ятьох мільйонів карбованців. Не поступався йому щедрістю й брат – Федір Терещенко.

Окрасою Києва є Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Богдан Ханенко за фахом був юристом, та ще замолоду перейнявся колекціонуванням творів мистецтва. Тож, вийшовши у відставку, цілком поринув у ту справу. Його інтерес поділяла й дружина Варвара Миколаївна – дочка Миколи Терещенка. Мандруючи країнами Західної Європи, подружжя купувало картини, вироби зі скла, коштовні тканини. Справжню перлину для своєї колекції – «Портрет інфанти Маргарити» іспанського художника Дієго Веласкеса – Богдан Ханенко придбав 1912 р. в Берліні.

1. Микола Терещенко
2. Портрет інфанти Маргарити. Картина Дієго Веласкеса

Відвідайте в Києві Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Підготуйте розповідь про мистецький твір, який справив найбільше враження.

§ 20. БУРЕМНІ РОКИ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про Українську революцію 1917–1920 рр. 2. Складати розповідь про найвизначніші події тих часів. 3. Характеризувати найвідоміших діячів доби.

Якою була доля України в Першій світовій війні?

Улітку 1914 р. спалахнула війна, яку назвали світовою, через те що в неї було втягнуто 38 європейських держав з населенням 1,5 мільярда осіб, що становило 3/4 людності всього світу.

Австро-Угорщина й Росія – держави, що володіли українськими землями, – воювали між собою. Так українці опинилися в різних, ворожих одна одній арміях. Трагізм ситуації полягав також у тому, що територія України була одним з найважливіших театрів воєнних дій.

Українці-галичани й українці-наддніпрянці тисячами гинули за чужі інтереси, бо не мали власної держави, яка дбала б про них. Війна принесла українському народові неймовірні страждання, водночас вплинула на зростання національно-визвольного руху.

Доберіть кілька іменників, прикметників, дієслів, які б розкривали зміст прочитаного.

Яку подію називають Українською революцією?

Коли 1917 р. в столиці Російської імперії Петрограді (нині – Санкт-Петербург) було повалено самодержавство, українські партії та громадські організації утворили Українську Центральну Раду. Очолив її знаний учений Михайло Грушевський. Центральна Рада обрала український уряд – Генеральний Секретаріат на чолі з Володимиром Винниченком. Українці вітали утворення Центральної Ради та Генерального Секретаріату, які прагнули відродження Української держави. У листопаді того самого року було проголошено *Українську Народну Республіку* (УНР). Події тих бурхливих років історики називають *Українською революцією*.

Незабаром становище в Україні загострилося через війну з урядом більшовиків, що прийшов до влади в Росії. В умовах війни довелося не стільки впорядковувати внутрішньодержавне життя, скільки дбати про оборону. У грудні 1917 р. у Харкові Україну було проголошено Радянською республікою і створено перший український більшовицький уряд. Під прикриттям цього уряду війська більшовиків захопили Лівобережну Україну й почали наступ на Київ. За тих обставин Центральна Рада 9 січня 1918 р. проголосила незалежність України. Та 9 лютого більшовицькі війська захопили Київ. За вкрай несприятливої ситуації уряд УНР звернувся до Німеччини та Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу. 29 квітня 1918 р. владу в Україні перебрав гетьман Павло Скоропадський. Та вже в середині листопада проти гетьманського режиму спалахнуло повстання. 14 грудня, після зречення П. Скоропадським влади, було відновлено УНР.

Бурхливо розгорталися події і в західноукраїнських землях. У жовтні 1918 р. у Львові було утворено Українську Національну Раду, а 1 листопада українські війська здобули владу. 13 листопада було проголошено *Західноукраїнську Народну Республіку* (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення злуки ЗУНР та УНР. Тож той день увійшов в історію як День Соборності України.

Проте втримати незалежність за того періоду Україні не судилося.

1. Складіть план тексту, передайте зміст кожного пункту одним реченням: *У пункті йдеться про...*
2. Підготуйтеся до гри «Хто більше»: доберіть якомога більше слів та словосполучень, доречних у розповіді про Українську революцію 1917–1920 рр.

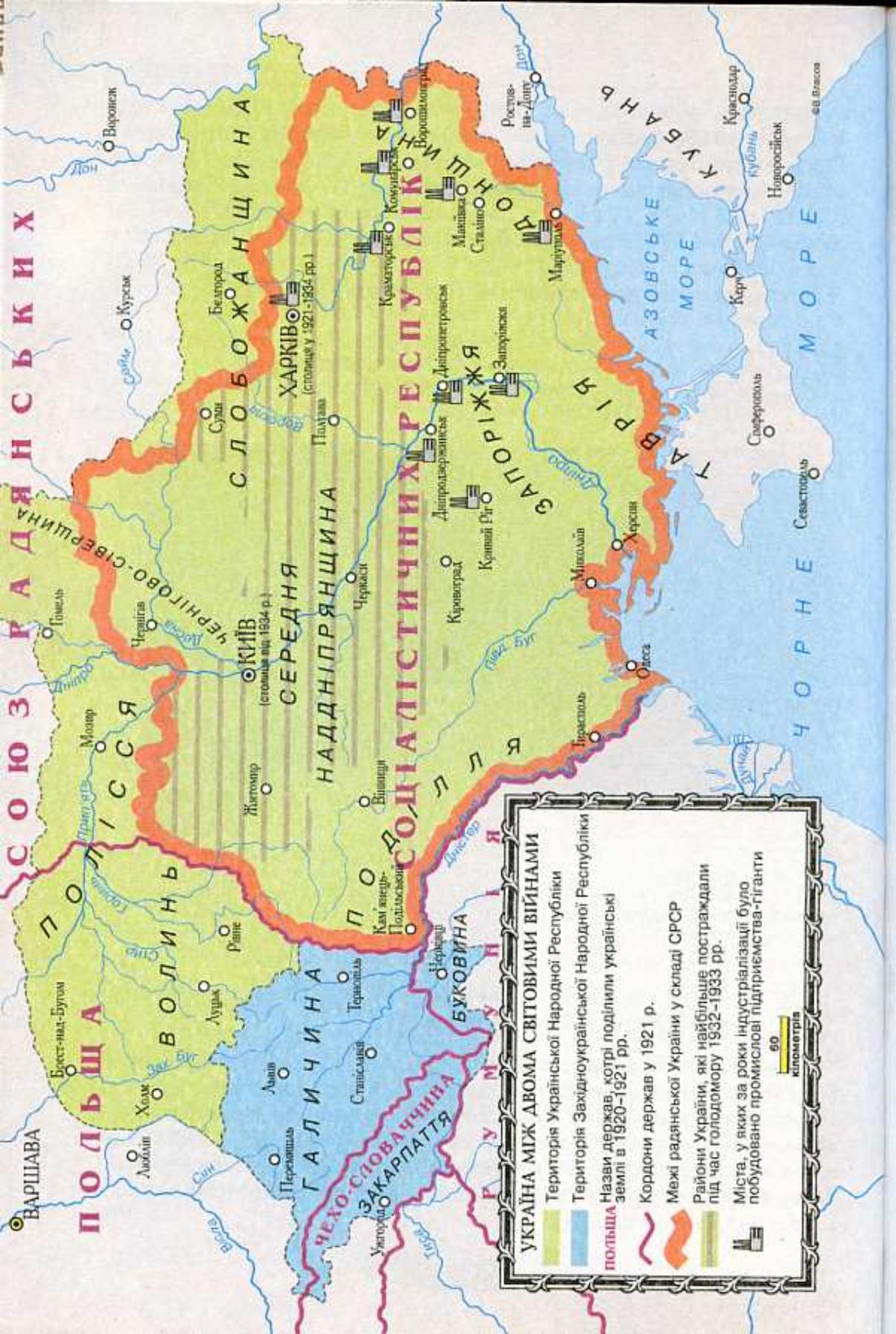

Делегати третього Всеукраїнського військового з'їзду, постанови якого вплинули на рішення Центральної Ради негайно проголосити Українську Народну Республіку. У центрі – Михайло Грушевський. Київ. Листопад 1917 р.

Якою, за свідченням джерел, була роль Михайла Грушевського в Українській революції?

Сучасник подій так визначав роль М. Грушевського: «Пам'ятаю цю залу, переповнену молоддю, чужою мені і настроями, і говіркою юрбою. Пам'ятаю сиву голову професора М. Грушевського, який сидів у центрі за столом президії. Пам'ятаю його магічну владу над усією цією незграбною аудиторією. Досить було йому піднести руку з квіткою білої гвоздики, що прикрашала стіл, і зала вмовкала...».

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

УКРАЇНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

- Територія Української Народної Республіки
- Територія Західноукраїнської Народної Республіки
- ПОЛЬЩА** Назви держав, котрі поділили українські землі в 1920-1921 рр.
- Кордони держав у 1921 р.
- Межі радянської України у складі СРСР
- Райони України, які найбільше постраждали під час голодомору 1932-1933 рр.
- Міста, у яких за роки індустріалізації було побудовано промислові підприємства-гіганти

60
кілометрів

Сам М. Грушевський згадував: «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке й відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, у своєму засліпленні вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми. При тім же, хоч усяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її збори та представляв її на зовні. Рішала у всяких справах більшість...».

Проаналізуйте джерела за планом:

1. Роздивіться ілюстрацію. Знайдіть на ній М. Грушевського. Чому він стояв саме на тому місці?
2. Як сучасник оцінював вплив М. Грушевського? Чи належав він до його прихильників? Як про це сказано в джерелі?
3. Як сам М. Грушевський оцінював свою роль? Як можна пояснити таку оцінку?

Прочитайте оповідання та підготуйте на його основі розповідь про березневу маніфестацію 1917 р. за планом:

1. Заклик Української Центральної Ради до киян.
2. Виступ М. Грушевського.
3. Народне віче на Софійському майдані.

УКРАЇНСЬКА МАНІФЕСТАЦІЯ

Київ нагадував весняну річку. Щохвилини його вулиці залюднювалися більше й більше: бурхлива повінь революції витягала із затишних осель навіть літніх господинь. Рвучкий березневий вітер надимав вітрила жовто-блакитних прапорів, підхоплював недбало полишені ранкові газети й розносив новину до найвіддаленіших куточків міста: «Всі на українську маніфестацію!». Саме з таким гаслом з'явилося того дня – 19 березня 1917 року – перше число нової київської газети «Вісті з Української Центральної Ради».

– Діду, йдіть-но краще з дороги, – жартували юнаки-гімназисти, звертаючись до сивого, вибіленого, мов зима, селянина, який розгублено позирав то на заюрмлені вулиці, то на газету, що її підняв був з брукувочки.

Газети часів Української Центральної Ради

– Що воно за причина така, – бурмотів сам до себе старий, – людей багато, а спитати ні в кого.

– То питайте в нас, діду, але спершу відійдіть з дороги, – вигукувала молодь.

– Приїхав, синочки, я здалеку, хочу перед смертю поклонитися святій київській землі, подивитися на предивні наші церкви. Тепер шукаю храм Святої Софії.

– Вам щастить, діду, бо й ми туди прямуємо. Давайте ваші клунки й рушаймо разом.

– Як не жартуйте зі старого, то пристану до вашого гурту. Може, між молодими й сам помолодшаю.

За кілька хвилин їх захопив багатотисячний вир киян. Незабаром селянин зовсім оговтався й розпитував гімназистів про всі київські новини.

Маніфестація на Софійському майдані в Києві. Березень 1917 р.

– Перше, про що мені скажіть, хлопці, – так це про сьогоднішній день. Куди йдуть усі ці люди?

– А ось читайте, діду, – відповів один гімназист і вказав на великий заголовок у газеті, яку все ще тримав старий, – «Українська маніфестація».

– Що воно – ота маніфестація?

– Це ми з вами, діду, і весь люд, що поруч нас. Вийшли на вулиці на заклик Української Центральної Ради, бо хочемо господарювати у власній хаті самі.

– Чув, що в Росії немає вже царя. То, може, й справді Україна вирветься на волю?

– Тому-то й треба підтримати Центральну Раду: хай у світі знають, що маємо свій уряд, якого народ поважає. Тоді легше буде домовитися із сусідами, домогтися визнання ними права України на незалежність.

- То що, вже маємо свій уряд – Центральну Раду?
- Якщо ми підтримаємо Центральну Раду, віддамо за неї свої голоси, то вона, безперечно, незабаром стане нашим урядом.
- Велику справу робите, хлопці.
- Так і ви з нами. Зараз підійдемо до міської думи. Там матиме слово голова Центральної Ради Михайло Грушевський. А звідти попрямуємо до Софії – на народне віче.

Сотні жовто-блакитних прапорів майоріли над Києвом. Сто-тисячна українська маніфестація наближалася до Київської думи. Там зі словами вітання зверталися до людей найвищі достойники міста. І раптом – усе стихло. Піднесений голос заклик-кав громаду:

«Присягнімо під прапором Шевченка, що будемо боротися й не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю волі!»

– Оце, діду, і є Михайло Грушевський – голова Центральної Ради. А що важить його слово – дивіться самі.

На якусь мить запала врочиста тиша. А потім сталося неймовірне: люди як один стали на коліна, підняли руки вгору й заприсягли. Передні лави підхопили Грушевського на руки й понесли на другий поверх думи, на балкон, і звідти показали його народові. З тисяч грудей враз вихопилося: «Слава батькові Грушевському!».

– Не багатир, а яку силу має! – сказав селянин.

– Коли б нам усім його мудрість... Михайло Грушевський – найшанованіший український учений-історик, зі студентських літ досліджує історію нашого народу. Він переконаний, що українці гідні мати свою державу. Ось чому, не вагаючись, Грушевський погодився очолити Центральну Раду.

– Воно й добре: Україні потрібні розумні голови, – міркував старий.

– Чекали в Києві на приїзд Грушевського з нетерпінням. Центральна Рада утворилася, коли професора ще не було в Україні: не повернувся із заслання. Коли ж, нарешті, приїхав на Батьківщину, то дізнався про своє обрання головою Української Центральної Ради. І тоді з гордістю сказав: «Це для мене найбільша честь, якої я коли-небудь зазнавав».

...Колона маніфестантів наближалася до Софії Київської. Там, як і за княжих часів, мало відбутися народне віче. Над майданом вільно майорів український прапор, приторочений до булави Богдана Хмельницького. Кияни та гості з усїєї України вітали ухвалу Центральної Ради.

– Щасливий я, хлопці, що побачив Святу Софію такого дня, – обіймаючи гімназистів, розчулено мовив селянин. – Повезу додому віру, що за вільну Україну стоятимуть мільйони.

Запропонуйте продовження оповідання від моменту повернення селянина додому. Подискутуйте з приводу почутого: який розвиток подій вважаєте наймовірнішим і чому.

1. Розкажіть про Українську революцію 1917–1920 років за планом:

1. Створення Центральної Ради.
2. Проголошення УНР.
3. Гетьманат Павла Скоропадського.
4. Злука ЗУНР та УНР.

2. Чому історик Михайло Грушевський відомий як видатний державний діяч?

3. Скориставшись картою на сторінці 160, дайте відповіді: 1. Які терени охоплювала УНР, які ЗУНР? 2. Які держави поділили українські землі у 20-х роках 20 ст.?

4. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки часу минуло від утворення Української Центральної Ради та об'єднання ЗУНР й УНР в одну державу?

Чому 100-тисячну маніфестацію в Києві Михайло Грушевський вважав найважливішою подією буремних днів 1917 р.? А як оцінюєте цю подію ви? Скориставшись матеріалами уроку, поясніть, що означає слово «революція». Чому такі події визначають словами боротьба, зміни, випробування? Спробуйте сформулювати кілька уроків тих подій.

Прочитайте, якими були досягнення уряду Павла Скоропадського в культурі та освіті.

Війна, якій не змогла покласти край Українська Народна Республіка, спричинила обурення й протести. 29 квітня 1918 р. владу в Українській Державі перебрав гетьман Павло Скоропадський. І хоч його гетьманування тривало лише сім з половиною місяців, проте й за той короткий час він устиг зробити чимало корисного для України.

За розпорядженням гетьмана перейшли на українську мову викладання початкові школи. Наприкінці його правління в Україні налічувалося близько 150 українських гімназій. У навчальних закладах, які залишалися з російською мовою навчання, обов'язковими предметами стали українська мова та література, історія та географія України. За гетьмана Павла Скоропадського було відкрито два державні українські університети – у Києві та Кам'янці-Подільському, а третій, приватний, – у Полтаві; засновано Український національний архів, де мали зберігатися документи історії України; відкрито Український історичний музей та Українську національну бібліотеку; створено Українську

Гетьман Павло Скоропадський.
Київ. 1918 р.

Гетьман Павло Скоропадський перед своєю резиденцією на вулиці Інститутській в Києві. 1918 р.

академію наук. Тоді ж таки постали Національна опера, драматичний театр, державна капела, кобзарська школа.

§ 21. ВСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про Україну у складі СРСР у міжвоєнний період.
2. Визначати найважливіші події та називати найвідоміших діячів доби.
3. Робити висновки про голодомор 1932–1933 рр.
4. Показувати на карті, у складі яких держав перебували українські землі.

За яких подій Україна ввійшла до складу СРСР?

У грудні 1919 р. на більшій частині українських земель було встановлено радянську більшовицьку владу. Так розпочалася доба *Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)*. Наприкінці 1922 р. УСРР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік – скорочено СРСР. У цій державі Україна перебувала до 1991 р. На території радянської України впроваджувалися радянські порядки. Розгорнулося небачене будівництво, зазнало істотних змін сільське господарство.

Нова влада проголосила курс на *індустріалізацію*. На початку 30-х років постали такі заводи-гіганти, як «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Харківський тракторний завод. Почала працювати

Індустріалізація – розбудова заводів, фабрик, залізниць тощо.

найбільша на той час у Європі Дніпровська гідроелектростанція – Дніпрогес (у м. Запоріжжі), яка стала символом радянської індустріалізації. Було збудовано сотні інших, менших, підприємств усіх галузей промисловості. Таке грандіозне будівництво потребувало самовідданої праці мільйонів людей. Саме людина-трудолюб стала головним героєм перших кінофільмів, які знімав видатний український режисер Олександр Довженко.

Мітинг з нагоди відкриття 4-річної трудової школи в хуторі Романівський на Донбасі. 1928 р.

Селяни Харківщини слухають радіо. 1931 р.

1. Сформулюйте за змістом тексту 3–5 запитань, поставте їх один одному, вислухайте відповіді. 2. За картою на сторінці 160 з'ясуйте, де і які саме промислові гіганти було збудовано або перебудовано в роки індустріалізації.

Роздивіться фотодокументи, на яких зображено будівництво промислових гігантів. Поміркуйте про позитивні та негативні обставини такого будівництва.

100-тисячний трактор, виготовлений на Харківському тракторному заводі. 1935 р.

Будівництво Новокраматорського машинобудівного заводу. 1932 р.

Що таке репресії і проти кого вони були спрямовані?

Прагнучи цілковитої влади, уряд більшовиків розгорнув боротьбу проти діячів української освіти, науки, мистецтва. Митців, учених, діячів держави та церкви, учителів, лікарів, які були незгідні з діями партії більшовиків, заарештовували, висилали до Сибіру, ув'язнювали. Багатьох було розстріляно. Такі заходи називають *репресіями*.

У липні 1929 р. заарештували як ворога народу академіка **Сергія Єфремова** – автора трьох тисяч наукових праць, дослідника творчості Тараса Шевченка, у минулому – заступника голови Української Центральної Ради, відомого громадського та політичного діяча. Його було звинувачено в керівництві неіснуючої організації й засуджено. Далеко на чужині обірвалося його життя.

Послідовно знищувалися будь-які прояви українського державного самоврядування. Відтоді все мала вирішувати більшовицька партія.

Сергій Єфремов

Складіть план тексту, передайте зміст кожного пункту одним реченням: У пункті йдеться про...

Чому створення колгоспів викликало спротив українських селян?

Від другої половини 20-х років у селах почалося примусове створення колективних господарств – *колгоспів*. У селян відбирали землю, коней, худобу, знаряддя праці. Вони переставали бути господарями, бо не могли розпоряджатися ні своєю землею, ні зібраним урожаєм. Хлібороби з діда-прадіда, ставши колгоспниками, перетворювалися на безправних наймитів. З такими порядками українські селяни не могли миритися. Але до тих, хто чинив опір, більшовики застосовували силу. Їх оголошували куркулями, цілими сім'ями масово вивозили до Сибіру, де залишали «на поселення».

Найбільшим лихом тих років став *голодомор*. Найтяжчими були зима–весна 1932–1933 рр., коли на родючих українських землях від голоду масово помирили люди. Загалом втрати українського народу від навмисного голоду становили близько 5 млн душ.

Перекажіть текст один одному.

Активісти виносять хатні речі «куркуля». Поділля. 1929 р.

Автомобілі з урожаєм. Херсонщина. 1930 р.

Що розповідають історичні джерела про події в українському селі на початку 30-х років?

Оберіть одне з джерел та проаналізуйте його поданими запитаннями.

У своєму «Щоденнику» *Сергій Єфремов* переповідає анекдот: «Селяни кажуть: куркуль (російською – кулак) у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-й годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк на поле виходить о 5-й годині. А незаможник той, хто о 9-й годині з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради».

■ 1. Яким історичним подіям присвячено анекдот? 2. Що він висміює? 3. Чому «розкуркулювання» українські селяни вважали проявом несправедливості та сваволі?

З повідомлення *англійських дипломатів (1932 р.)*: «Як уже зазначалося в моєму повідомленні, становище в Україні явно неблагополучне. Сільське господарство не виправдало сподівань, тож відчувається гостра нестача продовольства... Сільським трудівникам випала справді гірка доля: врожай, здобутий їхньою тяжкою працею, відбирають і вивозять невідомо куди, прирікаючи їх на голод. Промислових і споживчих товарів дуже мало. Великі території майже безлюдні, земля не обробляється або, у кращому разі, обробляється погано й заростає бур'янами. До того ж, унаслідок вивезення куркулів, село втратило найенергійнішу й найпрацьовитішу частину населення».

■ 1. Чому дипломати вважали становище сільського господарства жалюгідним? 2. Як ви розумієте останнє речення з наведеного уривка? 3. Що в джерелі свідчить про сваволю влади щодо селян?

Роздивіться фотографії. Яким настроєм перейняті зображені люди? Чи дають підстави фотографії для висновку про куркулів як про багатіїв, які несправедливо здобули свої статки? Як ви можете пояснити присутність озброєної людини під час «розкуркулення»? Які почуття у вас викликають зображені події?

Сім'ю куркуля виганяють з власного двору. Донеччина. 1930 р.

Розкуркулювання селян у с. Удачному на Донеччині. 1931 р.

Складіть кросворд за новими поняттями та термінами, ужитими в тексті.

1. Складіть стислу розповідь про Україну у складі СРСР у міжвоєнний період за планом:

1. Входження до складу СРСР.
2. Індустріалізація України.
3. Масові репресії.
4. Створення колгоспів. Голодомор.

2. Скориставшись картою на сторінці 160, дайте відповіді: 1. Які райони України найбільше постраждали під час голодомору 1932–1933 рр.? 2. Які міста були столицями? 3. Які історичні землі України належали до Радянської України (від 1922 р. у складі СРСР)? 4. У складі якої держави після 1921 р. перебували Галичина та Західна Волинь? 5. У складі якої держави перебувала Північна Буковина? 6. Які українські землі перебували у складі Чехо-Словаччини?

3. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки минуло років від створення СРСР до голодомору 1932–1933 рр.? Скільки минуло років від цих двох подій до сьогодні?

4. Що таке голодомор? Чому свідчення про голодомор 1932–1933 рр. довго замовчували?

Які почуття викликали у вас матеріали уроку? Чи доводилося вам чути про події того часу раніше? Чи варто берегти пам'ять про них? Чому?

Прочитайте, чим зумовлений голод в Україні 1932–1933 років.

ЧЕРВОНА МІТЛА

– Тату, а хто ті чужі люди, що наїхали до нашого села? – ледь чутно шепотів Василько, смикаючи батька за руку. – Бабуня казали, що прилетіли вони на червоній мітлі й вимітатимуть нею наш хліб.

Батько мовчав. Навколо було тихо й моторошно. Хлопчик, пам'ятаючи батькове застереження, не наважувався спитати ще раз. І собі замовк. Так, обминаючи стежки, через чагарі й вибалки дісталися вони старого лісу. Проте й тут треба було пильнувати. Бо, як і в полі, можна натрапити на озброєного сторожа: береже від народу всенародну власність. Василько бачив таких охоронців. Одразу за селом, де раніше був і їхній наділ, починався колгоспний лан. Якраз біля їхнього колишнього поля височів грубезний дуб. Та то раніше він був просто дубом, що давав перепочинок від спеки натомленим жнивварям. Тепер він став сторожовою вежею. Лихі дядьки, що наїхали бозна-звідки, влаштували в зеленому верхів'ї засідку, з якої спостерігали за полем: чи не йде часом хтось збирати недозбирані колоски. Коли ж з'явиться поблизу чи старий, чи малий, починають, регочучи, стріляти з рушниць.

Світало. Деревя, скинувши останнє листя, кістлявими руками торкалися холодного неба.

– Оце вже й зима, – тихо та якось сумно проговорив батько. – Як же ви без мене перезимуєте?

– А ви не їдьте, тату, – озвався Василько.

– Не можна, сину. Ти ж бачиш, що в селі коїться. Врожай забрали, та люди кажуть, що буде ще гірше: вимітатимуть усе, аби виконати план.

– А що то за план?

– Бог його святий знає. Тільки чув, що говорять оті активісти: «Куркуль, давай план державі!».

– А ми хіба куркулі?

– Зроду не були, а тепер стали. Де тим куркулям на нашому безземеллі взятися. Але ж викинули твого дядька Степана, маминого брата, з хати. І сказали – куркуль. А той куркуль має десятеро дітей і сам аж чорний од каторжної роботи. Ет! – батько з серцем вдарив палицею об землю. – Чи є десь правда на світі?

– Тату, а в школі кажуть, що в колгоспі не буде куркулів і не буде бідних.

– А хто ж буде? Старці? Цілий рік працювали люди на той колгосп, заробляли трудовні, що на них обіцяли давати зерно. Де ж той хліб? І з чим зимувати «некуркулям» і «небідним» колгоспникам? Ще й сніг не випав, а колгоспниця тітка Одарка бі-

гає позичати в сусідів борошно, бо нема чим дітей годувати. Ех, колгосп... Ну от і прийшли.

Батько озирнувся. Підійшов до дуплястого напівзгорілого дерева.

– Ось вона – лісова комора. Дивись, бережи її, Васильку. У ній – ваш порятунок. Небагато тут харчів: мішечок пшона й півмішка гречки. Та як буде сутужно – знадобиться й це. Більшого я не міг вигадати, щоб подбати про вас. Хіба ж думалося, що цими мозолястими руками, – батько гірко всміхнувся, – доведеться ховати зароблене. Залишаєшся, сину, за старшого. Допмагай мамі й піклуйся про сестричок.

Василько пригорнувся до батька. По щоках в обох текли сльози. Чи побачаться ще?

Раптом десь хруснула гілка. За мить – знову шурхіт. А далі – загавкав собака, почулися голоси: «Шукай-но тих куркульських злодіїв». Регіт. Постріл. Залементував пес. Іще й іще постріли. І на галявині, заходячись гавкотом, опинився головний колгоспний сторож, чорний, мов тільки-но з пекла, вовкодав Полкан.

Василькові здалося, що пес от-от вхопить його за горло й розірве на шматочки. Не пам'ятаючи себе зі страху, він голосно скрикнув. Коли отямився, батько тримав його на руках, міцно притиснувши до себе. Просто перед ними стояв сільський активіст Федько. А з ним два широкоплечі зайди з рушницями. Всі троє реготали.

– Що це ти, Петре, так рано робиш у лісі? – хитро всміхаючись, поцікавився Федько й підійшов до дуплястого дерева.

У руках активіст тримав довгу металеву палицю із загостреним кінцем – щуп. Подейкували, що позичив того щупа Федькові сам дідько, бо не було в селі такої схованки, якої не викрило б його лихозвісне знаряддя. Штрикав ним Федько наосліп під стріху, у копиці торішньої соломи, у купи гною – і скрізь знаходив прихований селянами харч. Тепер цей щуп порнав затрушене листям дупло.

– Є! – переможно гукав активіст до своїх помічників, що вже взяли під варту батька із сином. – Не втаїш од більшовицького ока!

Опівдні заарештованих під прицілом гвинтівки привели до села. У дворі сільради хлопчик востаннє поцілував батька.

Наступного дня він прибігав туди із сестричками, щоб і вони попрощалися з татусем, якого ув'язнили як ворога народу. Але Федько-активіст прогнав дітей, пригрозивши спустити Полкана.

...Сипався перший сніг. Був грудень 1932 року. По селах мела червона мітла, віщуючи голод і смерть.

■ 1. Що ви дізналися з оповідання про життя українських селян у 30-х роках 20 ст.? 2. Чому голод 30-х років в Україні називають страшним словом «голодомор»? 3. Оповідання створено на основі свідчень очевидців, викладених у книзі документів «Голод 1932–1933». Чи збереглися свідчення про ті події у вашій родині? Розпитайте про це в бабусь та дідусів.

§ 22. І ЗНОВУ ВІЙНА

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про Україну в Другій світовій війні. 2. Визначати найважливіші події та називати найвідоміших діячів тих часів. 3. Показувати на карті основні події війни.

Коли почалася Друга світова війна та як було окуповано Україну?

Вуличні бої в Житомирі. 1941 р.

масовий героїзм, але змушені були відступати. Від 11 липня по 26 вересня 1941 р. тривала героїчна оборона Києва. Тоді в полоні опинилося понад 600 тис. солдатів та командирів. Через рік від початку війни територію України було цілком окуповано німецькими військами та їхніми союзниками.

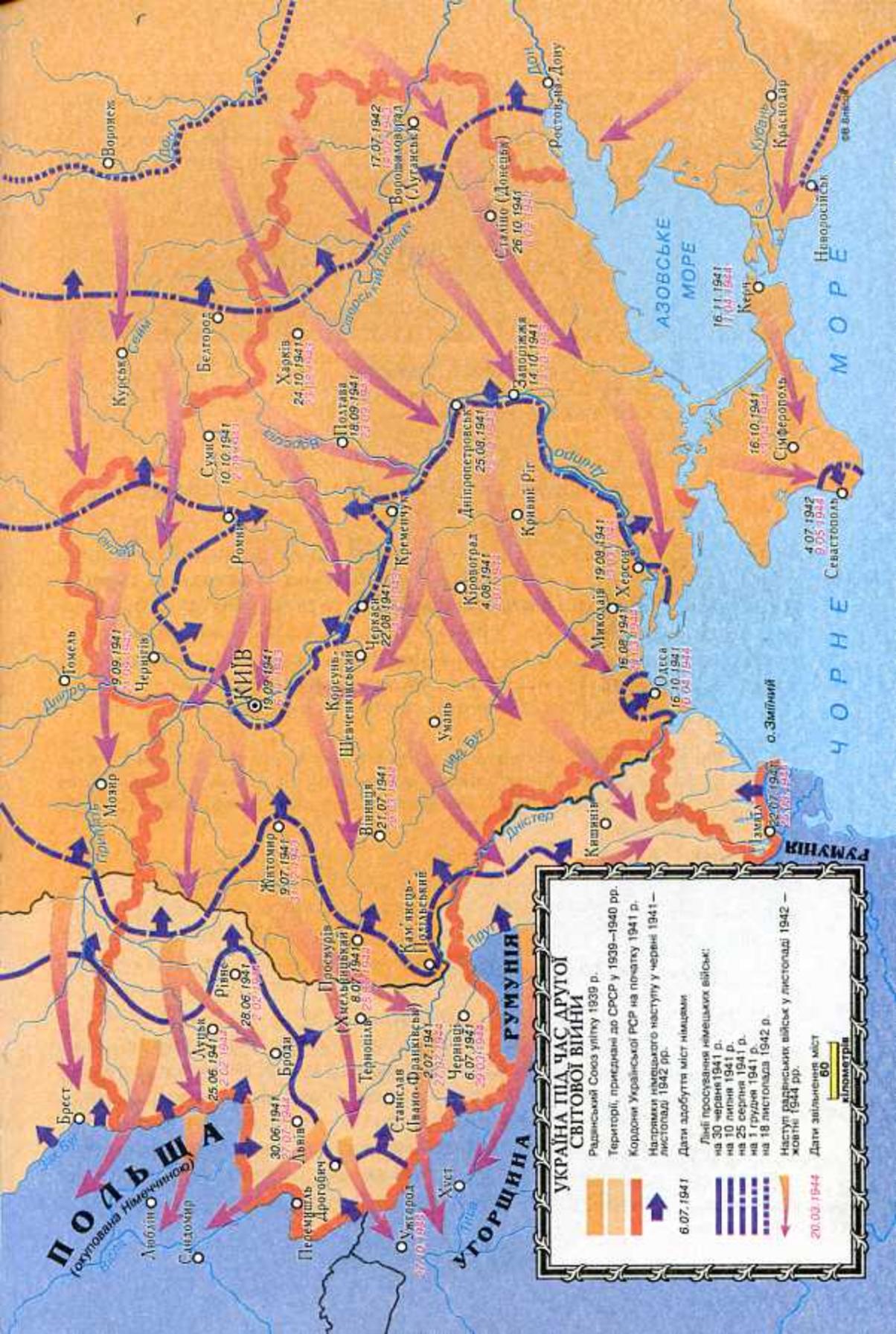
1 вересня 1939 р. нападом нацистської Німеччини на Польщу почалася *Друга світова війна*. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз. Війна Радянського Союзу проти Німеччини відома під назвою *Велика Вітчизняна*.

Україна зазнала ударів ворога вже в перші години війни. Наша земля стала безпосереднім полем бою. На ній точилися криваві битви, що призводили до страшних руйнувань і загибелі мільйонів солдатів і мирних жителів.

Бійці й командири Червоної армії – так називалися збройні сили СРСР – виявили

Українські землі окупанти прагнули перетворити на постачальника продовольства та сировини. «Новий порядок», установлений нацистами, відзначався ворожістю та жорстокістю. Окупанти закатували близько 5 млн мирного населення та військовополонених. До Німеччини на примусові роботи було відправлено 2,5 млн юнаків та дівчат.

Окупація – тимчасове загарбання однією державою території іншої держави.

УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Радянський Союз улітку 1939 р.

Території, приєднані до СРСР у 1939—1940 рр.

Кордонні Української РСР на початку 1941 р.

Напрямок німецького наступу у червні 1941—листопад 1942 рр.

Дати здобуття міст німцями:

- 6.07.1941
- на 30 червня 1941 р.
- на 10 липня 1941 р.
- на 25 серпня 1941 р.
- на 1 грудня 1941 р.
- на 18 листопада 1942 р.

Дати звільнення міст:

- 20.08.1944

Ліній просування німецьких військ:

60 кілометрів

1. Німецькі війська під час літнього наступу 1942 р.
2. Розгром нацистських загарбників під час однієї з битв за звільнення України. Лютий 1944 р.

Сформулюйте за змістом тексту 3–4 запитання, вислухайте відповіді один одного. Попрацюйте з картою на сторінці 173. Які міста були захоплені гітлерівськими військами в 1941–1942 рр.?

Які відчуття викликають у вас фотодокументи часів війни? Як ви думаете, що відчували люди, зображені на знімках, або які були очевидцями тих подій? Як треба ставитися до людей, які пережили війну?

- Оберіть одне з джерел та опрацюйте його за поданими запитаннями.
1. Коли відбувалися події, описані в джерелі?
  2. Які факти свідчать про ворожість та жорстокість окупаційного режиму?
  3. Які факти вразили найбільше?

З книги Дмитра Малакова «Оті два роки... У Києві при німцях»: «Ворог зайняв Київ лише два тижні тому, а здавалося, ніби промайнуло ціле життя. Вибухи й пожежі Хрещатика, розстріли в Бабиному Яру, голод і злидні – усе спресувалося в два тижні.

У жовтні окупанти примусили полонених розчищати проїжджу частину Хрещатика. Вночі 22 жовтня десь знову щось вибухнуло. На ранок наступного дня на парканах з'явилося оголо-

шення коменданта: «Сьогодні 100 мешканців міста Києва були розстріляні. Це є попередженням. Кожний мешканець Києва є відповідальним за кожний акт саботажу»... Тож як жити, як пережити оте лихо, не зламатися, вистояти, дочекатися кращих часів?

...Головне – хліб насущний. Магазины фактично припинили своє існування. Принаймні для нас.

Спершу по вступі німців кияни ходили міняти речі на продукти в приміських селах, де тоді ще не дуже голодували. Довідавшись про міські злидні, селяни й собі приїздили возами в Київ. Обмін відбувався приблизно за такою схемою: за начебто два пуди пшона в торбі, що не важила часто-густо й одного пуда, правили зимове пальто, гарний костюм – звичайно, чоловічі. У тодішніх міських сім'ях їх було, переважно, по одному, дуже рідко – по два. Тож віддавали чоловікове, синове, батькове – вбрання того, хто був на фронті...»

З роману-хроніки «Хрещатий яр» очевидиці київської окупації Докії Гуменної: «...Народні школи закрито, учителям і учням треба відбувати трудову повинність. Студентів медінституту скликали на подвір'ї і сказали, що в навчанні робиться перерва, а всі студенти їдуть на роботу до Німеччини. Як хто протягом трьох днів не з'явиться на вокзал з речами, родина такого не одержить хлібних карток, а майно конфіскується.

Трамваї ходять тільки в години переїзду робітників німецької промисловості, а мешканці Києва не мають права увійти в трамвай, хіба хто впроситься й заплатить кондукторові десять карбованців. Крамниці, на які ото з надією поглядали кияни, вже відремонтувалися, все в них є і все те – «нур фюр дойче» (тільки для німців). Кооперативи вже закриті, перукарні, фотографії, комісійні крамниці конфісковані. Театри вже четвертий раз розігнані.

Кияни, які ще не вивезені на роботу, не вдовольняються шістьма кілограмами просяно-каштанового хліба на місяць, що чесно, акуратно й без черг почали оце недавно видавати хлібні будки. Їх навіть не розчулює, не підкуплює красивий, золотисто-іскристий від щедро змішаної просяної луски колір цього хліба, вони кажуть, що хоч який голодний, а вкусити такого

Нагрудний знак «Ost», який мали обов'язково носити українські громадяни, вивезені на примусові роботи до Німеччини. Слово «остарбайтер» у перекладі з німецької означає – «робітник зі сходу».

хліба не можеш. А ось і чергова постанова – заборона довозу до міста будь-яких продуктів. Всі базари віднині назавжди закриваються. На всіх шляхах, мостах, входах, в'їздах до Києва поставали застави поліцаїв і гестапівців. Ці відбирали все те, що несли київські нуждарі на плечах. Масло й мед забирали, а крупу й муку розсівали по полю. Окупант воює з народом, стріляє в того, хто несе двісті грамів масла».

1. Діти в окупованому німцями місті
2. Українське село під окупацією

Як відбувалося звільнення України?

Звільнення України від загарбників відбувалося в 1943–1944 рр. Важливе значення для звільнення українських земель мала битва за Дніпро. 6 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала Миколи Ватутіна звільнили Київ. У грудні почався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні.

Важливу роль у розгромі окупантів на загарбаних українських територіях відігравав рух Опору. У лісах Сумщини та Чернігівщини діяли сотні партизанських загонів, великі з'єднання під командуванням Сидора Ковпака, Олексія Федорова та ін. На Волині й Поліссі було створено Українську повстанську армію (УПА). УПА воювала як проти гітлерівських загарбників, так і проти Червоної армії, прагнучи створити незалежну Українську державу.

Жителі села Лосева Слобода Чернігівської області вручають подарунки пораненим солдатам й офіцерам. 1943 р.

У перерві між боями на Житомирщині. 1943 р.

Та звільненням від гітлерівських окупантів Україна завдячує радянським військам. На початку жовтня 1944 р. було визволено територію України в кордонах 1939 р., а наприкінці жовтня – й Закарпаття.

За звільнення рідної землі наш народ заплатив найвищу ціну: у лавах Червоної армії воювали понад 6 млн українців, з них 3 млн – загинули. Загалом віддали своє життя в цій війні від 8 до 9 млн громадян України. Днями, коли схиляють голови перед визволителями, є 28 жовтня (офіційний день визволення України) і 9 травня – день, який для мільйонів людей є Днем Перемоги.

1. Складіть план тексту та перекажіть його за планом. **2.** Скориставшись картою на сторінці 173, з'ясуйте послідовність звільнення міст України від нацистської окупації.

Роздивіться фотографії. Розкажіть про почуття людей, які зустрічають воїнів-переможців. Розіграйте діалог між людьми, зображеними на фотографії. Який період війни зображено на другій фотографії? Відповідь обґрунтуйте.

Прочитайте оповідання й поміркуйте, чому події Великої Вітчизняної війни вшановують хвилиною мовчання?

ПРО ЩО РОЗПОВІЛА ПРАДІДУСЕВА МЕДАЛЬ

– Агов, хто вдома? – з передпокою пролунав бадьорий батьків голос.

Дмитрик, зрадівши, схопив малюнок і кинувся в таткові обійми.

– Нарешті, тату, не міг тебе дочекатися. Готуємося до завтрашнього свята, – хлопчик розгорнув аркуш з незакінченим малюнком, – але без твоєї допомоги боюсь, що не впораюся.

– Чекай, чекай, давай усе по порядку: що за завдання?

– До Свята Перемоги ми в школі готуємо виставку «Пам'ять землі». Наш клас потрудився завзято: упродовж року ми побували на екскурсії в музеї Великої Вітчизняної війни, у парку Слави. Скрізь фотографувалися, тож маємо гарний альбом. А вчора порадилися й дійшли думки, що пам'ять землі – це й пам'ять родин, що живуть на цій землі. Виявилося, що в сім'ях багатьох дітей зберігаються воєнні фотографії, листи тих років... А я згадав, – Дмитрик гордовито виструнчився і навіть трішки, щоб здаватися вищим, піднявся на пальцях, – згадав про прадідусеву нагороду, що зберігається в різьбленій скриньці.

По цих словах хлопчик іще раз розгорнув перед татом малюнок: на аркуші було зображено медаль з написом «За оборону Києва», прикріплену п'ятикутною колодкою до гілочки лавру.

Дмитрик особливо пишався, як у нього вийшли бійці на передньому плані медалі.

– У тебе чудовий малюнок, – похвалив тато. – Яка ж допомога від мене?

– Розумієш, до малюнка треба написати коментар, щоб було зрозуміло, про які події війни зберігається пам'ять у нашій родині.

– Он воно що... – батько пригорнув сина, замислено глянув за вікно: з їхнього горіш-

нього поверху було добре видно, як кучерявився молодюю зеленню правий дніпровський берег.

Війна до Києва прийшла 22 червня 1941 року. На світанку того дня місто здригнулося від першого бомбового удару, а за місяць стало фронтовим. Усе в ті дні дихало в Києві війною: майже

Пам'ятник загиблим у Бабиному Яру в Києві.

200 тисяч киян стали воїнами Червоної армії, десятки людей працювали на спорудженні захисних укріплень, шанців, протипіхотних і протитанкових перешкод. Навіть школярі брали участь в обороні Києва, яка тривала 73 дні. Та хоч як самовіддано боролися солдати та мешканці міста, 19 вересня 1941 року до Києва ввійшли завойовники. Так розпочалася доба окупації. Кожен день, прожитий під владою окупантів, – а таких днів було 778, – приносив киянам неймовірні страждання. Найбільша трагедія окупованого Києва – урочище Бабин Яр, де загинуло понад 100 000 людей. Багатьох киян було вивезено на примусові роботи. Якщо перед війною в Києві було 930 тисяч мешканців, то коли окупація скінчилася – лише 180 тисяч.

Героїчною сторінкою історії рідної землі є події, пов'язані зі звільненням Києва. Під шквальним кулеметним вогнем загони Червоної армії в жовтні 1943 року переправлялися через Дніпро, проте наступати схилами правого дніпровського берега було важко. Тоді командування вирішило вдатися до маневру: під прикриттям ночі бійці-визволителі переправилися назад на лівий берег, просунулися трохи на північ. Неподалік села Літки просто по дну Десни переправилися радянські танки. Наступ на Київ розгорнувся біля села Лютіж. Зараз там – музей, експозиція якого розповідає про звитяжні події. З Лютезького плацдарму – так називається місце, з якого розпочато наступ для звільнення Києва, – було завдано рішучого удару й 6 листопада 1943 року Київ звільнили...

Кияни на відбудові зруйнованого війною Хрещатика

З розповіді батька Дмитрик довідався, що його прадід став солдатом у перші воєнні місяці, на фронт він пішов з Києва, а в

1943 році повернувся до рідного міста в лавах визволителів. Тут, під Києвом, отримав тяжке поранення. Медаллю «За оборону Києва» був нагороджений у 1961 році – саме того року відзначали двадцяту річницю трагічних подій осені 1941 року, пам'ять про які увічнили встановленням державної нагороди.

Наступного дня хлопчик разом зі своїми однокласниками вшанував героїв хвилиною мовчання. Він думав про прадідусеву медаль і про те, що День Перемоги – і його свято.

Переправа радянських військ на правий берег Дніпра північніше Києва. Жовтень 1943 р.

■ 1. Що дізналися про оборону Києва восени 1941 р.? 2. Коли місто було звільнене від окупантів? 3. Які події з історії Києва пов'язані з топонімами Бабин Яр, Лютіж? 4. Коли було встановлено нагороду – медаль «За оборону Києва»?

1. Складіть стислу розповідь про Україну в Другій світовій війні за планом:

1. Приєднання Західної України до СРСР.
2. Початок Великої Вітчизняної війни.
3. Нацистська окупація.
4. Звільнення України.
5. День Перемоги.

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

9 травня 2010 року святкували 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Обчисліть, у якому році закінчилася війна.

3. Скориставшись картою на сторінці 173, дайте відповіді: 1. Які українські міста були найпершими захоплені гітлерівськими військами? 2. Які українські міста звільнили від німецької окупації останніми?

4. Назвіть нові слова з матеріалів уроку, витлумачте їх.

Як у вашій школі вшановують Свято Перемоги? Чому існує традиція покладати квіти до пам'ятників воїнам-переможцям?

Прочитайте, про що можуть розповісти нагороди Великої Вітчизняної війни.

Для відзначення героїзму та мужності захисників Батьківщини у Великій Вітчизняній війні в роки війни та післявоєнний період було засновано 9 орденів і 23 медалі. Першою нагородою, встановленою під час Великої Вітчизняної війни, був орден Вітчизняної війни. Його засновано 1942 р. Він передбачав масові нагородження за повсякденний героїзм радянських воїнів на фронтах Великої Вітчизняної війни. Орден Вітчизняної війни став наймасовішою нагородою серед орденів СРСР.

Вищим військовим орденем СРСР був орден «Перемога». Ним нагороджували осіб вищого командного складу Червоної армії за успішне проведення бойових операцій. Орденем «Перемога» в роки Великої Вітчизняної війни нагороджено 16 осіб. Одним з найавторитетніших орденів був орден Слави I, II і III ступенів. Цей орден називали «солдатським», оскільки ним нагороджували тільки солдатів, сержантів та старшин. Підставою для нагородження був особистий прояв відваги та мужності.

Орден Богдана Хмельницького було засновано 1943 р. Це був єдиний орден у СРСР, який мав напис українською мовою. На відміну від інших орденів СРСР, орденем Богдана Хмельницького нагороджували всі чини армії та флоту, а також найактивніших учасників партизанського руху.

Знак ордена Богдана Хмельницького

■ Розпитайте рідних, який слід залишила Друга світова війна в історії вашої родини. Які назви в рідному місті (селі) беруть пам'ять про події тих літ? Чи споруджено у вашому місті (селі) пам'ятники, що увічнюють події Другої світової війни? Довідайтеся про один з них і трьома реченнями розкажіть про нього.

§ 23. УКРАЇНА В 60–80-Х РОКАХ 20 СТ.

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про Україну в 60–80-х роках 20 ст.
2. Визначати зміни в житті людей тих часів.
3. Складати розповідь про Василя Стуса.
4. Робити висновки про досягнення та проблеми тих часів.

Які зміни відбулися в житті українців у 60–70-х роках 20 ст.?

Після Другої світової війни українські землі об'єдналися у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки (скорочено – УРСР). Року 1954 до України було приєднано Крим. У післявоєнний період наш народ невтомно працював, відбудовуючи зруйновані міста й села. Як зазначають дослідники, пошкоджене війною господарство вже за три роки було цілком відновлене. Від 50-х років почали споруджувати нові заводи, залізниці тощо. З кожним роком набувало розмаху будівництво житла. Багато українських родин у містах у 60–70-ті роки безкоштовно отримали квартири. Зростали заробітки, тож люди мали змогу купувати побутову техніку: саме тоді в багатьох родинах з'явилися холодильники, радіоли, магнітофони, телевізори.

1. Спуск на воду судна, виготовленого на Миколаївському суднобудівному заводі. 1964 р.

2. У крамниці радіотоварів. Київ. 1962 р.

3. Ансамбль житлових будинків по вулиці М. Коцюбинського у Ворошиловграді (тепер Луганськ) 1968–1972 рр.

Наприкінці 50-х років 20 ст. в Києві створено пасажирський літак Ан-24, який протягом наступного десятиліття перевозив третину пасажирів Радянського Союзу. У Николаєві розпочато випуск великовантажних і пасажирських суден, великих морозильних траулерів-рибозаводів. У 1960 р. у Запорозжжі зійшов з конвеєра «Запорожець», започаткувавши в Україні випуск легкових автомобілів. Того самого року в Києві було відкрито першу ділянку метрополітену з п'ятьма станціями.

Доберіть по 10 слів – іменників та дієслів, якими можна схарактеризувати ті зміни, що відбулися в житті людей у зазначений період.

Складальний цех Київського авіаційного заводу. 1965 р.

«Запорожець» першого покоління – ЗАЗ-965. 1960-ті рр.

Які досягнення мала Україна в науці та освіті?

У 70-ті роки було створено умови для того, щоб кожен обов'язково здобув середню освіту. Охочі мали змогу навчатися в професійно-технічних училищах, технікумах, інститутах та університетах. Щороку зростала кількість науковців.

Розвиток наукових досліджень в Україні пов'язують насамперед з діяльністю Академії наук УРСР. Так, зокрема, у 1951 р. під керівництвом Сергія Лебедева створено першу в Європі електронно-обчислювальну машину – *комп'ютер*. В Інституті фізики в 1960 р. став до ладу атомний реактор, за допомогою якого розгорнулися дослідження атомного ядра. Від кінця 50-х років Інститут електрозварювання ім. Євгена Патона перетворився на потужний науково-технічний комплекс з власними конструкторськими бюро й дослідними виробництвами, що дало йому змогу конкурувати з найвідомішими у світі центрами зі зварювання металів на землі, під водою і в космосі. Великим досягненням науки тих років стало дослідження космосу. Перший політ людини на космічному кораблі відбувся 12 квітня 1961 р. Слави першого космонавта зажив Юрій Гагарін. Українські вчені й машинобудівники брали активну участь у космічних програмах.

Пограйте в гру «Я знаю...». Скориставшись текстом цього й попереднього пунктів, назвіть 5 імен, назв наукових установ, подій або дат.

Які негативні явища характерні для тогочасного життя?

Перша електронна обчислювальна машина

Попри великі досягнення в науці та виробництві, умови життя для більшості нашого народу залишалися гіршими, ніж в інших країнах. Спостерігалася нерівномірність розвитку міста й села. В Україні ще до початку 70-х років 20 ст. були села без електрики.

Саме за тих років було схвалено розпорядження про обов'язковість вивчення української мови в школах, що незабаром спричинило звуження її використання. Так, у вищих навчальних закладах, особливо технічного та природничого профілів, віддавали перевагу російській. Скорочувалася кількість українських шкіл, україномовних газет, журналів тощо.

Катастрофа — несподіване лихо, подія, що спричиняє тяжкі наслідки, руйнування, призводить до численних людських жертв.

Масштабне будівництво завдавало шкоди довкіллю. У республіці було споруджено чимало великих підприємств, що забруднювали шкідливими відходами і землю, і воду, і повітря. Справжнім лихом для України стала **катастрофа** на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. Адже радіаційне забруднення — найнебезпечніше й найтриваліше.

Роздивіться фотодокументи, які свідчать про життя людей у 50–60-ті роки минулого століття. Уявіть за фотографіями, у яких умовах жили зображені на них діти. Чому, на вашу думку, так сталося?

Чому радянська влада переслідувала борців за волю України 60–80-х років? У чому це виявлялося?

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років 20 ст. постало нове покоління борців – *шістдесятники*. Молоді письменники, художники, інженери, учителі, лікарі, журналісти, науковці відважилися на протест проти брехні й пристосуванства, переслідувань за слово й думку, незаконних арештів та безпідставних вироків. Літературними творами, кінофільмами, статтями, лекціями вони зверталися до своїх співвітчизників з правдивим і щирим словом про минуле й сьогодення.

З-посеред різних думок про подальшу долю України визрівала вимога виходу її з СРСР та створення Української незалежної держави. Але в клопотаннях про долю рідного народу та його культуру партійні можновладці вбачали зазіхання на свою владу. Так почалися переслідування й цькування шістдесятників.

Звільнення з роботи, арешти, ув'язнення, табори суворого режиму, заслання, психіатричні лікарні, передчасні смерті – ось що чекало чесних, талановитих людей, єдиною провиною яких була любов до України.

Яскраво засвідчує безвихідь становища, у якому впродовж століть бездержавності перебувала Україна, доля Василя Стуса (1938–1985). Василь Стус належить до тих діячів української культури, яким перешкождали бути собою, творити. На Батьківщині за життя поета не друкували його творів. А тим часом кандидатуру Василя Стуса було висунуто на найавторитетнішу міжнародну премію в царині літератури – Нобелівську (нею, до речі, не відзначено жодного українського письменника).

Василь Стус

Прочитайте оповідання та проаналізуйте його за запитаннями:

1. Що ви дізналися про творчість Василя Стуса в неволі?
2. Хто такі в'язні сумління? Про яку подію з їхнього таборового життя йдеться в оповіданні?
3. Чому порядки, за яких люди зазнають переслідувань за переконання, є несправедливими?
4. Про які риси вдачі Василя Стуса свідчать його слова, наведені в кінці оповідання?

НАРОДЕ МІЙ, ДО ТЕБЕ Я ЩЕ ВЕРНУ...

– Хлопці, чи знаєте ви, який великий поет є тут, серед нас? – летіли крізь вітер слова.

Хтось із в'язнів підійшов ближче, бо знав, що за тими словами – перепочинок зболеній душі. Хтось – той, що чув їх уперше, – бай- дуже махнув рукою: мовляв, які вірші в мордовських таборах суворого режиму!

А голос на вітрі не вгавав:

– Я прочитаю вам його вірші спершу українською, адже він українець, а потім – свій переклад російською.

Вітер розгойдував скриплий голос, надимав вітрила слів:

«Ти тут. Ти тут. Як у заждалим сні – хустинку бгаєш пальця-ми тонкими...»

І кожен уявляв дружину, матір, сестру, а з ними – далеку рідну землю, за щастя якої поневірялися тут і українці, і латиші, і вірмени...

– Чиї він читає вірші? – стиха поцікавився відомий правозахисник-вірменин. – І для чого той переклад? Все ж і так зрозуміло.

– Це вірші Василя Стуса. Йому не дозволяють писати, передавати вірші на волю. Забирають навіть листи до рідних. У нашого артиста, – в'язень кинув погляд на читця, – добра пам'ять і велике серце. Він боїться, що Стусові поезії загинуть. Отож учить напам'ять вірші українською та ще й перекладає російською.

Сивим сліпаком насувався зі сходу день. Разом з ним повзли табором чутки – буде трус! Перевірятимуть особисті речі в'язнів. Що шукатимуть? Невже мало щоденних перевірок? Що можна вберегти від недремного ока наглядача? Відповідь дістали надвечір: шукали рукописну збірку віршів Василя Стуса. Воістину: найбільший жах тиранів перед вільним словом!

Безкарне свавілля табірної влади обурило в'язнів сумління. Наступного дня в таборі було оголошено безстрокове голодування з вимогою повернути вилучений рукопис. Це був день поезії Стуса. Протестами й голодуваннями його зустріли і в інших радянських таборах – скрізь, де відбували ув'язнення за переконання поети, художники, учені, борці за права людини.

Більшало друзів у поетового слова. Писані чужою рукою вірші розійшлися по далеких чужбах. Звідти нині повертаються вони в Україну.

Правозахисник – борець за права людини.

В'язні сумління – так називають людей, що відбувають покарання за свої переконання. У СРСР в'язні сумління – це ті, хто був незгідним з радянськими порядками.

Самому ж поетові не судилося ще раз побачити рідний край. 4 вересня 1985 року в таборі суворого режиму на Уралі, відбувши 5 років другого, 15-літнього, ув'язнення, Василь Стус загинув. Смерть урвала йому життя на 47-му році. Похований він був на таборному цвинтарі в безіменній могилі під № 9, і лише в листопаді 1989 року прах Василя Стуса перевезли до Києва. Справдилося гірке поетове пророцтво:

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюся
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і в смерті з рідним краєм поріднюся.

Про себе самого Василь Стус писав: «Поет – це людина. Насамперед. А людина – це насамперед добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а робив би коло землі... Ще – цінюю здатність чесно померти».

1. Складіть стислу розповідь про Україну в 60–80-х роках минулого століття.

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки минуло років від аварії на Чорнобильській атомній електростанції?

3. Хто такі шістдесятники? Чому влада так ставилася до них?

4. Виберіть речення, у яких ідеться про Василя Стуса, та складіть розповідь про нього.

1. Один із засновників першої української політичної партії, її перший голова.
2. Був засуджений за публічний виступ на захист української культури.
3. Видатний український поет, громадський діяч.
4. Професор Київського університету, автор численних досліджень з історії.
5. Був сучасником Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Лесі Українки.

6. Не мав змоги вільно творити, вболівав за долю української мови.

7. Зазнав переслідувань з боку влади наприкінці 60–70-х років 20 ст.

Доберіть 5–7 прикметників, якими можна характеризувати життя в Україні в 60–80-х роках минулого століття. Які обставини, на вашу думку, наближали проголошення незалежності України?

Про що можна дізнатися із сімейного фотоальбому?

Роздивіться в родинному фотоальбомі фотографії із зображенням ваших дідусів та бабусь у дитячі роки. Розпитайте в них про тогочасне життя. Якою була школа? Як тоді проводили дозвілля? Чим допомагали своїм батькам? Розпитайте в батьків, свідками яких подій з історії України вони були. Поділіться враженнями від почутого з однокласниками.

УКРАЇНА Є СУВЕРЕННА І НЕЗАЛЕЖНА, ДЕМОКРАТИЧНА, СОЦІАЛЬНА ПРАВОВА ДЕРЖАВА

ЛІС
НЕДОТ
НАЙВИ
ПР
ЧАЮТЬ
ДЕРЖАВ
НІСТЬ.
ЛЮДИН

СТ
АІ
ВН
РЖАВ
ДІЯ
ЗВО
ІСТ
РАІН

ІАЛЯНСТ
ІАМ
ІЙСНЮЄ
РЖАВ
ВІДИ Т
АТИ КОНСТИТУЦІ
НИЙ МІД В УКРАЇНІ
ВІКЛЮЧНО НАРОДОВІ

Розділ 5

Україна сучасна

§ 24. В УКРАЇНІ НЕЗАЛЕЖНІЙ...

На цьому уроці ви навчитесь

1. Розповідати про сучасну Україну. 2. Визначати найважливіші події та називати видатних сучасників, якими пишається Україна. 3. Наводити приклади прав та обов'язків громадян України. 4. Показувати на карті області та обласні центри України, кордони сусідніх держав.

Коли Україна стала незалежною?

24 серпня 1991 р. було ухвалено *Акт проголошення незалежності України*. А 1 грудня 1991 р. цей документ отримав всенародну підтримку: під час *референдуму* за нього висловилося понад 90 відсотків населення, яке взяло участь в опитуванні. Того самого дня наш народ обрав главу держави – *Президента України*. Ним став Леонід Кравчук. Наступними

Референдум – всенародне опитування способом голосування з найважливіших питань державного життя.

Президентами України були: Леонід Кучма (обраний 1994 та 1999 р.), Віктор Ющенко (обраний 2004 р.). У січні 2010 р. Президентом України став Віктор Янукович.

Користуючись символами-смайликами, позначте, що в тексті вида-
лося добре відомим 😊, а що новим 🤖.

Яким є адміністративно-територіальний устрій сучасної України?

На території України нині 24 області. До складу України входить також Автономна Республіка Крим. Столицею України є її найбільше місто – майже тримільйонний Київ. Великими містами, кількість мешканців яких перевищує 1 мільйон, є Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк. Загалом в Україні 454 міста.

У нашій країні живе близько 46 млн осіб. За переписом населення на 5 грудня 2001 р. міське населення складало 32 млн 574 тис. осіб, сільське – 15 млн 883 тис. Міських жителів більше в індустріальних східних і південно-східних областях: Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій. Сільське населення переважає в західному регіоні України – Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській областях.

Ріка Прут. Яремча. Прикарпаття

Гірський Крим біля Ай-Петрі

Поряд з українцями, яких є понад 37 млн, в Україні мешкають росіяни (понад 8 млн), білоруси (275 тис.), молдовани (258 тис.), кримські татари (248 тис.), болгары (204 тис.), угорці (156 тис.), румуни, поляки, євреї, вірмени, греки й представники багатьох інших національностей. Та всі разом ми – український народ, а земля України – наша Батьківщина.

Скориставшись картою, покажіть території областей. Знайдіть місто – столицю України, міста – обласні центри. Знайдіть міста, розташовані на заході та сході, півночі та півдні. Покажіть держави, з якими межує Україна.

Що визначає життя сучасної України?

Ставши незалежною державою, Україна зобов'язалася подолати чимало труднощів, успадкованих від попередніх часів. Це й неможливість більшості населення, й відставання від інших країн у розвитку господарства та науки, порушення прав та свобод людей. За недовгий час було створено нову систему державного управління, власні Збройні сили, органи безпеки й правопорядку. Невтомно працюючи, наш народ досяг неабияких успіхів у господарському житті. У промисловості України велику роль відіграють металургія та машинобудування. Як і раніше, багато важить для нашої держави виробництво сільськогосподарської продукції. Україна має всі різновиди сучасного

транспорту: залізничний, повітряний, автомобільний, морський, річковий, трубопровідний, а також метрополітен. Україна – морська держава з берегом завдовжки в 2 тисячі кілометрів. Найважливіші українські порти – це міста Одеса, Іллічівськ, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Феодосія, Ізмаїл.

Одеський порт

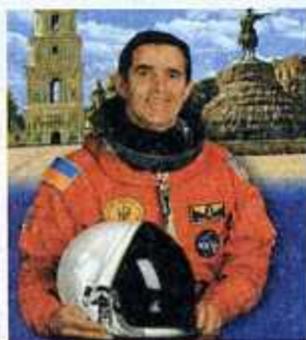
У вересні 1996 р. в Україні в обіг було запроваджено власну національну валюту – гривню.

1. 100 гривень за доби УНР. 1918 р.

2. Одна гривня зразка 1996 р.

У 1997 р. здійснив політ американський космічний корабель «Колумбія», у складі міжнародного екіпажу якого був перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк.

Леонід Каденюк

Проте в господарському житті лишається ще багато проблем. Нині потрібно переоснащувати великі підприємства новим устаткуванням, ремонтувати та відбудовувати шляхи, створювати нові робочі місця, активніше впроваджувати досягнення науки в сільському господарстві. Ще багато треба зробити для розвитку повітряного транспорту, сучасних засобів зв'язку та комп'ютерної техніки тощо.

Незаперечні досягнення незалежної України в царині культури, науки, спорту. Основною ланкою освіти в нашій державі є загальноосвітні школи. За роки незалежності з'явилося чимало гімназій та ліцеїв. Українська молодь має змогу навчатися фахів у професійно-технічних училищах та технікумах й коледжах. Вищу освіту надають у вищих навчальних закладах – університетах, академіях, інститутах, консерваторіях. В останні роки освітня галузь в Україні переживає період реформування.

Найвідомішими за межами України професійними музичними колективами є Заслужений державний хор ім. Григорія Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю ім. Павла Вірського.

Завжди успішно виступають на міжнародних змаганнях українські спортсмени. Під час Олімпійських ігор у 2008 р. збірна команда України виборола 11 місце серед 205 країн-учасниць, здобувши сім золотих, п'ять срібних та п'ятнадцять бронзових медалей.

1. Сергій Бубка. 2. Володимир та Віталій Клички. 3. Андрій Шевченко.

Своїми перемогами прославляють Україну й брати-боксери Володимир та Віталій Клички, футболіст Андрій Шевченко. Серед українських спортсменів великої шани зажив Сергій Бубка. Його досягнення в стрибках із жердиною унікальні. Він єдиний серед легкоатлетів переміг на п'ятьох чемпіонатах світу (1983–1995).

Користуючись символами-смайликами, позначте, що в тексті видало-

ся найцікавішим 😊, добре відомим 😊, новим 📺, нецікавим 😞.

Що таке Конституція України? Коли її було ухвалено?

Проголошення незалежності 1991 р. – тільки початок спільної праці, спрямованої на розбудову української держави. Про те, якою має стати в майбутньому Україна, йдеться в Основному Законі нашої держави – Конституції. Слово *конституція* походить з латини, де воно означає впорядкування, встановлення. Конституція визначає державний устрій та взаємовідносини громадян і держави. Свої конституції нині мають більшість держав світу. Конституцію України було ухвалено **28 червня 1996 р.** Цей день проголошено державним святом.

Прочитайте оповідання й поміркуйте, чому дотримання Конституції всіма громадянами – найважливіша умова розбудови сучасної України.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ

Був звичайний літній ранок. Заклопотані городяни поспішали у своїх щоденних справах.

– А що таке конституція? – запитала дівчинка і ще раз вимовила складне слово, кумедно розтягуючи склади: кон-сти-ту-ція.

У вагоні метро то тут, то там шурхотіли газети. Тримав газету й добродій у капелюсі, що сидів поряд. Саме в ній дівчинка прочитала незнайоме слово.

Добродій у капелюсі подивився на дівчинку й відповів:

– Слово «конституція» прийшло до нас із латинської мови. Конституція держави – це її основний закон, який установлює права та обов'язки громадян.

– А хто такі громадяни? – поцікавилася дівчинка.

– Ми всі.

– І я?

– І ти.

– І я маю права та обов'язки?

– Аякже, – посміхнувся добродій. – Ти ходиш до школи?

– Так, – відповіла дівчинка.

– Отож ти користуєшся своїм правом на освіту.

– І про це йдеться в конституції?

– І про це теж.

– А які права мають мої тато й мама?

– За Конституцією України людина визнається найвищою цінністю. Тож держава повинна захищати життя своїх громадян.

дян. Кожен має право на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов. Не можна втручатися в особисте життя людини, перешкоджати їй подорожувати, висловлювати свою думку, відвідувати церкву. Усе це – особисті права громадян України. А ще Конституція проголошує право брати участь в управлінні державою: обирати й бути обраним на державні посади, бути членом будь-якої партії, об'єднання, організовувати збори, мітинги, демонстрації. Проте така діяльність не повинна загрожувати життю інших людей. Кожна людина має право на працю й відпочинок, на житло й охорону здоров'я, на безпечне для життя довкілля...

– Хто ж має дбати про те, щоб не порушувалися всі ці людські права?

– Звісна річ – держава.

– Держава? – перепитала дівчинка, пригадуючи, що це слово їй доводилося чути часто.

– Саме так, держава. Та не думай, що вона – то якийсь казковий всемогутній чаклун. Адже держава – це, насамперед, громадяни, які живуть за певними законами. Ось ці закони й визначає конституція.

– Я знаю, – мовила дівчинка, – що ми живемо в державі України. Є в нас свій Прапор, Герб, Гімн.

– Прапор, Герб і Гімн – це символи держави, за якими пізнають її у світі. Символи держави також закріплюються Конституцією. Конституція визначає й державну мову. У нас це – українська.

– А хто керує нашою державою, теж визначає Конституція?

– Так. За Конституцією України главою держави є Президент. Закони ухвалює Верховна Рада – вищий законодавчий орган. Втілює закони в життя Уряд України, або Кабінет Міністрів. Уряд України відповідальний перед Президентом та підзвітний Верховній Раді, керується Конституцією України та іншими законами нашої держави. Найвищий судовий орган – Верховний Суд України. Він забезпечує однакове застосування законів усіма судами в державі.

Поїзд метро долав станцію за станцією. «Майдан Незалежності» – почулося радіоголошення.

– Незалежній Україні – вже п'ять років. Та тільки 28 червня 1996 року наша молода держава отримала свою Конституцію. Про те, як ухвалювався Основний Закон, пишуть сьогоднішні газети. Майже добу тривало засідання Верховної Ради, під час якого народні депутати обговорювали й схвалювали статті Кон-

Державна мова – мова державних установ, офіційна мова в державі.

ституції України. Отож право українського народу жити у своїй державі відтепер закріплене законом. «В своїй хаті – своя правда...», – писав Тарас Шевченко про заповітну мрію українців.

Після тьмяного світла столичної підземки літній ранок видався особливо яскравим і по-справжньому святковим. Україна відзначала день народження своєї Конституції.

■ 1. Що таке конституція? 2. Що визначає Основний Закон України? 3. Пригадайте, що ви знаєте про державні символи України – Герб, Прапор, Гімн.

1. Складіть стислу розповідь про сучасну Україну за планом:

1. Коли наша держава здобула незалежність? За яких подій це відбулося?
2. Коли було ухвалено Конституцію України? Які органи влади в нашій державі найвищі?
3. Хто з видатних діячів – наших сучасників, своїми здобутками прославляє Україну?

2. Про які права та обов'язки громадян ідеться в Конституції України?

3. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки минуло років між прийняттям Верховною Радою Акта проголошення незалежності України та ухваленням Конституції України? Яку річницю незалежності України святкуватимемо цього року?

4. Скориставшись картою на сторінці 191, дайте відповіді: 1. На які адміністративно-територіальні одиниці поділено Україну? Які з них мають найбільшу територію? 2. Якими областями протікає Дніпро? 3. З якими державами межує Україна?

Історію сучасної України творить кожен з нас. У яких галузях господарства, науки, освіти працюють ваші рідні? Про яку професію мрієте ви? Яким уявляєте майбутнє нашої держави?

Назвіть зображені на фотографіях події 20 ст. Розташуйте їх у хронологічній послідовності.

ПОВТОРЮЄМО Й УЗАГАЛЬНЮЄМО

1. Пограйте в класі в гру «Історична абетка». Для цього, погортавши сторінки розділу, пригадайте нові слова, імена історичних діячів, події, про які довідалися. На дошці великими літерами напишіть українську абетку. Оберіть ведучого. Попросіть його із заплученими (зав'язаними) очима вказати літеру, з якою будете грати. Коли літеру «визначено», упродовж трьох хвилин записуйте слова теми (імена, назви подій), які зможете пригадати. Наприклад, ось які слова з розділу починаються на літеру *к*: *кріпацтво, кобзар, конституція, Котляревський, Косач, колгоспники, катастрофа*.

Виграє той, хто запише найбільше слів, пов'язаних з історією. Якщо випадає літера, на яку нових слів небагато або й узагалі немає, попросіть ведучого «вибрати» іншу літеру.

2. Пригадайте, кому належать слова:

а) ...Ум гостри, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!..

б) ...До тебе, Україно, наша бездоляная мати,
Струна моя перша озветься.
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця полеться.

3. Складіть по одному реченню про історичних діячів: *Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського*.

4. Згрупуйте слова в речення. Пригадайте, що ще довідалися про згаданих у них історичних діячів.

а) Маркіян Шашкевич, «Русалка Дністровая», «Руська трійця», передмова для альманаху, громадський діяч.

б) Володимир Анто́нович, Михайло Грушевський, видатний учений-історик.

в) Василь Стус – переслідування влади, ув'язнення, поет, 70-ті роки 20 ст.

5. Користуючись текстом підручника, підготуйте розповідь про одну з подій 20 ст. за планом:

а) коли відбулася;

б) хто брав у ній участь;

в) яке значення ця подія мала для історії України.

6. Погортавши сторінки розділу, виписіть дати. З однією з них складіть хронологічну задачу.

7. Назвіть топоніми, що пов'язані з подіями, про які йшлося в розділі.

8. Які сучасні українські свята пов'язані з подіями 20 ст.? Кількома реченнями розкажіть про ті події. Пригадайте слова Державного Гімну України.

9. Доповніть речення.

За Конституцією України главою держави є ...

Закони ухвалює вищий законодавчий орган – ...

Втілює закони в життя ...

Державна мова в Україні ...

10. Поясніть, як ви розумієте вислів «права громадян». Про які права громадян України знаєте?

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ ДЛЯ ДОДАТКОВОГО ЧИТАННЯ

ДВОБІЙ

– Коли ж прозвали його Віщим? – смикав татову руку Малко.

– Ти таки хочеш розлютити богів, – застережливо мовив батько, позираючи на небо, що з одного боку насупилося грозовими хмарами.

Батько й син підійшли до берега Почайни¹, гукнули перевізника.

– Дядьку, а може ви знаєте, чому прозвали володаря Гори² Віщим? – вихопилося в хлопця, тільки-но човен хитнувся на м'яких хвилях.

Охочий до розмов перевізник зрадів: хай цей поважний майстер залишається наодинці зі своїми думами-бідами, я ж погомоню з маленьким подільським базікалом.

– По-різному кажуть люди, — неквапливо почав оповідь. – Відколи сів Олег на Горі, мов гадюки, поповзли містом чутки: неправдою здобув князівський палац, не буде справедливою і його смерть – ніколи не побачить душа Олегова Вирію. Ще й лихо накличе на прадавні київські гори, де були колись щасливими наші діди та батьки.

Баяли-говорили кияни, а все-таки корилися волі чужинця, бо сам найстаріший Перунів волхв³ назвав нового володаря Віщим – вічували його Києву всемогутні боги. То їхній гнів убив останнього Києвича за зраду прадідівської віри. А що Перун допомагає йому, то правда. Зі скількох земель збирають данину його дружинники й ніде не знають спротиву!

Човен вдарився об берег.

Раптом майнула блискавка, й небо посипало рясні краплини. Несподіваний дощ змусив теслю затриматися в товаристві балакучого перевізника. «Всі біди в людей від довгого язика», – подумав він, проте залишився перечекати негоду в хижі старого.

– Дива-дивнії розповідають про того Олега, – провадив перевізник. – Начебто бачили, як за повного місяця вилітає з його хоромини сокіл-птиця, летить десь на Лису гору⁴ чи в Дорогожичі⁵, а там перекидається на змія-полоза і служить горбатій

¹ *Гора* – так називали верхню частину Києва; один з пагорбів, де, за літописом, виникло місто; тут розташовувалися палаци князя та бояр.

² *Перун* – за віруванням давніх слов'ян, бог грому й блискавки

³ *Волхви* – служителі язичницьких обрядів.

⁴ *Лиса гора* – одна з гір на правому березі Дніпра; за віруваннями давніх киян, – непевне місце, у якому збиралися темні сили.

⁵ *Дорогожичі* – урочище в Києві

зизоокій відьмі, що часом з'являється на подільському торжищі.

Від тих слів Малкові захолола кров: не бреше старий. Бачив-бо сам ту відунку, ще й хліба їй давав.

– Приховує Олег своє чаклунство. Та одного разу не втримався. Було то під час походу на Візантію. Щасливо спустилася Олегова дружина Славуютою до моря, минула й море. Та перетнули хитромудрі візантійці вхід у свою гавань. Натягнули величезний ланцюг, прикріплений до кам'яних веж на берегах затоки Золотий Ріг. Тоді Олег наказав витягнути човни та поставити їх на колеса. І побачили чужинці небувалу річ: під напнутими вітрилами Олегові кораблі щодуху летіли суходолом до їхньої столиці.

Затремтіли заморські краї: як воювати з володарем, який має крилаті кораблі?! Відтоді сплачують вони Києву велику данину. Звістка про перемогу надбігла до Києва раніше Олега. Його ж за мудрість нарекли йменням Віщий...

Пізно ввечері тесля з сином поверталися додому. Та ніч і тихий плескіт Дніпра чомусь не заколисали гомінкий Поділ. Його вулиці охопила незвичайна метушня: скрізь палали вогнища, люди схвильовано перемовлялися, поглядали на Гору. Звідти, з високої Києвої гори, з княжого палацу, скотилася новина: помер Віщий Олег. Справдилося давнє пророцтво про смерть від коня. Не розминувся Олег з Долею. Давно помер його вірний кінь Лебідь. Та смерть чатувала, сховавшись гадюкою під змитами талою водою й дощами Лебедевими кістками.

Горіли зорі, а на подільському торжищі зігнута роками зизоока жінка розповідала про останні Олегові хвилини. Отруений змією, зажадав він побачити Аскольдову могилу.

– Схилив Олег низько голову, – чи то сміялася, чи то плакала жінка, – і сказав: «Не стало твоє місто рідним мені. Ти переміг у двобої, князю».

КОЖНОМУ БУДЕ ПО ВІРІ ЙОГО

Княгиня Ольга втомлено відійшла від вікна. Ось і скінчилася ніч. Новий день іще не зайнявся, проте ніжна блакить вже торкнула крайнебо на сході. Ользі несила було спостерігати за світанком, адже нічого доброго він не віщував. Кільце печенізької облоги з кожним днем ставало щільнішим. Ночами княгиня добре чула несамовите іржання печенізьких коней, що линуло з Подолу. На захід і південь теж були намети печенігів. «І до Либеді тепер годі дістатися», – подумала княгиня. – Ні вийти з міста, ані звістку послати...» У Києві, про це сповістили їй учора,

вичерпалися запаси їжі та води. Скільки ще протримається люд? І що чекає її, матір великого князя, які випробування спіткають малолітніх княжичів? «Ех, Святославе, – гірко зітхнула Ольга – Пощо губиш себе і землю рідну?..» Від думки про сина заскніло серце.

Довгими ночами під час облоги, знемагаючи від безсоння, Ольга докоряла собі, що не навчила Святослава розважливості, не здолала його впертої відданості язичницьким богам. Згадувала свої розмови з сином: «Якщо ти, Святославе, істинного пізнаєш Бога, то радітимеш вельми». Але він не слухав слів її, кажучи: «Як я інший закон один прийму? Адже воїни мої з цього сміятися почнуть!» Воїни... Невтямки йому, засліпленому, що куди голова задумала, туди й ноги несуть. «Ой сину-сину, – журилася Ольга. – Чи ж не читала я тобі зі Святого Письма порад мудрих Соломонових, який заповідав нам, грішним: діла нечестивих далекі від розуму... Чи не благала не йти на Дунай, не кидати дітей малих і мене, немічну, отак без всякого захисту в Києві...»

– Княгине, матінко, – вбігла, не привітавшись, дівчина. – Наказуйте будити княжичів і мерщій вдягати – щось гамірно у місті. І малий, і великий біжать до стіни, що проти Дніпра. Може, князь повертається.

Ольга, нічого не питаючи, перехрестилася і пішла в покої онуків.

З першими променями сонця княгиня, тримаючи малого княжича Володимира за руку, прямувала до Дніпра. Старші онучата, Ярополк та Олег, у яких уже почала грати батькова войовнича кров, йшли попереду, докладно розпитуючи про події.

– Знайшовся хлопчина-підліток з-поміж люду київського, – долітали до Ольги слова боярина. – Хто він, що – ніхто не відає. Може, й з полонених, бо хвалився що вміє по-печенізькому. Отож-бо взяв він вуздечку та пішов за мури київські. Десь блукав ярами, усіх розпитуючи, чи не бачили його коня. Печеніги хлопця не займали, бо думали, що він їхнього племені. Так дістався він Дніпра, скинув одіж і ну пливти. Печеніги оговталися, давай наздоганяти сміливця стрілами – та все марно. Щасливо доплив він до лівого берега, бо вчасно помітили його люди тієї сторони Дніпра й попливли в човні йому назустріч і порятували його. Переказав хлопець слова князя: «Якщо ви не підступите завтра до міста, то здадуться люди печенігам». Тамтешній воевода Претич наказав підступати вдосвіта на човнах до Києва, зчиняючи крик і галас. Злякалися видно, печеніги, подумали, мабуть, що князь із дружиною повернувся з походу, бо відійшли від київських стін...

«Слава Богові, – прошепотіла Ольга, міцніше стисла Володимирові руку й глянувши онукові в очі, додала: – Кожному буде по вірі його. Пам'ятай про це, княжичу».

ПЕРША ШАБЛЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Світ побілів од дощу. Не було неба. Не було землі. Тільки злива білим муром скрізь, куди сягає око.

Рясний дощ притлумив відчуття небезпеки, і вершник спинився. Добре хоч на мить забути про війну, побути, як у дитинстві, наодинці з дощем, підставляючи теплим струминкам і обличчя, і душу.

Вершник стягнув важку мокру шапку, заплющив очі. Думкою полинув у широкі запорізькі степи. Чомусь згадав, як п'яно пахне богун-зілля. І затужив за ним серед отих боліт, річок, потічків, струмочків та білої зливи, що аж курилася вогким димом. Так раптом захотілося, щоб у лісистому волинському краї опинився його степовий побратим. Не сподіваючись на диво, все ж таки зупинився, озирнувся навкруги, силкуючись роздивитися бодай травину. Але шукаючи очима зілля, крізь завісу дощу за кілька кроків від себе він побачив дві постаті, почув холодний брязкіт зброї. «Вкотре врятувала мені життя богунтрава, – причаївшись у мокрих хащах, подумав вершник, – так, як і того разу, під Вінницею».

Дощ не вщухав, і спогади не полишали. Кілька років тому йому випало захищати Вінницю. Тоді саме доходила краю зима. Пастка для поляків була готова: за його наказом козаки на місці переправи прорубали в річці ополонки, а щоб не помітили вороги козацьких хитрощів, притрусили їх сіном і соломою, – здаля впадав у вічі «в'їжджений» шлях. Для переконливості сам увесь час крутився на тім шляху – і мало не втрапив в ополонку, але чомусь раптом стишив ходу коня, бо здалося, що війнуло запахом богун-зілля. І зупинив його перед самою ополонкою той духмяний запах степу... Вершник струсив з плечей чіпку втому та зник за дощовою запоною.

Незабаром полковник Богун був у козацькому таборі.

Козаки хвилювалися. Дощ лопотів по чубатих головах, кремезних плечах, дужих руках, вибілював сорочки й засмагу, та не міг змити тривогу з козацьких душ.

– Військо без гетьмана, як бджоли без матки! Ходімо за батьком Хмельницьким, без нього все одно – погибель! – чулося крізь дощ.

– Як же ми здобудемо нашого гетьмана, коли тримає його в полоні зрадливий хан!

– Щось і Богун мовчить. Певно, іржа побила його шаблю, а голими руками не повоюєш.

– Ех, поле Берестецьке, домовино козацька! Старшині до нас байдуже, виряджають посольства до короля польського, радяться з ним про мир і власні привілеї. Хіба за таке ми три роки кров лили-проливали?!

– Видно, взяла смерть в облогу табір козацький. Як не допоможуть полякам їхні гармати, так прислужаться голод і зрада. Скільки-то ми ще протримаємося без хліба?!

Пекли серце ті гіркі слова. А ще колола очі страшна правда: як не поталанить вивести українську армію з оточення, то загине навіки козацька слава. І зволікати не можна й дня! У тому Іван Богун пересвідчився, об'їжджаючи напередодні місцевість. Адже бачив на власні очі, як лагодять поляки через річку Пляшівку гаті, щоб затопити козацький табір. І небо допомагає ворогові, виливаючи такими дощами, як сьогодні, силу-силенну води! Відтак з твердим наміром домогтися свого вирушив Богун до гетьманського намету на раду.

У ніч проти 30 червня 1651 р. старшинська рада обрала полковника Івана Богуну наказним гетьманом¹ та ухвалила – вириватися з оточення.

Вранішній туман надійно приховував зміни в розташуванні української армії. Під захистом кількатисячного загону кінноти², яким керував особисто Іван Богун, трьома переправами, намоценими з возів, кожухів, обрубаних куців і хмизу, відходили основні козацькі сили. «Якби ж то хоча б кілька годин протримати поляків в омані! Якщо ж не повірить польський король козацьким хитроцям, збагне, чому наші послі погодилися раптом на ганебний мир, – бути битві!» – наказний гетьман міцно стискав зброю.

...Коли туман розвіявся, поляки побачили спорожнілий козацький табір.

– Не інакше як Богунова справа, – перемовлялися польські вояки після переможного бою проти тих козаків, які не встигли вийти з оточення. – Лисячу вдачу має той полковник. Знову вислизнув... Хто ж тепер упіймає лиса за хвоста?

Врятовані козацькі полки поверталися додому. Лив дощ і кожен знав: загояться рани, будуть нові перемоги. Бо попереду, як завжди, перша шабля Хмельницького – відважний полковник Іван Богун.

¹ Наказний гетьман – особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана.

² Кіннота – військові загопи вершників.

І ВСЕ-ТАКИ ДО ТЕБЕ ДУМКА ЛИНЕ...

I

– Миколко, що сталося? Ти, здається, не слухаєш мене? – Лариса Петрівна пильно дивилася на свого учня, намагаючись збагнути причину його неухважності.

– Гляньте лишень на небо, – тільки й мовив хлопець.

М'яка єгипетська блакить, зазвичай така лагідна й прозора, просто на очах розпалювалася якимсь шаленим вогнем. Кілька хвилин – і небо над Хельваном палало криваво-червоною загровою.

– Оце, певно, і є дихання пустелі, – задумливо мовила Лариса Петрівна. – Нам, Миколко, треба про все докладніше розпитати в когось із тутешніх. А он і Саїд з Мухаммедом. Біжи поцікався, що воно таке?

Миколка зіскочив з місця, а за мить повернувся збуджений і зацікавлений.

– Це хамсин! – переможно вигукнув він. – «Хамса» – арабською п'ять. Саїд казав, що піщаний вітер місцеві люди пов'язують із цим числом, бо дме він ніби п'ятдесят діб або ж число днів, що ділиться на п'ять.

– Що ж, поспостерігаємо, – відказала Лариса Петрівна і вже на сходах, ще раз глянувши на небо, задумливо додала:

Рудий хамсин в пустині розгулявся,
Жагою палений, мчить у повітрі,
Черкаючи пісок сухими крильми,
І дише густо полум'ям пекучим...

II

У затишному холі Лариса Петрівна й Миколка спробували повернутися до занять. Та, певне, гарячий хамсин, що вже повновладно господарював надворі, не полишав почуття й думки ні вчительки, ні учня. Тим паче, що Лариса Петрівна – відома українська поетеса, знана під творчим ім'ям Лесі Українки, як справжній митець не могла залишатися байдужою до грізного й водночас дивовижного явища природи. Підступна хвороба змусила її багато подорожувати. Ось і тепер у Єгипті перебувала на лікуванні. «Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував», – писала поетеса в листі до матері. Враження були настільки сильними й надихаючими, що викликали бажання творити. Того року в Хельвані Леся Українка написала низку віршів «Весна в Єгипті», де відтворила своє замилювання країною сонця. Проте й у далекій чужині письменниця не забула про Батьківщи-

ну. Бо ні сонце, ні всі чари природи не могли заступити млистих поранків рідної землі, що кликали її, мов пташину з вирію:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Адже там, у рідних волинських лісах, губилося найбільше диво – загадка життя.

Ще з дитинства в Лесиній уяві жили Мавка й Перелесник, Русалка й Водяник, Марище й Доля, Лісовик і Той, що греблі рве... Якось, слухаючи казку про лісову дівчину Мавку, маленька Лариса Косач дивувалася: виявляється, все те лісове товариство не знає смерті; наче дерева, воно взимку засинає, а навесні – знов пробуджується до життя.

– Якби люди мали таку здатність, – мріяла дівчинка.

– Людям дається велике випробування, – пояснювала мама. – Хто пронесе іскру любові, як Мавка, через усі перешкоди й заваби, не змінє її ні на які вигоди, той отримає в нагороду те, що не вмирає. Але для цього людина мусить бути сильною.

Згодом дівчина часто згадувала мамині слова. Яким же тяжким виявилось її випробування! Нестерпний біль, що запускає пазурі в саме серце, і чужина.

Навіть гарячий подих пустелі виявився безсилим притлумити тугу за Батьківщиною, рідними та близькими. Тож не дивно, що в далекому Єгипті з'явилася сповнена суму й любові до України поема «Бояриня». Та нещасливою виявилася доля цього твору. Щирі почуття до рідної землі, палкий заклик до земляків позбутися ганебних невільницьких кайданів і стати вільними так налякав ворогів української державності, що поема понад 70 років замовчувалася. І лише коли Україна стала вільною державою, Лесине слово повернулося до рідного народу.

III

– Ларисо Петрівно, що вразило вас найбільше? – все ще приголомшено і якось таємниче запитав Миколка.

– Кольори, – відповіла Лариса Петрівна. – Мене вабить таке їх поєднання. Як на Україні під час вечірньої зорі.

За вікнами шурхотів піском гарячий вітер, обіднє сонце сипало золотисто-червоними променями, кожен думав про своє. Хто знає, може, саме в ті хвилини в душі Лесі Українки народжувалися слова:

Добраніч, сонечко! Ідеш на захід...
Ти бачиш Україну – привітай!

ЗМІСТ

Вирушаючи в подорож у минуле...	3
---------------------------------	---

РОЗДІЛ 1. ЗНАЙОМСТВО З ІСТОРІЄЮ

§ 1. Історія як наука	7
§ 2. Історія і час	12
Пригоди Боривовка	15
§ 3. Пам'ятки минулого	19
Лист із Чернігова	22
§ 4. Ключі від скарбів	25
Золотосайна Скіфія	29
§ 5. Загадкові назви	31
<i>Повторюємо й узагальнюємо</i>	41

РОЗДІЛ 2. КНЯЖА РУСЬ-УКРАЇНА

§ 6. Перші князі	45
Царгородські дива	48
§ 7. Відома й чута в усіх кінцях землі	52
Зерна мудрості	57
§ 8. Скрутні часи Київської держави	61
Мономахове повчання	64
§ 9. Галицько-Волинська держава	69
Подорож князя Данила в Орду	72
§ 10. Скарби нетлінні	76
Іконописець Аліпій	80
§ 11. У складі Литви та Польщі	82
Острозька академія	87
<i>Повторюємо й узагальнюємо</i>	91

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНА КОЗАЦЬКА

§ 12. Виникнення українського козацтва	
та Запорізької Січі	95
Очима чужоземця	98
§ 13. Доба героїчних походів	102
Слава на морі	106
§ 14. Під прапором Богдана Хмельницького	109
На перехрестях таємної війни	116

§ 15. Гетьманська Україна	118
Храм гетьмана	120
§ 16. Ліквідація Української козацької держави	124
Зруйноване гніздо	127
§ 17. Коли мовчали гармати	129
З вірою в добро	134
<i>Повторюємо й узагальнюємо</i>	137

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНА В 19–20 ст.

§ 18. Початок відродження	141
Несподівана зустріч	146
§ 19. Зростання Українського визвольного руху	150
З вогнем батькової кузні	154
§ 20. Буремні роки	157
Українська маніфестація	161
§ 21. Встановлення більшовицької влади в Україні	165
Червона мітла	170
§ 22. І знову війна	172
Про що розповіла прадідусева медаль	178
§ 23. Україна в 60–80-х роках 20 ст.	181
Народе мій, до тебе я ще верну	186

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНА СУЧАСНА

§ 24. В Україні незалежній... ..	189
День народження Конституції	194
<i>Повторюємо й узагальнюємо</i>	197

Історичні оповідання для додаткового читання

Двобій	199
Кожному буде по вірі його	200
Перша шабля Хмельницького	202
І все-таки до тебе думка лине	204